

**Univerzita Karlova v Praze
Filozofická Fakulta**

Ústav světových dějin
Seminář novověkých dějin

**KURFIŘT FRIDRICH VILÉM BRANIBORSKÝ
A KLEVSKO-MARSKÉ STAVY
V LETECH 1640-1654**

**Stavy jako aktéři mezinárodní politiky
a panovnický „minimální program“ po třicetileté válce**

Frederick William, Elector of Brandenburg
and the Estates of Cleves-Mark in the years 1640-1654.
Estates as actors of international politics and the ruler's „minimal programme“

DIPLOMOVÁ PRÁCE

Irena Kozmanová

Vedoucí diplomové práce: Doc. PhDr. František Stellner, Ph.D.

Prohlašuji, že jsem diplomovou práci vypracovala samostatně a že jsem uvedla všechny použité prameny a literaturu

V Praze, dne 20. srpna 2007

Mé hlavní poděkování za trpělivou pomoc a podporu při psaní diplomové práce patří panu doc. PhDr. **Františku Stellnerovi**, Ph.D. Dále bych chtěla poděkovat PhDr. **Radku Soběhartovi** (Katedra hospodářských dějin Národohospodářské fakulty VŠE), PhDr. **Jiřímu Hrbkovi** (Ústav českých dějin FF UK) a PD Dr. **Thomasi Brockmannovi** (Lehrstuhl für Geschichte der Frühen Neuzeit, Universität Bayreuth) za jejich podíl na vzniku a podobě práce.

OBSAH

I) Úvod	5
 II) Nizozemí	 19
II-1) Stav braniborské vlády v Kleve-Mark v době nástupu Fridricha Viléma	19
II-2) Hoefyserův dluh	25
II-3) Názorové rozložení klevsko-marských stavů a plán deputace do Královce	28
II-4) „Princeps qui non habet miles non est princeps“. Budování armády.	41
II-5) První spor o armádu	48
II-6) Diplomatický boj o Haag	52
II-7) Jednání se stavy a cesta k recesu 1649	62
II-8) Jurisdikce	68
 III) Říše	 72
III-1) Düsseldorfská kravská válka	72
III-2) Mimosněmovní shromáždění a stavovské unie	92
III-3) Deputace do Řezna	99
III-4) Místodržitelé – panovnické alter ego	120
III-5) Jan Mořic Nasavsko-Siegenský	136
 IV) Závěr	 150
 V) Resumé/Summary	 163
 VI) Prameny a literatura	 165
VI-1) Nevydané prameny	165
VI-2) Vydané prameny	165
VI-3) Literatura	166
VI-4) Seznam zkratk	179

D ÚVOD

„Pitomí Klevané, zrození z alkoholového opojení svých otců“. Tak si na adresu západních zemí braniborsko-pruského státu a jejich obyvatel jednou ulevil pruský král Fridrich II. a vyjádřil tak celkem pregnantně pověst, které se porýnské země hohenzollernských panovníků tradičně těšily.¹ Pověst neustálých stavovských rebelií a odporu vůči panovnické moci a modernizaci státu. Tuto nálepku nejproblémovější součásti braniborsko-pruského státu, o kterou se dělily snad ještě s pruským vévodstvím, klevsko-marským stavům ponechala a ještě více zdůraznila i pozdější historiografie.

Braniborský kurfiřt a pruský vévoda Fridrich Vilém² bojoval s klevsko-marskými stavy o integraci porýnských zemí získaných v roce 1609 do vznikajícího jednotného braniborsko-pruského státu. Pro vytvoření moderního centralizovaného státu a pro získání zahraničně politické prestiže potřeboval armádu a na ni finance. Stavy mu však s odvoláním na středověká privilegia odmítaly poskytovat daně, čímž vývoj k modernímu státu komplikovaly. Proti vlastnímu panovníkovi dokonce hledaly podporu v zahraničí – v Nizozemí a u císaře. Nebezpečí se však podařilo odvrátit díky rozkolu mezi samotnými stavy a tomu, že kurfiřt šlechtickou část mezi nimi „uplatil“ ekonomicko-sociálními výhodami, zpravidla na úkor poddaných. Postupným systematickým budováním centrálních institucí a nového loajálního úřednického aparátu se kurfiřtovi podařilo omezit vliv stavovského zřízení. K definitivnímu vítězství panovnické strany došlo za první severní války, kdy Fridrich Vilém s konečnou platností eliminoval stavovské právo schvalovat daně na budování armády a odpor stavů definitivně potlačil.

¹ Cit. dle STIEVERMANN, Dieter, Absolutistischer Zentralismus oder ständischer Regionalismus? Preußen und seine westlichen Provinzen im 17. und 18. Jahrhundert, in: Westfälische Zeitschrift, 138, 1988, s. 62 (dále jen STIEVERMANN, Absolutistischer Zentralismus).

² Fridrich Vilém (1640-1688). V historiografii je někdy označován jako „Velký kurfiřt“. Toto přízvisko získal již mezi současníky a prosadilo se zejména po bitvě u Fehrbellinu. Vzhledem k tomu, že se v práci soustředím na dřívější období jeho vlády, a vzhledem ke konotacím s jeho rolí zakladatele pruského státu, kterou mu přisoudilo pozdější dějepisectví, se tomuto označení se záměrně vyhýbám. Nejnovější zhodnocení vlády Fridricha Viléma a dosavadní historiografie k němu viz DUCHHARDT, Heinz, Friedrich Wilhelm, der Große Kurfürst (1640-1688), in: Preußens Herrscher. Von den ersten Hohenzollern bis Wilhelm II., hrsg. von Frank-Lothar Kroll, München 2000, s. 95-112.

Tak by se dala schematicky shrnout tradiční interpretace vztahu braniborského panovníka a klevsko-marských stavů v období po třicetileté válce.³ Nakolik tato interpretace odpovídá vztahům mezi braniborským kurfiřtem a klevsko-marskými stavy v období po třicetileté válce?

Přístup, že kterého vychází, se zformoval v 19. století v souvislosti s prosazováním nacionalismu a pruského státního vývoje. Od té doby byly dějiny Braniborska a později Pruska zkoumány v kategoriích „integrace“ a „formování moderního státu“, rozuměj pozdějšího Pruska 18. a 19. století, resp. Německa. To byl cíl dějinného vývoje, který byl zpětně projektován do minulosti a použit jako hodnotící kritérium zcela v duchu droysenovského „německého poslání Pruska“.⁴ Podle něj byly posuzovány nejen konkrétní politické kroky a opatření, ale i sami panovníci a státníci. Kdo k tomuto vývoji „přispěl“, dočkal se pozitivního ohodnocení, kdo nikoli, odsouzení. U panovníků uznaných za „pokrokové“ se dokonce zpravidla objevují tendence přeceňovat kroky, které směřovaly ve smyslu tohoto „nutného“ vývoje, a snaha omluvit ty, které šly proti němu. Fridrichu Vilémovi, kterému byl „zapomenut“ například i zcela „středověký“ projekt dělení území mezi syny, tento přístup vynesl pozici „zakladatele pruského státu“, naopak zavržením na něj doplatil jeho syn a nástupce Fridrich III./I.

Tento přístup souvisí se státocentrickým pojetím dějin, který dominoval historiografii 19. století. Stát, vnímaný jako základní organizační princip veškeré lidské existence, byl pojímán jako samostatná individuální entita, která má svůj smysl a svoje poslání, které propojuje minulost se současností a budoucností. To z historiografie nejen činilo velmi účinný nástroj pro podporu aktuálních politických zájmů, ale zároveň předurčovalo okruh otázek, které byly historii kladeny a které se vztahovaly právě ke státu.⁵ Vývoj k tomuto modernímu národnímu státu byl posléze prohlášen za dějinnou nutnost a učiněn základním historiografickým výkladovým modelem.

³ V tomto duchu z novějších prací např. McKAY, Derek, *The Great Elector*, Harlow 2001, s. 55-57 (dále jen McKAY, *The Great Elector*); KAMIENSKI, Andrzej, *Das Ringen der Stände von Kleve-Mark mit den absolutistischen Bestrebungen des Grossen Kurfürsten*, in: FBPG, NF 3, 1993 (dále jen KAMIENSKI, *Das Ringen der Stände*).

⁴ K vývoji pohledu historiografie na braniborsko-pruskou otázku viz GOTTHARD, Axel, *Preußens deutsche Sendung*, in: *Mythen in der Geschichte*, hrsg. von Helmut Altrichter, Klaus Herbers, Helmut Neuhaus, Freiburg im Breisgau 2004, s. 321-369.

⁵ LANDWEHR, Achim, *Diskurs – Macht – Wissen. Perspektiven einer Kulturgeschichte des Politischen*, in: AKG 85, 2003, s. 80-83 (dále jen LANDWEHR, *Diskurs – Macht – Wissen*).

V souladu s touto dějinnou konstrukcí byl stavovský model, postavený do protikladu modernímu „státnímu“ principu, označen za zpátečnický, středověký a bránící pokroku, a jako takový zavržen. Stavy byly obviněny, že nepřijaly za svou myšlenku jednotného, centralizovaného státu, lpěly na svých středověkých privilegiích, nepochopily nutnost dějinného vývoje a stály v cestě modernizaci.

Naopak novější historiografie vymezuje raný novověk jako fázi přechodu, pro kterou bylo typické, že v ní souběžně existovaly vedle sebe prvky „středověké“ a tzv. moderní.⁶ K prosazení tohoto pohledu významně přispěla především diskuse o „absolutismu“⁷ a nejnověji také studie, které se zabývaly problematikou prosazování panovnických norem, zpravidla na lokální úrovni, a značně tak přispěly ke zpochybnění „absolutistického“ modelu.⁸

Historiografie Pruska však stále patří k oblastem, kde se původní státocentrické pojetí pruského dějepisectví 19. století, které ranému novověku a především pruskému státu implikovalo daleko větší podíl modernity, než odpovídalo 17. století, vzhledem k letité výkladové tradici, reviduje jen velmi pozvolna.

Zastávám názor, že prosazení státu, definovaného monopolem na výkon násilí uvnitř a zahraniční politiku, byl v 17. století sice nejpravděpodobnější a nejsilnější variantou politického vývoje, nikoli ale jedinou.⁹ Existovaly alternativy, které s ním mohly soupeřit a které i přesto, že se později neprosadily,

⁶ Viz např. MIECK, Ilja, Die Frühe Neuzeit. Definitionsprobleme, Methodendiskussion, Forschungstendenzen, in: Die Frühe Neuzeit in der Geschichtswissenschaft. Forschungstendenzen und Forschungserträge, hrsg. von Nada Boškovska Leimgruber, Paderborn, München, Wien, Zürich 1997, s. 23 (dále jen MIECK, Die Frühe Neuzeit).

⁷ Viz např. DUCHHARDT, Heinz, Das Zeitalter des Absolutismus, München 1992 (Oldenbourg Grundriss der Geschichte, 11); ASCH, Ronald G., DUCHHARDT, Heinz, Einleitung. Die Geburt des „Absolutismus“ im 17. Jahrhundert. Epochenwende der europäischen Geschichte oder optische Täuschung?, in: Der Absolutismus – ein Mythos? Strukturwandel monarchischer Herrschaft in West- und Mitteleuropa (ca. 1550-1700), hrsg. von Ronald G. Asch, Heinz Duchhardt, Köln, Weimar, Wien 1996, s. 3-24; JOUANNA, Arlette, Die Debatte über die absolute Gewalt im Frankreich der Religionskriege, in: Tamtéž, s. 57-78; MAŤA, Petr, WINKELBAUER, Thomas, Einleitung. Das Absolutismuskonzept, die Neubewertung des frühneuzeitlichen Monarchie und der zusammengesetzte Staat der österreichischen Habsburger im 17. und 18. Jahrhundert, in: Die Habsburgermonarchie 1620 bis 1740. Leistungen und Grenzen des Absolutismusparadigmas, hrsg. von Petr Maťa, Thomas Winkelbauer, Stuttgart 2006, s. 7-24; V češtině viz např. KNOZ, Tomáš, Absolutismus nebo "absolutismus"? K dějinám jednoho pojmu, in: ČMM 121, 2002, s. 451-483; z marxistického pohledu HROCH, Miroslav, K problému definice absolutismu a jeho geneze, in: Acta Universitatis Carolinae, Philosophica et Historica 3, Studia historica 36, 1989, s. 9-22.

⁸ SCHLUMBOHM, Jürgen, Gesetze, die nicht durchgesetzt werden – ein Strukturmerkmal des frühneuzeitlichen Staates?, in: GG 23, 1997, s. 647-663 (dále jen SCHLUMBOHM, Gesetze); LANDWEHR, Achim, „Normdurchsetzung“ in der Frühen Neuzeit? Kritik eines Begriffs, in: ZfG 48, 2000, s. 146-162 (dále jen LANDWEHR, „Normdurchsetzung“).

⁹ Touto problematikou se zabývá např. REINHARD, Wolfgang, Das Wachstum der Staatsgewalt. Historische Reflexionen, in: Der Staat 31, 1992, s. 59-75.

byly v raném novověku vnímány ještě jako zcela legitimní a byly brány v úvahu. Vedle alternativy „raison d'état“ tak působila i „stavovská“ koncepce politického uspořádání, které se v některých případech dokonce podařilo převážet. Nejčastěji uváděnými příklady jsou Nizozemí, Anglie nebo Švýcarsko.¹⁰ Pokud přijmeme toto východisko, je daleko zřejmější, proč má své opodstatnění zabývat se vedle panovnické-státní i stavovskými představami o žádoucím uspořádání politiky, které by jinak, pokud by platilo, že vývoj k modernímu státu byl opravdu předem „naprogramován“, nezvratný a nutný, byly zcela po zásluze odsunuty na periferii historiografického zájmu jako poražená nebo zpátečnická varianta. Pokud však byly respektovány a reflektovány i dobovými aktéry, neměli by je přehlížet ani pozdější historikové, pokud se snaží 17. století „porozumět, nikoli pouze vyložit“.

Svou prací bych chtěla přispět k hledání odpovědi na otázku, jaké byly politické koncepce panovníka na jedné a zemských stavů na druhé straně v případě braniborského kurfiřta Fridricha Viléma a stavů jeho porýnských zemí, vévodství Kleve a hrabství Mark. Jaké představy o žádoucím politickém uspořádání měl hohenzollernský vládce, příslušník Svaté říše římské spíše druhořadého významu, který nastoupil vládu uprostřed třicetileté války a musel se vyrovnat s úlohou panovníka několika od sebe navzájem oddělených zemí sahajících od Porýní až k Memelu a v době jeho nástupu obsazených vojenskými jednotkami několika cizích států, a jaké naopak stavy jeho západních zemí, které se pod braniborskou vládu ocitly teprve několik málo desetiletí předtím? Jaké byly jejich hlavní cíle a zájmy, a které oblasti dobové politiky naopak mezi jejich priority nepatřily?

Tyto představy o politickém uspořádání se pokusím analyzovat prostřednictvím sledování obecnějších strategií a konkrétních prostředků, které stavy a panovník ve vzájemných interakcích používali a jejichž pomocí se obě

¹⁰ K Nizozemí viz např. LADEMACHER, Horst, Einleitung. Die Republik der Vereinigten Niederlande. Skizze eines politisch-kulturellen Erscheinungsbildes, in: Onder den Oranje Boom. Niederländische Kunst und Kultur im 17. und 18. Jahrhundert an deutschen Fürstenhöfen, Textband zur gleichnamigen Ausstellung. Dynastie in der Republik. Das Haus Oranien-Nassau als Vermittler niederländischer Kultur in deutschen Territorien im 17. und 18. Jahrhundert, hrsg. von Horst Lademacher, München 1999, s. 9-23; SCHILLING, Heinz, Der libertär-radikale Republikanismus der holländischen Regenten, in: GG 10, 1984, s. 489-533 (dále jen SCHILLING, Der libertär-radikale Republikanismus); SCHILLING, Heinz, Die Republik der Vereinigten Niederlande – ein bewunderter und beargwöhnter Nachbar, in: In Europas Mitte. Deutschland und seine Nachbarn, hrsg. von Heinz Duchhardt, Bonn 1988, s. 20-28. K Anglii viz např. KOVÁŘ, Martin, Stuartovská Anglie. Stát a společnost v letech 1603-1689, Praha 2001.

strany své koncepce snažily v praktické politice realizovat. Zároveň chci v rámci možností omezených rozsahem práce věnovat pozornost tomu, jak byly tyto obecné koncepce, ale i použité strategie a prostředky v dobové politické kultuře legitimizovány a jaká argumentace používána k jejich ospravedlnění, což by mohlo výrazně napomoci k pochopení toho, jak celý „konflikt“ vnímali samotní jeho aktéři.

Vycházím z představy, že oproti tradiční interpretaci starší historiografie se nejednalo o jednosměrný boj dvou homogenních aktérů, kurfiřta na jedné a klevsko-marských stavů na druhé straně, kteří by vykazovali jednotný postup. Naopak, novější studie upozorňují, že na obou stranách probíhal velmi zajímavý rozhodovací proces, na kterém se podílela celá řada aktérů a jehož objasnění je klíčové pro pochopení konečné podoby přijatých rozhodnutí.¹¹ Představa, že veškerá rozhodnutí na „panovnické straně“ lze připsat pouze samotnému panovníkovi, je zcela iluzorní a byla do značné míry způsobena dikcí dobových pramenů, které měly tendenci připisovat všechny dosažené úspěchy pouze panovníkovi nebo vysoce postaveným státníkům. Naopak, „největší kvalifikací panovníka bylo umět se obklopit kvalifikovanými spolupracovníky“.¹² Toho si byl vědom i Fridrich Vilém a přestože konečné rozhodnutí zpravidla činil sám, nebyl vliv rozhodovacího procesu, na kterém se podílela celá řada nejrozličnějších spolupracovníků, od tajných radů, diplomatů, místodržitelů až po příležitostné odborníky, od kterých si nechával vypracovávat analýzy a dobrozdání, často několik paralelně, malý a neměl by být při hodnocení výsledných politických kroků opomíjen.¹³ Totéž platí i o druhé „straně“. V práci chci blíže analyzovat názorové rozložení mezi klevsko-marskými stavy, vnitřní rozpory mezi nimi a rozhodovací proces, který výrazně ovlivňoval stavovskou politiku vůči panovníkovi.

¹¹ Na důležitost rozhodovacího procesu u panovnických dvorů v raném novověku upozorňuje např. LANDWEHR, „Normdurchsetzung“, s. 151.

¹² GOTTHARD, Axel, Benjamin Bouwinghausen. Wie bekommen wir die „Männer im zweiten Glied“ in den Griff?, in: Persönlichkeit und Geschichte, hrsg. von Helmut Altrichter, Erlangen, Jena 1997, s. 70 (Erlanger Studien zur Geschichte, 3) (dále jen GOTTHARD, Benjamin Bouwinghausen).

¹³ Rozhodovací proces u braniborského dvora na příkladu zahraniční politiky analyzuje ROHRSCHEIDER, Michael, Krieg oder Frieden? Entscheidungsmomente kurbrandenburgischer Außenpolitik im Spiegel zweier Gutachten (1660/1671), in: FBPG, NF 11, 2001, s. 1-22 (dále jen ROHRSCHEIDER, Krieg oder Frieden?).

Vycházím z hypotézy, že jedním z hlavních prostředků zemských stavů v jejich konfliktu s panovníkem byla „zahraniční politika“, která také bude tvořit osu práce. Pro toto východisko je třeba uznat roli zemských stavů jako aktérů mezinárodní politiky v raném novověku. Zastávám názor, že zahraniční politiku zemských stavů nelze hodnotit pouze jako jakousi neposlušnost poddaných, již panovník mohl lehce překonat, ale že stavy byly ve sledovaném období nejen relevantním faktorem, ale i aktérem mezinárodních vztahů, a panovník tuto skutečnost musel vzít v úvahu.

Přestože na poli mezinárodní politiky byl dominantním aktérem stát, a tato dominance stále rostla, nelze výzkum mezinárodních vztahů raného novověku omezovat pouze na něj. Dalo by se tak parafrázovat konstatování předního německého teoretika mezinárodních vztahů Ernsta-Otto Czempiele, podle kterého „struktura systému států sice zůstává závislá na vlastnostech a vztazích státních aktérů, není už ale možné ji redukovat pouze na ně“, ¹⁴ pouze se záměnou slova „už“ za „ještě“. Ještě dlouho trvalo, než se mezinárodní politika stala doménou státu, v podmínkách raného novověku tedy panovníka a jeho diplomatů, a než byl význam nestátních aktérů, mezi které je vedle zemských stavů možno počítat například velké obchodní společnosti, katolickou církev, mezinárodně působící náboženské řády nebo šlechtické společnosti, síť kalvinistických exulantů nebo třeba říšské kraje, ¹⁵ minimalizován. ¹⁶

Zvýšený zájem o tyto nestátní aktéry se do historiografie postupně přenesl z příbuzných oborů politologie a mezinárodních vztahů, kde byl vyvolán novými otázkami globalizace, evropské integrace či multikulturalismu a s nimi souvisejícím otřesením autority „národního státu“ jako konstitutivního prvku

¹⁴ Cit. dle LEHMKUHL, Ursula, *Diplomatiegeschichte als internationale Kulturgeschichte. Theoretische Ansätze und empirische Forschung zwischen Historischer Kulturwissenschaft und Soziologischem Institutionalismus*, in: GG 27, 2001, s. 413.

¹⁵ Problematice říšských krajů jako relevantních aktérů mezinárodních vztahů, kteří se mohli stát respektovanými partnery pro říšské i evropské mocnosti (jako např. švábský nebo franský), a získat tak svůj „kus státnosti“ (Stück der Staatlichkeit) a roli v mezinárodní politice, se věnuje např. NEUHAUS, Helmut, *Der Niederrheinisch-Westfälische Reichskreis – eine Region der Frühen Neuzeit?*, in: *Westfälische Forschungen* 52, 2002, s. 95-110, s. 107 (dále jen NEUHAUS, *Der Niederrheinisch-Westfälische Reichskreis*).

¹⁶ Viz např. GRÄF, Holger Th., *Funktionsweisen und Träger internationaler Politik in der Frühen Neuzeit*, in: *Strukturwandel internationaler Beziehungen. Zum Verhältnis von Staat und internationalem System seit dem Westfälischen Frieden*, hrsg. von Jens Siegelburg, hrsg. von Jens Siegelburg, Klaus Schlichte, Wiesbaden 2000, s. 107 (dále jen GRÄF, *Funktionsweisen und Träger*). V češtině k mezinárodním vztahům po roce 1648 viz např. SKŘIVAN, Aleš, *Evropská politika 1648-1914*, Praha 1999.

mezinárodního systému,¹⁷ jak se vytvořil po roce 1648 a byl „potvrzen“ v roce 1918, nyní je ale v této pozici „ohrožován“ nově se o slovo hlásícími aktéry zdola i shora.¹⁸

Zpochybnění pozice státu jako jediného a historicky nutného aktéra mezinárodních vztahů se postupně promítlo i do historiografie raného novověku. Souhlasím s názory, které kladou prosazování státu jako dominantního aktéra právě do tohoto období,¹⁹ tento vývoj ale nebyl samozřejmý nebo předem daný, ani přímočarý a „vítězství státu“ na své cestě prodělalo celou řadu neúspěchů. Vedle něj dále přetrvávaly i další alternativy, které byly v dobovém povědomí vnímány jako zcela legitimní a relevantní. Někteří historikové raného novověku proto dokonce nahrazují pojem „státní systém“, coby předmět zkoumání mezinárodních vztahů, pojmem „mezinárodní systém“, který lépe zohledňuje skutečnost, že mezinárodní politika ještě zdaleka nebyla doménou panovníků a jimi ztělesňovaných států, ale že v ní působili nikoli nevýznamným způsobem i tito „nestátní“ aktéři.²⁰

V práci chci věnovat zvýšenou pozornost právě tomuto „prostředku“ klevsko-marských stavů – zahraniční politice. V tomto kontextu budou klíčové otázky, zda se klevsko-marské stavy snažily vystupovat jako samostatní aktéři mezinárodní politiky a do jaké míry zahraničněpolitické aktivity využívaly ve svém boji proti panovníkovi. Zabývat se chci motivacemi, které stavy k tomuto postupu vedly, prostředky, jejichž prostřednictvím podporu mimo vlastní stát nacházely a instrumentalizovaly, jak se tato podpora projevovala a jaké výsledky přinášela. Důležitá bude samozřejmě otázka, kam tuto „zahraniční politiku“ směřovaly a jaké byly alternativy, které jim v tomto ohledu byly k dispozici.

¹⁷ Viz např. DRULÁK, Petr, *Teorie mezinárodních vztahů*, Praha 2003, s. 73.

¹⁸ ELLIOTT, John H., *A Europe of Composite Monarchies*, in: *Past & Present* 137, 1992, s. 48-49 (dále jen ELLIOTT, *A Europe of Composite Monarchies*).

¹⁹ Někteří autoři hovoří např. o „vykrytalizování států jako aktérů mezinárodní politiky“. Viz např. KUGELER, Heidrun, SEPP, Christian, WOLF, Georg, *Einführung. Internationale Beziehungen in der Frühen Neuzeit. Ansätze und Perspektiven*, in: *Internationale Beziehungen in der Frühen Neuzeit. Ansätze und Perspektiven*, hrsg. von Heidrun Kugeler, Christian Sepp, Georg Wolf, Hamburg 2006, s. 14. K periodizaci raného novověku viz např. MIECK, *Die Frühe Neuzeit*.

²⁰ EXTERNBRINK, Sven, *Internationale Politik in der Frühen Neuzeit. Stand und Perspektiven der Forschung zu Diplomatie und Staatensystem*, in: *Geschichte der Politik. Alte und Neue Wege*, hrsg. von Hans-Christof Kraus, Thomas Nicklas, München, 2007, s. 33 (HZ, Beiheft 44) (dále jen EXTERNBRINK, *Internationale Politik*). Naopak silně státocentrické pojetí viz např. SCHULZE, Winfried, *Dimensionen der europäischen Außenpolitik zur Zeit der Wende vom 16. zum 17. Jahrhundert*, in: *Dimensionen der europäischen Außenpolitik zur Zeit der Wende vom 16. zum 17. Jahrhundert*, hrsg. von Friedrich Biederbeck, Gregor Horstkemper, Winfried Schulze, Berlin 2003, s. 23-33 (*Innovationen. Bibliothek zur Neueren und Neuesten Geschichte*, 10).

V této souvislosti bude třeba blíže analyzovat názorové rozložení mezi klevsko-maršskými stavy, a rozhodovací mechanismus, který ke stanovení hlavních linií této zahraniční politiky vedl. Pokusím se nastínit i motivaci, která vedla k tomu, aby se stavy spolupracovaly nebo jim poskytovaly svou podporu, partnerské strany. Z kurfiřtova pohledu mě bude zajímat, zda a do jaké míry byly tyto aktivity zemských stavů pro kurfiřta přijatelné nebo ne, jak tento názor on a jeho spolupracovníci odůvodňovali, a jak proti nim panovnická strana postupovala. Pozornost chci věnovat také otázce, do jaké míry si stavy uvědomovaly, že jsou jejich zahraničně politické aktivity v rozporu se zájmy a představami panovníka, nebo ne, a eventuálně jakou podobu měl konflikt, který z případné kolize představ o legitimitě či nelegitimitě stavovských aktivit, přesahujících hranice státu, vzešel.

K práci jsem použila pramenný materiál z fondů Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz v Berlíně (GStA PK), kde jsou uloženy především dokumenty panovnické provenience. Zde jsem se soustředila zejména na problematiku deputace, kterou klevsko-maršští stavové vyslali v roce 1653 do Řezna k říšskému sněmu, a kterou považuji pro své téma za klíčovou. K bližšímu objasnění jejího průběhu, komunikačních cest mezi zúčastněnými aktéry a postupu panovnické strany se jako vynikající pramen ukázala korespondence s braniborskými vyslanci na řezenském říšském sněmu.

Pro analýzu politiky stavovské strany, která byla při vydávání pramenných edic spíše opomíjena, se výborným pramenem ukázal být Leo van Aitzema, placený agent klevských stavů v Haagu. Kromě své diplomatické činnosti byl i literárně a publicisticky činný a jeho několikasvazkové dílo „Saken van Staet en Oorlogh in ende omtrent de vereenigde Nederlanden“, které vycházelo v letech 1646-1666, dodnes platí za jeden z klíčových pramenů pro dějiny „Nizozemí a okolí“ v druhé polovině 17. století. Aitzema, přesvědčen o vlastní důležitosti, věnoval pochopitelně patřičnou pozornost vlastní diplomatické činnosti a problematice, která tvořila náplň jeho práce. Proto v jeho dějinách dostávají značný prostor také jeho klienti, klevsko-maršské a jülišsko-berské stavy, a jejich boj proti panovníkům. Komentáře tohoto přesvědčeného zastávce stavovské otázky a často doslovné reprodukce relevantních dokumentů stavovské

provenience proto představují přínosný materiál pro analýzu stavovských politických představ.²¹

Vzhledem k tomu, že byl kurfiřt Fridrich Vilém pruskou historiografií 19. století „stanoven“ zakladatelem pruského státu, byla mu také věnována, na rozdíl od „stavovské strany“ odpovídající pozornost při vydávání pramenných edic. Na prvním místě je třeba jmenovat triadvacetisvazkovou ediční řadu k dějinám vlády Fridricha Viléma, vydávanou v letech 1864-1930, která dodnes poskytuje vyčerpávající pramennou základnu pro bádání o Braniborsko-Prusku v druhé polovině 17. století, byť její celkové pojetí stejně jako monografické části většiny svazků zcela odpovídají době, v které byly vydávány, a netají se záměrem představit Fridricha Viléma jako budovatele toho pruského státu, který právě osvědčil své dějinné poslání ve válkách proti Rakousku a Francii.²² Pro problematiku vztahů kurfiřta a klevsko-marských stavů jsem použila především pátý svazek řady, zabývající se obdobím do roku 1666, jehož autorem byl düsseldorfský archivář August von Haeften,²³ k dílčím otázkám jsem čerpala i z dalších dílů řady.²⁴ Dále jsem k práci použila vydaný přehled státních smluv uzavřených Braniborskem v 17. století a protokoly braniborské tajné rady z období vlády Fridricha Viléma.²⁵ Pro otázku západních zemí je

²¹ Pro sledované období je relevantní třetí díl (v dělení druhého vydání), mapující události let 1645-1657. AITZEMA, Lieuwe van, Saken van Staet en Oorlogh in ende omtrent de vereenigde Nederlanden, III., 's Graven-Haghe 1669 (dále jen AITZEMA, Saken van Staet en Oorlogh).

²² Viz např. předmluva Bernharda Erdmannsdörfera v úvodu k šestému svazku série: „V jaké velikosti nám dnes stojí před očima to, čím se tento stát, založený teprve kurfiřtem Fridrichem Vilémem, za dvě stě let své existence stal (...). Na těchto počátcích spočívá vše, čím jsme se státně a národně stali.“ URKUNDEN und Actenstücke zur Geschichte des Kurfürsten Friedrich Wilhelm von Brandenburg, VI., Politische Verhandlungen 3, hrsg. von Bernhard Erdmannsdörfer, Berlin 1872, s. 290 (dále jen URKUNDEN und Actenstücke, VI.).

²³ URKUNDEN und Actenstücke zur Geschichte des Kurfürsten Friedrich Wilhelm von Brandenburg, V., Ständische Verhandlungen. Cleve-Mark, hrsg. von August von Haeften, Berlin 1869. (dále jen URKUNDEN und Actenstücke, V.)

²⁴ URKUNDEN und Actenstücke zur Geschichte des Kurfürsten Friedrich Wilhelm von Brandenburg, III., Auswärtige Acten 2, hrsg. von Heinrich Peter, Berlin 1866 (dále jen URKUNDEN und Actenstücke, III.); VI., Politische Verhandlungen 3, hrsg. von Bernhard Erdmannsdörfer, Berlin 1872 (dále jen URKUNDEN und Actenstücke, VI.); VI., Politische Verhandlungen 2, hrsg. von Bernhard Erdmannsdörfer, Berlin 1867 (dále jen URKUNDEN und Actenstücke, VI.).

²⁵ KURBRANDENBURGS Staatsverträge von 1601 bis 1700, bearb. von Theodor von Moerner, Berlin 1867 (dále jen KURBRANDENBURGS Staatsverträge); PROTOKOLLE und Relationen des Brandenburgischen Geheimen Rates aus der Zeit des Kurfürsten Friedrich Wilhelm, III., hrsg. von Otto Meinardus, Leipzig 1893 (Publikationen aus den preussischen Staatsarchiven, 55) (dále jen PROTOKOLLE und Relationen, III.).

neopominutelným pramenem vydaná korespondence kurfiřta s klevsko-marským místodržitelem Janem Mořicem knížetem Nasavsko-Siegenským.²⁶

Historiografie zabývající se problematikou poměru kurfiřta k zemským stavům prodělala několik zásadních obrátů. Její vývoj je třeba chápat v úzké souvislosti s obecnými trendy v zejména německé historiografii. Zatímco v 19. a první polovině 20. století převládal výše zmíněný výkladový model, který vycházel z premisy nutnosti a pokrokovosti pruského státního vývoje a měřítkem mu bylo „německé poslání Pruska“, po druhé světové válce, kdy tato dějinná koncepce zaznamenala výrazný otřes a zpochybnění, se historiografie snažila najít alternativy. Někteří historikové dokonce perspektivu zcela obrátili a jako pozitivní nyní hodnotili stavovský faktor, v němž byly hledány počátky evropského parlamentarismu a demokracie. V případě braniborského kurfiřta a konfliktu se stavy jeho zemí lze do tohoto kontextu zařadit především práce britského badatele Francise L. Carstena.²⁷ Tyto analýzy se však stále pohybovaly v kategoriích nesmiřitelného protikladu státního a stavovského principu, dvou faktorů, které byly vnímány jako protikladné a neslučitelné a z nichž jeden musel zvítězit a druhý být poražen.

Považuji za klíčový přínos největšího odborníka na problematiku vlády Fridricha Viléma, autora dodnes stěžejní monografie tohoto braniborského panovníka, Ernsta Opgenoortha, že se pokusil ukázat, že v interakcích panovníka a klevsko-marských stavů nedominoval konflikt, byť byl nepochybně přítomen, ale že velmi silnou roli hrály také momenty konsensuální. Opgenoorth upozornil na ahistoričnost klasického konfliktního modelu a představil braniborského panovníka a jako aktéra raného novověku, který žil v představách určených politickou kulturou doby a myšlenka systematického budování moderního pruského státu za použití vědomého potlačení zemských stavů mu byla neznámá.²⁸

²⁶ EIGENHÄNDIGE Briefe des Großen Kurfürsten an Johann Moritz von Nassau, hrsg. von Otto Meinardus, in: FBPG 19, 1906 (dále jen EIGENHÄNDIGE Briefe).

²⁷ CARSTEN, Francis L., The Resistance of Cleves and Mark to the Despotic Policy of the Great Elector, in: EHR, 66, 1951, s. 219-241 (dále jen CARSTEN, The Resistance); CARSTEN, Francis L., Die Entstehung der brandenburgisch-preußischen Monarchie, in: Das Preussenbild in der Geschichte. Protokoll eines Symposions, hrsg. von Otto Büsch, Berlin, New York 1981, s. 53-63 (Veröffentlichungen der Historischen Kommission zu Berlin, 50) (dále jen CARSTEN, Die Entstehung).

²⁸ Opgenoorth, Ernst, Friedrich Wilhelm, der Große Kurfürst von Brandenburg. Eine politische Biographie, I-II., Göttingen, Frankfurt, Zürich 1971, 1978 (dále jen OPGENOORTH, Friedrich Wilhelm); TÝŽ, Mehrfachherrschaft im Selbstverständnis Kurfürst Friedrich Wilhelms, in:

Už v Opgenoorthových pracích byla předznamenána změna perspektivy, kterou historiografie prodělala v 80. a 90. letech 20. století a pro kterou se vžilo označení „kulturalistický obrat“. Nově pojaté „kulturní dějiny politiky“ se odklonily od tradičního státocentrického pohledu, který oblast politická omezoval pouze na stát, jeho instituce a představitele a vzájemné vztahy mezi státy, rozšířilo vnímání politického jednání i okruh relevantních aktérů a tematizovaly takové faktory, jako je dobová politická kultura, diskurs, symbolické významy politických aktů, rituály, normy, komunikace, identity nebo vnímání.²⁹

Na problematiku vztahů mezi kurfiřtem a klevsko-marskými stavy tyto nové přístupy uplatnil kolínský historik Michael Kaiser a analyzoval témata jako byla symbolická funkce místodržitele, význam zemských sněmů či jiných stavovských fór, kde se mohli stavové prezentovat a demonstrovat jako politický subjekt, význam osobní přítomnosti panovníka nebo vytváření symbolické blízkosti či distance ve stavovsko-panovnických interakcích.³⁰

Membra unius capitis. Studien zur Herrschaftsauffassungen und Regierungspraxis in Kurbrandenburg (1640-1688), hrsg. von Michael Kaiser, Michael Rohrschneider, Berlin 2005, s. 35-52 (FBPG, NF, Beiheft 7) (dále jen OPGENOORTH, *Mehrfachherrschaft im Selbstverständnis*); TÝŽ, *„Nervus rerum“*. Die Auseinandersetzung mit den Ständen um die Staatsfinanzierung, in: *Ein sonderbares Licht in Teutschland. Beiträge zur Geschichte des Großen Kurfürsten Friedrich Wilhelm von Brandenburg (1640-1688)*, hrsg. von Gerd Heinrich, Berlin 1990, s. 99-111 (ZHF, Beiheft 8) (dále jen OPGENOORTH, *„Nervus rerum“*); TÝŽ, *Die rheinischen Gebiete Brandenburg-Preußens im 17. und 18. Jahrhundert*, in: *Expansion und Integration. Zur Eingliederung neugewonnener Gebiete in den preußischen Staat*, hrsg. von Peter Baumgart, Köln, Wien, 1984, s. 33-44 (dále jen OPGENOORTH, *Die rheinischen Gebiete*); TÝŽ, *Stände im Spannungsfeld zwischen Brandenburg-Preußen, Pfalz-Neuburg und den niederländischen Generalstaaten. Cleve-Mark und Jülich-Berg im Vergleich*, in: *Ständetum und Staatsbildung in Brandenburg-Preußen. Ergebnisse einer internationalen Fachtagung, Arbeitstagung "Ständetum und Staatsbildung in Brandenburg-Preußen" vom 29. Oktober - 1. November 1980*, hrsg. von Peter Baumgart, Berlin, New York, 1983, s. 243-262 (dále jen OPGENOORTH, *Stände im Spannungsfeld*). Zhodnocení Opgenoorthova díla viz FRÖLICH, Jürgen, KÖRBER, Esther-Beate, ROHRSCHEIDER, Michael, *Die brandenburg-preußische Geschichte, das Historische Seminar der Universität Bonn und Ernst Opgenoorth*, in: *Preußen und Preußentum vom 17. Jahrhundert bis zur Gegenwart. Beiträge des Kolloquiums aus Anlaß des 65. Geburtstages von Ernst Opgenoorth am 12.2.2001*, hrsg. von Jürgen Frölich, Esther-Beate Körber, Berlin 2002, s. 7-14.

²⁹ LANDWEHR, *Diskurs – Macht – Wissen*. K ranému novověku jsou klíčové především práce münsterské historičky Barbary Stollberg-Rilinger. STOLLBERG-RILINGER, Barbara, *Zeremoniell, Ritual, Symbol. Neue Forschungen zur symbolischen Kommunikation in Spätmittelalter und Früher Neuzeit*, in: ZHF 27, 2000, s. 389-405.

³⁰ KAISER, Michael, *Kleve und Mark als Komponenten einer Mehrfachherrschaft: Landesherrliche und landständische Entwürfe im Widerstreit*, in: *Membra unius capitis. Studien zur Herrschaftsauffassungen und Regierungspraxis in Kurbrandenburg (1640-1688)*, hrsg. von Michael Kaiser und Michael Rohrschneider, Berlin 2005, s. 99-119 (FBPG, NF, Beiheft 7) (dále jen KAISER, *Kleve und Mark als Komponenten*); TÝŽ, *Nähe und Distanz. Beobachtungen zum Verhältnis zwischen den Landständen von Kleve und Mark und ihrem Landesherrn im 17. Jahrhundert*, in: *Westfälische Forschungen* 53, 2003, s. 71-108 (dále jen KAISER, *Nähe und Distanz*); TÝŽ, *„Pro Principe“ auf dem Landtag. Johann Moritz und die Stände von Kleve und Mark*, in: *Johann Moritz von Nassau-Siegen (1604-1679) als Vermittler. Politik und Kultur am*

Kielský historik Volker Seresse jako metodu pro přístup k otázce vztahů kurfiřta a zemských stavů zvolil perspektivu politické kultury a analyzoval argumentace, které panovník a stavy používali ve vzájemné komunikaci. Na základě rozboru písemných pramenů vymezil základní „normy“, obecně přijímané vzorce politického chování, které formovaly politickou kulturu v interakcích panovníka a stavů, a sledoval jejich proměny. Prostřednictvím rozbití tohoto systému norem ze strany panovníka pak vysvětluje to, co je obvykle nazýváno absolutismus.³¹

Tyto tři přístupy – státocentrický, Opgenoorthův „konsenzuální“ a „kulturalistický“ považují za základní možnosti přístupu k problematice. Kromě již zmíněných prací se otázce Fridricha Viléma a klevsko-marských stavů věnovala na základě různých koncepčních východisek celá řada dalších prací, které jsou pro její zpracování nepostradatelné.³²

Pro zkoumání otázek raně novověké státnosti považují vedle diskusí o absolutismu za velmi přínosný také koncept složeného státu/vícenásobné vlády.³³ Jeho prostřednictvím se historiografie snažila metodologicky zohlednit skutečnost, že státnost v raném novověku se velmi lišila od klasického pojetí státu, které pod tímto označením rozumíme v 19. a 20. století.³⁴ Koncept dále metodologicky rozpracoval bayreuthský specialista na raný novověk Franz

Niederrhein im 17. Jahrhundert, hrsg. von Irmgard Hantsche, Münster 2005, s. 85-105 (dále jen KAISER, „Pro Principe“).

³¹ SERESSE, Volker, Politische Normen in Kleve-Mark während des 17. Jahrhunderts. Argumentationsgeschichtliche und herrschaftstheoretische Zugänge zur politischen Kultur der frühen Neuzeit, Epfendorf/Neckar 2005 (dále jen SERESSE, Politische Normen); SERESSE, Volker, Zur Bedeutung der 'necessitas' für den Wandel politischer Normen im 17. Jahrhundert. Der Fall Kleve-Mark, in: FBPG, NF 11, 2001, s. 139-159 (dále jen SERESSE, Zur Bedeutung der 'necessitas').

³² Viz především studie sborníku Ein SONDERBARES Licht in Teutschland. Beiträge zur Geschichte des Großen Kurfürsten Friedrich Wilhelm von Brandenburg (1640-1688), hrsg. von Gerd Heinrich, Berlin 1990, s. 99-111 (ZHF, Beiheft 8), dále spíše kompilační, ale pro dané téma dosud jediná shrnující práce LUDA, Manfred, Kleve-Mark unter dem Großen Kurfürsten. Ein Beitrag zur Vorgeschichte des Landes Nordrhein-Westfalen, Iserlohn 1996, s. 18 (dále jen LUDA, Kleve-Mark), nebo podnětná studie švýcarského historika André Holensteina. HOLENSTEIN, André, Formen politischen Handelns der kleve-märkischen Landstände 1640-1660, in: Parliaments, Estates and Representation, 5, 1985, s. 59-70. (dále jen HOLENSTEIN, Formen politischen Handelns). Naopak spíše v tradičním duchu mocenského souboje panovníka a stavů KAMIENSKI, Das Ringen der Stände. V češtině k Braniborsko-Prusku viz např. STELLNER, František, Cesta Pruska k velmocenskému postavení, in: HO 3, 1992, s. 242-249.

³³ Vzhledem k obtížím s překladem do češtiny používám v textu označení „složený stát“, pokud hovořím o politické jednotce a o vícenásobné vládě/vícenásobném vládcí, pokud chci zohlednit proces vládnutí v této politické jednotce.

³⁴ KOENIGSBERGER, Helmut G., Dominium regale or Dominium Politicum et Regale. Monarchies and Parliaments in Early Modern Europe, in: Ders., Politicians and Virtuosi. Essays in Early modern History, London 1986, s. 1-25; ELLIOTT, A Europe of Composite Monarchies.

Bosbach, který přišel i s terminologickou inovací a navrhl používání pojmu „vícenásobná vláda“ (Mehrfachherrschaft) místo „složeného státu“ (composite state), neboť ten lépe zohledňuje vládu v takovéto politické jednotce jako proces a vazbu na osobu panovníka.³⁵ Koncept složeného státu/vícenásobné vlády se snaží ukázat, že právě tato specifická forma státního uspořádání byla pro raný novověk zcela typická, nikoli tedy územně ohraničený jednotný stát, který se prosadil v pozdějších stoletích. Z této státní formy vyplývaly určité obecné strukturální charakteristiky, se kterými se panovník i poddaní museli vyrovnávat. Patřila mezi ně například absence osobní přítomnosti panovníka ve všech částech složeného státu, nutnost delegace moci, otázky centralizace a unifikace, odlišného státoprávního nebo stavovského uspořádání, ale také neustálá možnost rozpadu nebo přerozdělení. Specifika vícenásobné vlády se výrazně projevovala i na poli mezinárodní politiky, neboť zahraničně političtí partneři mohli strukturálně podmíněné slabiny složeného státu kdykoli využít ve vztazích s panovníkem.³⁶

Právě Braniborsko-Prusko se vedle klasických „prototypů“ Španělska, Anglie či Francie stalo jedním ze základních příkladů typického raně novověkého složeného státu a Fridrich Vilém modelovým vícenásobným vládcem. Přispěl k tomu především klíčový sborník příspěvků vydaný pod názvem „Membra unius capitis“, který se věnuje problematice braniborsko-pruské raně novověké státnosti právě z hlediska vícenásobné vlády.³⁷

Celkově bych tedy práci chtěla pojmut jako příspěvek k dějinám Braniborsko-Pruska v raném novověku a vývoji jeho státnosti, při zohlednění specifik vyplývajících z faktu složeného státu, zasadit jej do kontextu 17. století,

³⁵ BOSBACH, Franz, Mehrfachherrschaften im 17. Jahrhundert, in: Naturwissenschaft und Technik im Barock. Innovation, Repräsentation, Diffusion, hrsg. von Uta Lindgren, Köln, Weimar, Wien 1997, s. 19-35 (Bayreuther historische Kolloquien, 11) (dále jen BOSBACH, Mehrfachherrschaften im 17. Jahrhundert); TÝŽ, Krieg und Mehrfachherrschaft im 17. Jahrhundert, in: Prague Papers on History of International Relations 2000, s. 69-83 (dále jen BOSBACH, Krieg und Mehrfachherrschaft); TÝŽ, Mehrfachherrschaft – eine Organisationsform frühmoderner Herrschaft, in: Membra unius capitis. Studien zur Herrschaftsauffassungen und Regierungspraxis in Kurbrandenburg (1640-1688), hrsg. von Michael Kaiser und Michael Rohrschneider, Berlin 2005, s. 19-34 (FBPG, NF, Beiheft 7) (dále jen BOSBACH, Mehrfachherrschaft – eine Organisationsform).

³⁶ ROHRSCHEIDER, Michael, Die Statthalter des Großen Kurfürsten als außenpolitische Akteure, in: Membra unius capitis. Studien zur Herrschaftsauffassungen und Regierungspraxis in Kurbrandenburg (1640-1688), hrsg. von Michael Kaiser und Michael Rohrschneider, Berlin 2005, s. 216 (FBPG, NF, Beiheft 7) (dále jen ROHRSCHEIDER, Die Statthalter).

³⁷ Membra unius capitis. Studien zur Herrschaftsauffassungen und Regierungspraxis in Kurbrandenburg (1640-1688), hrsg. von Michael Kaiser und Michael Rohrschneider, Berlin 2005 (FBPG, NF, Beiheft 7).

nastítnit motivace aktérů stavovské i panovnické strany a politickou kulturu v jejich vzájemných vztazích, a pokusit se tak přispět k otázce hodnocení osobnosti panovníka Fridricha Viléma – zda je jej možno považovat spíše za zakladatele pruského státu nebo barokního panovníka 17. století a „absolutistu proti své vůli“, a „jak absolutní byl pruský absolutismus“ v prvním období jeho vlády?

II) NIZOZEMÍ

II-1) Stav braniborské vlády v Kleve-Mark v době nástupu Fridricha Viléma

Vláda Hohenzollernů ve vévodství Kleve a hrabství Mark³⁸ se datuje od roku 1609, kdy po smrti posledního jülišsko-klevského vévody³⁹ vznesl braniborský kurfiřt Jan Zikmund dědický nárok. S diplomatickou a vojenskou pomocí Nizozemí se mu jej podařilo prosadit a získat podíl na vládě v uprázdněném soustátí.⁴⁰ Děлил se o ni s neuburským falckrabětem, jehož nástupnické nároky podpořilo Španělsko. V roce 1614 se oba panovníci ve smlouvě z Xanten dohodli na provizorním vyrovnání a území si rozdělili. Braniborský kurfiřt přičlenil ke svým dosavadním zemím Kleve, Mark a Ravensberg, neuburský falckrabě získal Jülich a Berg.⁴¹ Ani tato dohoda ale neměnila nic na tom, že otázka jülišsko-klevského dědictví stále nebyla s konečnou právní platností uzavřena a ještě několik desetiletí nebyla vyloučena ani možnost, že na dolnorýnské země uvalí sekvestr císař jako na uprázdněné říšské léno. Zcela zanedbatelné nebyly ani nároky dalších pretendentsů, zejména Saska a Falce-Zweibrückenu.⁴²

Již od převzetí své části dědictví v Porýní se braniborští panovníci potýkali s řadou strukturálních problémů, které jejich vládu v těchto zemích značně

³⁸ K braniborským zemím na západě příslušelo ještě hrabství Ravensberg, které bylo před rokem 1609 administrativně připojeno k vévodství Bergu. Ravensberg neměl ani vlastní zemský sněm a byl reprezentován deputovanými na berském zemském sněmu. Po roce 1630 byl Ravensberg přičleněn ke Kleve a Mark a jeho reprezentanti zasedali na klevsko-marských sněmech. KOPPEL, Reynold Samuel, *Cleves-Mark in the Reign of the Great Elector (1640-1688)*, Washington 1969, s. 97 (dále jen KOPPEL, *Cleves-Mark*).

³⁹ K vývoji zemí jülišsko-klevského dědictví před rokem 1609 viz SMOLINSKY, Heribert, *Jülich-Kleve-Berg*, in: *Die Territorien des Reichs im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung. Land und Konfession 1500-1650, III., Der Nordwesten*, Münster 1999, s. 86-106 (dále jen SMOLINSKY, *Jülich-Kleve-Berg*).

⁴⁰ Otázkou praktického prosazení nároku na země jülišsko-klevského dědictví se zabývá např. KÖRBER, Esther-Beate, *Postverbindungen im jülich-klevischen Erbfolgestreit*, in: *Wissen ist Macht. Herrschaft und Kommunikation in Brandenburg-Preußen 1600-1850*, hrsg. von Ralf Pröve, Berlin 2001, s. 23-31.

⁴¹ Provizorní vyrovnání mezi falckrabětem Wolfgangem Vilémem Neuburským ve jménu jeho matky Anny a jeho samého a markrabětem Janem Zikmundem Braniborským za účelem ukončení sporů a války mezi nimi a o zavedení pořádku v jülišsko-klevských dědičných zemích, až do smírného nebo právního vyřešení nástupnické otázky, Xanten, 12. listopadu 1614, in: *KURBRANDENBURGS Staatsverträge*, s. 67-71.

⁴² Vévodovi Janu Kazimírovi Falcko-Zweibrückenskému, otci pozdějšího švédského krále Karla X. Gustava nabídl neuburský falckrabě dokonce odstupné ve výši tří set tisíc zlatých, pokud se vzdá svých nároků na Jülich v jeho prospěch. ENGLUND, Peter, *Nepřemožitelný. Historie první severní války*, Praha 2004, s. 40.

limitovaly. Mezi ně patřila především silná závislost na nizozemském spojenci a celkově špatná finanční situace panovnického domu. Jak podotkl münsterský historik Johannes Arndt, který se zabývá dějinami dolnorýnské oblasti a Nizozemí v raném novověku, „Braniborsko bylo a přes ambice svých panovníků ještě dlouho zůstalo v říši pouze mocností středního významu a z jeho dědictví mu zpočátku neplynulo nic než škoda“, ⁴³ a to přesto, že se díky připojení Kleve-Mark a Pruského vévodství na východě hohenzollernské soustátí stalo rozlohou největším teritoriem v říši po habsburské monarchii, a zabíralo území větší než samotné Nizozemí. ⁴⁴ Územní zisky z počátku 17. století proto hodnotí jako významný mezník nejen historikové, ale podle předního odborníka na braniborsko-pruské dějiny v raném novověku Ernsta Opgenoortha si důležitost této změny uvědomovali už současníci. ⁴⁵

Rozdíly mezi Kleve-Mark a ostatními zeměmi kurfiřtova státu nemohly být větší. Již před třicetiletou válkou byly prosperující oblasti v Dolním Porýní, profitující z podílu na rýnském obchodu, na zcela jiné ekonomické úrovni, a tento rozdíl dále prohloubily důsledky velkého evropského konfliktu, z nějž vlastní Braniborsko vyšlo jako jedna z nejpostiženějších částí říše. Naopak porýnské země válečnými operacemi tolik zasaženy nebyly a některým městům klevského vévodství se dokonce díky napojení na Nizozemí podařilo uchovat si ekonomickou prosperitu. ⁴⁶ Řešit nemusel panovník ani problém s nedostatkem obyvatelstva, neboť Porýní patřilo tradičně k oblastem s nejvyšší hustotou zalidnění a úbytky způsobené třicetiletou válkou byly daleko menší než v jiných částech říše. ⁴⁷ Mimořádně spleť byly náboženské poměry, neboť zde vzhledem ke komplikovanému historickému vývoji existovaly vedle sebe všechny tři konfese. ⁴⁸

⁴³ ARNDT, Johannes, *Der Grosse Kurfürst, ein Herrscher des Absolutismus? Über die Möglichkeiten und Grenzen monokratischer Herrschaft im 17. Jahrhundert*, in: *Der Absolutismus – ein Mythos? Strukturwandel monarchischer Herrschaft in West- und Mitteleuropa (ca. 1550-1700)*, hrsg. von Ronald G. Asch u. Heinz Duchhardt, Köln, Weimar, Wien 1996, s. 255 (dále jen ARNDT, *Der Grosse Kurfürst*).

⁴⁴ HAMMER, Ulrike, *Kurfürstin Luise Henriette. Eine Oranierin als Mittlerin zwischen den Niederlanden und Brandenburg-Preußen*, Münster, New York, München, Berlin 2001, s. 18 (dále jen HAMMER, *Kurfürstin Luise Henriette*).

⁴⁵ OPGENOORTH, Ernst, „Ausländer“ in Brandenburg-Preußen als leitende Beamte und Offiziere 1604-1871, Würzburg 1976, s. 11 (dále jen OPGENOORTH, „Ausländer“ in Brandenburg-Preußen).

⁴⁶ CARSTEN, *The Resistance*, s. 219.

⁴⁷ McKAY, *The Great Elector*, s. 31.

⁴⁸ STIEVERMANN, *Absolutistischer Zentralismus*, s. 53.

Nový panovník se musel vyrovnat i s faktem, že hranice státoprávního celku, kterému se snažil vládnout, se zdaleka nekryly s hospodářskými a kulturními hranicemi. Obchodní vazby se neomezovaly na vlastní zemi, ale směřovaly do Nizozemí nebo Kolína, který platil za hlavní obchodní centrum oblasti. Především v těchto dvou zemích byla uspokojována také poptávka klevsko-marského obyvatelstva po vzdělání, literatuře, tiskovinách nebo publicistických produktech.⁴⁹ Podobně osobní, příbuzenské, majetkové a kulturní vazby šlechticů vytvořily „šlechtickou obec“, která se rozprostírala napříč hranicemi.⁵⁰ Svou roli mohly hrát i na první pohled drobné nuance jako byl odlišný jazyk, neboť ve velké části vévodství Kleve se daleko více než němčina používala nizozemština.⁵¹ Silné vazby pojily také jednotlivé součásti bývalého složeného státu jülišsko-klevských vévodů, které nebylo možno tak jednoduše přetřhat rozdělením území ze strany obou pretendentů.

Stavovská tradice v zemích jülišsko-klevského dědictví byla mimořádně silná. Své postavení si stavy vydobývaly už během vlády jülišsko-klevských vévodů, kteří vzhledem k permanentní finanční nouzi vydávali zemským stavům výměnou za finanční pomoc jedno privilegium za druhým.⁵² Specifikem jülišsko-klevsko-marských-zemí bylo, že si v rámci stavů udržovala velmi vlivné postavení města, zejména díky svému ekonomickému potenciálu.⁵³ Přestože země byly spojeny personální unií jülišsko-klevských vévodů, stavy jednotlivých částí si zachovávaly značnou samostatnost a zpravidla se scházely odděleně pro každou ze čtyř částí,⁵⁴ popřípadě se konaly společné zemské sněmy Kleve a Mark a Jülichu a Bergu, a to už před dělením z roku 1609. Na zemských sněmech, nebylo zastoupeno duchovenstvo, stavovská reprezentace se dělila na rytířskou a městskou kurii.

⁴⁹ SMOLINSKY, Jülich-Kleve-Berg, s. 89.

⁵⁰ KAISER, Kleve und Mark als Komponenten, s. 101. Další vazby se vytvořily například v souvislosti s pobytem nizozemských posádek v důležitých městech vévodství Kleve. Jejich velitelé často pocházeli přímo ze země nebo se v ní během služby či po jejím skončení natrvalo usazovali, obvyklé byly i sňatky nizozemských vojáků a důstojníků s dcerami místních měšťanů. KAISER, Michael, Die vereinbarte Okkupation. Generalstaatische Besatzungen in brandenburgischen Festungen am Niederrhein, in: Die besetzte res publica. Zum Verhältnis von ziviler Obrigkeit und militärischer Herrschaft in den besetzten Gebieten vom Spätmittelalter bis zum 18. Jahrhundert, hrsg. von Markus Meumann, Jörg Rogge, Münster, Hamburg, London 2005, s. 280, 295-296 (Herrschaft und soziale Systeme in der Frühen Neuzeit, 3) (dále jen KAISER, Die vereinbarte Okkupation).

⁵¹ KAISER, „Pro Principe“, s. 93-94.

⁵² Zur Bedeutung der 'necessitas', s. 141-142; ARNDT, Der Grosse Kurfürst, s. 254.

⁵³ Města, která byla oprávněna zasedat na zemském sněmu, se nazývala „hlavní města“.

⁵⁴ Oddělena zůstávala i správa a vládní orgány. HOLENSTEIN, Formen politischen Handelns, s. 60.

Porýnské země braniborských kurfiřtů tak s sebou nesly všechny komplikace, které ze struktury složeného státu mohly vyplývat, od otázek zajištění každodenní vlády a správy „na místě“ až po skutečnost, že polohy zemí ležících daleko od vlastního Braniborska nebo nespokojenosti zdejších stavů mohli využívat zahraničně političtí protivníci i spojenci k vykonávání tlaku na kurfiřta. Právě obhájení územní integrity konglomerátu zemí pod hohenzollernskou vládou navenek ale patřilo k základním požadavkům, které byly na panovníka kladeny a které na sebe sám v rámci chápání své panovnické funkce kladl.⁵⁵

Prosazení braniborské vlády ve své části zemí jülišsko-klevského dědictví komplikovala i jejich exponovaná geografická poloha. Oblast Dolního Rýna měla mimořádnou strategickou důležitost a křižily se zde zájmy Nizozemí, Španělska, císaře i Francie. Otázka držby jülišsko-klevsko-bersko-marských zemí tak měla i významný mezinárodněpolitický rozměr. V době příměří mezi Nizozemím a Španělskem v letech 1609-1621 se jülišsko-klevské země staly jakýmsi zástupným dějištěm konfliktu těchto dvou mocností, které držely posádky ve zdejších pevnostech, a jejich občasné šarvátky každou chvíli hrozily ohrožením oficiálního klidu zbraní.⁵⁶ Země na Dolním Rýně tak prodělaly zkušenost, kterou většině zemí přinesla až třicetiletá válka, již s několikaletým předstihem.⁵⁷

Třicetiletá válka obecně velmi výrazně ovlivnila vnímání práva. Zatímco do té doby se tradiční, „stará“ práva těšila téměř posvátné úctě, nyní byly otázky legitimacy zatlačeny do pozadí válečným právem a hospodářskými, vojenskými a mocenskopolitickými hledisky. Průchody armád během třicetileté války ještě více otráslы vahou panovnické suverenity. To pro Braniborsko znamenalo výrazné ohrožení dosud sice fakticky nevykonávané, ale formálně uznávané a nezpochybňované vlády.⁵⁸

Panovnická pozice byla oslabena i tím, že zemské stavy například samy odváděly kontribuce válečícím mocnostem bez svolení panovníka, rozhodovaly o rozmístění kvartýrů cizích armád nebo vyjednávaly s jejich generály. To vše narušovalo autoritou panovníka jako vládce země v očích poddaných, neboť se

⁵⁵ ROHRSCHEIDER, Die Statthalter, s. 215. Jeden ze starších biografů „Velkého kurfiřta“ Hermann von Petersdorff např. hodnotil obhájení územní držby na západě jako hlavní zásluhu Fridricha Viléma. PETERSDORFF, Hermann von, Der Große Kurfürst, Leipzig 1939, s. 36.

⁵⁶ KAISER, Die vereinbarte Okkupation, s. 276.

⁵⁷ K válečným operacím v oblasti za třicetileté války viz WOLF, Manfred, Das 17. Jahrhundert, in: Westfälische Geschichte, I., hrsg. von Wilhelm Kohl, Düsseldorf 1983, s. 550-558 (dále jen WOLF, Das 17. Jahrhundert).

⁵⁸ OPGENOORTH, Friedrich Wilhelm, I., s. 60.

jeho vláda nijak očividně neprojevovala a nemohla být „vnímána“.⁵⁹ K otřesení pozice říšských knížat jako panovníků kromě toho přispěla i politika císaře Ferdinanda II., který svévolně zasahoval do panovnických poměrů a využíval tuto možnost pro podporu své politiky.

Zkušenost s braniborským panovníkem obyvatelům a stavům Kleve-Mark chyběla nebo byla velmi negativní – od doby uchopení dědictví braniborský kurfiřt neměl šanci ani sílu náležitě se ujmout vlády a poskytnout svým zemím mimo jiné ochranu proti cizím vpádům. Jak podotkl pruský archivář August von Haeften, „o žádné vládě panovníka v porýnských zemích nemohla být [v době nástupu Fridricha Viléma] řeč“⁶⁰ a až do nástupu Fridricha Viléma se Hohenzollernové omezili na formální obhájení svého panovnického nároku, porýnské země, které nepředstavovaly těžiště jejich zájmu, ponechávali svému osudu⁶¹ a „nepodnikli jediný pokus je bránit“.⁶² To ovšem v dobové politické kultuře znamenalo ze strany panovníka zásadní selhání a ze strany stavů se nutně nabízela otázka, „co si myslet o vládci, který sedí v Berlíně nebo Královci, zatímco jeho země v Porýní jsou vydány napospas válčícím stranám?“⁶³

Kromě toho, jak upozorňuje přední současný odborník na problematiku stavů Kleve-Mark v 17. století Michael Kaiser, třicetiletá válka, obsazení cizími vojsky a nemožnost prosazení panovnické moci ukázala stavům, jak omezená a omezitelná je moc panovníka a jeho možnosti. Tato zkušenost pro vnímání ze strany stavů rozhodně hrála významnou roli, neboť posléze o to intenzivněji vnímali kurfiřtovy mocenské ambice.⁶⁴

Paralelně s oslabením moci panovníka došlo naopak posílení místních struktur. Klevsko-marská vláda, základní orgán panovnické vlády v zemi, ponechaná často bez instrukcí od centrální vlády v Berlíně,⁶⁵ se buď pokoušela řešit problémy improvizací, nebo na svou funkci zcela rezignovala. Proto velmi vzrostla váha lokálních autorit, například městských rad, které se staly jediným

⁵⁹ EHRENPREIS, *Der Dreißigjährige Krieg als Krise*, s. 85.

⁶⁰ URKUNDEN und Actenstücke, V., s. 85.

⁶¹ OPGENOORTH, *Stände im Spannungsfeld*, s. 62; HOLENSTEIN, *Formen politischen Handelns*, s. 60.

⁶² KOPPEL, *Cleves-Mark*, s. 89.

⁶³ SERESSE, *Zur Bedeutung der 'necessitas'*, s. 141

⁶⁴ KAISER, *Kleve und Mark als Komponenten*, s. 103-104.

⁶⁵ Vzhledem k ustálenému úzu používám označení „Berlín“ pro sídelní město braniborsko-pruských panovníků, přestože oficiálně „hlavní a rezidenční město Berlín“ vzniklo až v roce 1709 spojením Berlína, Cöllnu, Friedrichswerderu, Dorotheenstadtu a Friedrichstadtu. COBBERS, Arnt, *Kleine Berlin-Geschichte*, Berlin 2005, s. 67.

zdrojem práva a pořádku. Klevsko-marská vláda stále více hledala pomoc u stavů, které během tohoto období zcela přebraly úkoly jako vybírání daní, správu panovnických domén a regálií i administraci justice.⁶⁶

Pokud tedy někdo v době nástupu Fridricha Viléma v porýnských zemích vykonával funkce, které se podobaly panovnickým, byly to buď stavy nebo velitelé nizozemských posádek, které byly rozmístěny v nejvýznamnějších městech vévodství Kleve a vykonávaly zde faktickou vládu až do 70. let 17. století, včetně například soudní pravomoci nebo svolávání zemských stavů.⁶⁷

Když Fridrich Vilém v roce 1640 přebíral vládu, nebyl ovšem co se týče klevsko-marských stavů a kontaktů se zdejšími stavy zcela bez zkušeností. V letech 1634-1638 totiž pobýval ještě coby následník v Nizozemí a během tohoto pobytu udržoval intenzivní kontakty se stavy braniborských porýnských zemí. Vystupoval ve prospěch jejich zájmů u oranžského místodržitele a nizozemských vojenských představitelů a podporoval jejich plán neutrality vévodství Kleve.⁶⁸ Vrcholem této spolupráce byla iniciativa klevských stavů, kteří se snažili prosadit jmenování následníka místodržitelem západních zemí a sám Fridrich Vilém byl tímto úmyslem nadšen. Ze strany panujícího kurfiřta Jiřího Viléma ale byl tento plán se vši rozhodností odmítnut.⁶⁹ Idealistické vnímání vztahu panovníka a stavů však velmi výrazně ovlivnilo postoj Fridricha Viléma k této otázce v prvních letech jeho vlády a podobně působilo na straně stavů, které vkládaly do jeho nástupu značné naděje a slibovaly si od něj navázání na tyto pozitivní vztahy z doby, kdy byl následníkem.

⁶⁶ KOPPEL, Cleves-Mark, s. 89.

⁶⁷ Tímto nizozemským „obsazením“, které bylo ale ze strany obyvatelstva vnímáno převážně pozitivně, neboť poskytovalo nejen vojenskou ochranu, ale i ekonomickou prosperitu, se zabývá KAISER, Die vereinbarte Okkupation.

⁶⁸ Cílem tohoto plánu bylo dosáhnout vyhlášení neutrality porýnských zemí braniborského kurfiřta a jejího uznání ze strany válčících mocností. Od tohoto konceptu si klevské stavy slibovaly, že jejich země budou ušetřeny průchodů válčících armád a vymáhání kontribucí. Podobný postup volila celá řada říšských knížat, zpravidla bez úspěchu, neboť válčící strany na neutralitu říšských území nebraly příliš ohledy. Neutralitu svých porýnských zemí se pokoušel prosadit i falckrabě neuburský.

⁶⁹ Opgenoorth oproti staršímu bádání, které zdůrazňovalo až demonizovalo roli hlavního politického spolupracovníka kurfiřta Jiřího Viléma, Adama hraběte von Schwarzenberga, zdůrazňuje klíčový podíl samotného kurfiřta na utváření politiky tehdejšího Braniborska včetně odmítnutí plánu následníkovy místodržitelství a jeho dalšího setrvání v Nizozemí. OPGENOORTH, Friedrich Wilhelm, I., s. 29-50. Dále k cestě Fridricha Viléma do Nizozemí viz např. MIECK, Ilja, Westeuropareisen der Hohenzollernherrscher im 17. und 18. Jahrhundert, in: FBPG, NF 15, 2005, s. 6-8.

II-2) Hoefyserův dluh

Jeden z největších problémů braniborského kurfiřta spojených s vládou v porýnských zemích představoval dluh spočívající na zdejších panovnických doménách, označovaný jako Hoefyserův.⁷⁰ Peter Hoefyser byl amsterdamský finančník, u kterého si braniborský panovník v roce 1616 vzal půjčku ve výši sto tisíc říšských talarů.⁷¹ Jejím účelem bylo pokrýt náklady vzniklé Braniborsku v souvislosti s převzetím vlády ve své části jülišsko-klevského dědictví. Již od uzavření xantenské smlouvy v roce 1614 tehdejší místodržitel Kleve-Mark a braniborský následník usiloval o získání půjčky u nizozemských obchodníků, avšak neúspěšně. Aby podpořily jeho vyhlídky, převzaly nakonec záruku za půjčku nizozemské generální stavy.⁷² Podmínky smlouvy byly pro kurfiřta velmi nevýhodné. Hoefyser si totiž většinu dané částky sám vypůjčil u třetích stran, a výše úroku tak značně stoupla. Protože Braniborsko nebylo schopno vzhledem k válečným událostem splácet, vystoupala dlužná částka se všemi úroky až na více než půl milionu talarů.⁷³ Hoefyserovi se navíc na počátku 40. let 17. století podařilo přimět nizozemské generální stavy, aby převzaly odpovědnost za vymáhání dluhu na kurfiřtovi.⁷⁴ Dluh představoval z pohledu braniborského panovníka značnou mezinárodní zátěž pro vztahy s Nizozemím, ale i vnitropolitickou, ovlivňující vztahy panovníka s klevsko-marskými stavy.

Vztahy s generálními stavy byly přitom pro kurfiřta klíčové, neboť již od počátku boje o jülišsko-klevské dědictví bylo Nizozemí hlavním spojencem Braniborska v porýnské oblasti. Bez jeho vojenské pomoci by prosazení nástupnických nároků nebylo myslitelné. Vliv mocné sousední země ještě zesílil po vypuknutí třicetileté války a po vypršení nizozemsko-španělského příměří

⁷⁰ V nizozemských pramenech „Hoefijser“. V práci se držím německé varianty jména.

⁷¹ Tuto transakci uzavřel Jiří Vilém (1619-1640), budoucí braniborský kurfiřt a otec Fridricha Viléma, v době, kdy působil jako místodržitel v Kleve za vlády svého otce Jana Zikmunda (1608-1619).

⁷² URKUNDEN und Actenstücke, IV., s. 9.

⁷³ Původní půjčka činila 248 000 nizozemských florénů neboli 100 000 říšských talarů. Úrok byl nastaven na 8% (7% úrok + 1% provize pro zprostředkovatele). Braniborskému panovníkovi se dařilo úroky splácet pouze do roku 1620. Údaje o výši výsledného dluhu se velmi různí. Viz URKUNDEN und Actenstücke, V., s. 79; LUDA, Kleve-Mark, s. 18. Podle Koppela dlužná částka vystoupala do roku 1640 na 500 000 říšských talarů, resp. 1 126 955 nizozemských florénů. KOPPEL, Cleves-Mark, s. 97. Seresse v souvislosti s panovnickými dluhy spočívajícími na západních zemích upozorňuje, že lišící se údaje v pramenech mohou být dány i úmyslnou manipulací zúčastněných osob, které měly zájem na jejich nad- nebo podhodnocení. Viz SERESSE, Politische Normen, 62.

⁷⁴ KOPPEL, Cleves-Mark, s. 98.

v roce 1621, kdy opět hrozilo přímé vojenské ohrožení kurfiřtových porýnských držav.⁷⁵ Protože braniborský kurfiřt nebyl schopen hájit západní země vlastními silami, obrátil se o pomoc do Haagu, zároveň však musel postupovat velmi obezřetně s ohledem na císaře a vývoj války. Vojenská ochrana Kleve a Mark ze strany Nizozemí se stala předmětem několika smluv, z nichž pro kurfiřta vyplývaly nemalé finanční závazky.⁷⁶ Vzhledem k tomu, že Nizozemí představovalo nepostradatelného partnera, musel se nastupující Fridrich Vilém k těmto závazkům, stejně jako k Hoefyserovu dluhu přihlásit.

Ve druhé polovině 30. let 17. století nizozemsko-braniborské vztahy podstatně ochladly. Na nizozemské straně způsobilo rozčarování nejen odmítnutí plánu neutralizace levorýnské části vévodství Kleve ze strany kurfiřta Jiřího Viléma, ale především jeho spojenectví s císařem. Od května 1637 proto generální stavy upomínaly braniborského kurfiřta o splacení Hoefyserova dluhu „ve stále kratších intervalech a stále ostřejšími výrazy“⁷⁷ a argumentovaly mimo jiné hrozícím Hoefyserovým krachem. Nabídku kurfiřtských vyjednávačů, aby generální stavy pokryly své požadavky převzetím pohledávek, které Braniborsku plynuly ze smlouvy s neuburským falckrabětem z roku 1629, Nizozemci odmítli, a na konci roku 1638 se nechali slyšet, že budou své pohledávky krýt z konfiskace panovnických domén ve vévodství Kleve a jejich výnosů. Když ani v opakovaně odložené lhůtě braniborský panovník splátky neuhradil, přistoupily generální stavy v říjnu roku 1640 k exekuci panovnických domén – jejich vyslanci obstavili rýnská cla a některé další zdroje příjmů braniborského kurfiřta coby klevského vévody.⁷⁸

Obstavení zeměpanských domén jednotkami cizího státu nepochybně znamenalo pro kurfiřta nejen nepříjemnou ekonomickou zátěž, ale v první řadě citelný zásah pro jeho panovnickou autoritu. Editor pramenů k vládě Fridricha Viléma v Kleve-Mark August von Haeften nazval v této souvislosti Hoefyserův

⁷⁵ HOLENSTEIN, Formen politischen Handelns, s. 60.

⁷⁶ Základem byla smlouva mezi braniborským kurfiřtem a Nizozemím z 10. března 1622 uzavřená v Haagu. Jednalo se o smlouvu čistě defenzivní, která se vztahovala pouze na obranu dolnorýnských zemí, a braniborský kurfiřt musel učinit Nizozemí rozsáhlé ústupky. Poté, co se ale daná oblast oproti kurfiřtovým obavám nestala hlavním dějištěm války, podařilo se kurfiřtovi nevýhodné podmínky smlouvy revidovat. Viz např. smlouva s Nizozemím z roku 1636, kdy se podařilo nizozemskou stranu naklonit plánem neutralizace levorýnského Kleve. Viz OPGENOORTH, Friedrich Wilhelm, I., s. 68-69.

⁷⁷ URKUNDEN und Actenstücke, V., s. 79.

⁷⁸ OPGENOORTH, Friedrich Wilhelm, I., s. 69; KOPPEL, Cleves-Mark, s. 98.

dluh a s ním spojenou hrozbu nizozemské exekuce domén v Kleve „Damoklovým mečem, který se vznáší nad posledním zbytkem braniborské vlády v klevském vévodství“.⁷⁹ Oba braniborští kurfiřti, kteří se v roce 1640 vystřídali na trůně, proto považovali umoření Hoefyserova dluhu za úkol prvořadého významu, neboť by tak připravili Nizozemce o záminku, díky níž mohli obstat panovnické domény a cla a kterou ospravedlňovali i vybírání kontribucí na klevském území.⁸⁰ Bezprostředně po exekuci byl do Haagu vyslán válečný rada Joachim Friedrich von Blumenthal⁸¹ s diplomatickou misí, jejímž cílem bylo přimět generální stavy, aby upustily od tohoto nátlakového prostředku.⁸² Znovu nabízel k uspokojení požadavků Hoefysera a jeho věřitelů postoupení braniborských daňových pohledávek vůči neuburskému falckraběti, nově sliboval splátku pomocí další půjčky, kterou Braniborsko získalo od císařského polního zbrojmistra Alexandra von Vehlenu, a dokonce navrhoval vybírání nepřímých daní podobných těm obvyklým v Nizozemí v klevských městech obsazených Nizozemci.⁸³ Blumenthalovi se sice podařilo získat na svou stranu místodržitele Fridricha Jindřicha, především díky myšlence sňatku jeho dcery s braniborským následníkem Fridrichem Vilémem, jediným výsledkem jeho haagské mise však

⁷⁹ URKUNDEN und Actenstücke, V., s. 98. Michael Kaiser tento výrok připisuje autorovi monografie o Fridrichu Vilémovi Martinu Philippsonovi. KAISER, Die vereinbarte Okkupation, s. 298.

⁸⁰ KAISER, Die vereinbarte Okkupation, s. 297.

⁸¹ Skutečný tajný rada Joachim Friedrich svobodný pán von Blumenthal (1609-1657) platil za jednoho z nejbližších spolupracovníků Schwarzenberga a podporoval procísařský kurs. Podílel se na reformách správy v Kleve a působil jako diplomat v několika misích, mj. v Řezně při volbě Ferdinanda III. římským králem v roce 1636 nebo při vyjednávání vojenské spolupráce s císařem ve 2. polovině 30. let. Po propuštění v létě 1641 vstoupil do císařských služeb. V roce 1649 se vrátil do služeb braniborského kurfiřta a angažoval se zejména v oblasti správy a financí, stal se předsedou tajné rady. Ve stejném roce byl jmenován místodržitelem knížectví Halberstadt, které Braniborsko získalo vestfálským mírem jako odškodnění za nenaplněné nároky na Pomořany. V roce 1653/54 byl hlavním vyslancem braniborského kurfiřta u řezenského říšského sněmu. V souvislosti s intrikami, které proti němu vyvíjel u berlínského dvora tehdy vedoucí muž braniborské politiky Georg Friedrich hrabě von Waldeck, se stáhl se do Halberstadtu, kde dále vykonával funkci místodržitele. V diplomatických službách Velkého kurfiřta později působil i jeho syn Christoph Kaspar svobodný pán von Blumenthal. Viz SARING, Hans, Christoph Kaspar Freiherr von Blumenthal, ein Diplomat zur Zeit des Grossen Kurfürsten, in: FBPG 51, 1939, s. 1-5; TIPPELSKIRCH, Egloff, Die Statthalter des Großen Kurfürsten, Kiel 1937, s. 39-40 (dále jen TIPPELSKIRCH, Die Statthalter); OPGENOORTH, Friedrich Wilhelm, I., s. 271.

⁸² Kurfiřt Jiří Vilém Joachimův Fridrichův von Blumenthalovi, Královec, 27. dubna 1640, in: URKUNDEN und Actenstücke, IV., s. 27.

⁸³ URKUNDEN und Actenstücke, V., s. 81. O zavedení podobného daňového systému, jaký fungoval v některých nizozemských provinciích, Nizozemci skutečně na obsazeném klevském území usilovali. KAISER, Die vereinbarte Okkupation, s. 291.

byla pouze výzva generálních stavů směřovaná klevsko-marským zemským stavům, aby se podílely na splacení panovníkova dluhu.⁸⁴

Nizozemské generální stavy pokračovaly v politice tvrdého vymáhání dluhu a odmítaly upustit od exekuce domén i poté, co Hoefyser skutečně zkrachoval a věřitelství přešlo na ně samotné. To vede některé historiky k závěru, že se v případě Hoefyserova dluhu jednalo ze strany Nizozemí nejen o ekonomickou záležitost, ale v první řadě o politický prostředek nátlaku na kurfiřta, zejména v situaci, kdy se nalézal na straně císařových spojenců.⁸⁵

II-3) Názorové rozložení klevsko-marských stavů a plán deputace do Královce

Půjčky od soukromých osob, převádění starých pohledávek i návrh, že mohou generální stavy vybírat daně na kurfiřtově území, byť se jednalo „jen“ o nizozemskou posádkou obsazená města, představovaly pouze zoufalé a ve svém výsledku neúspěšné pokusy kurfiřta a jeho okolí vyhnout se exekuci klevských panovnických domén. Hlavním potenciálním zdrojem příjmů však po celou dobu zůstávaly zemskými stavy schvalované daně. Klevsko-marské zemské stavy ale panovníkovi odmítaly jakékoli daně schválit, přestože se je k tomu panovník snažil přimět prostřednictvím klevské vlády, zvláštních vyslanců⁸⁶ i

⁸⁴ URKUNDEN und Actenstücke, V., s. 89, OPGENOORTH, Friedrich Wilhelm, I., s. 108.

⁸⁵ OPGENOORTH, Friedrich Wilhelm, I., s. 68; BIJL, Murk van der, Johann Moritz von Nassau-Siegen (1604-1679). Eine vermittelnde Persönlichkeit, in: Oranien-Nassau, die Niederlande und das Reich. Beiträge zur Geschichte einer Dynastie, hrsg. von Horst Lademacher, Münster, Hamburg 1995, s. 128 (dále jen BIJL, Johann Moritz). Dluh byl dlouho předmětem jednání a za účelem jeho vyřešení bylo uzavřeno několik dohod. V roce 1665 se např. obě strany snažily spor vyřešit prostřednictvím podřízení rozhodnutí nezávislého soudního tribunálu. Výsledek jeho rozhodnutí však nebyl nizozemskou stranou přijat a v dalším průběhu strany dokonce zpochybnilly kompetence soudního dvora. Otázka dluhu byla definitivně vyřešena teprve v roce 1678, kdy došlo k jeho anulování – generální stavy vydaly kurfiřtovi dlužní úpis jeho otce z roku 1617 a ostatní dokumenty, které by se mohly objevit, prohlásily za neplatné. Viz kompromis mezi generálními stavy a kurfiřtem Fridrichem Vilémem Braniborským ohledně Hoefyserova dluhu, kterým se obě strany podřizují výroku velké rady v Mechelen, Haag, 1. srpna 1665, in: KURBRANDENBURGS Staatsverträge, s. 267-268; anulační akta generálních stavů vydaná na základě zvláštního článku smlouvy z 26. února/8. března 1678, Haag, 7. července 1679, in: KURBRANDENBURGS Staatsverträge, s. 413.

Dluh nikdy nebyl zcela splacen a nakonec byl roku 1685 (někteří autoři uvádějí rok 1687) odpuštěn. HAMMER, Kurfürstin Luise Henriette, s. 24; SERESSE, Politische Normen, s. 58.

⁸⁶ Viz např. mise markraběte Ernsta Braniborsko-Krnovského (1617-1642) v říjnu 1639. Ernst Braniborsko-Krnovský byl synem Jana Jiřího Krnovského, a až do své smrti v roce 1642 následníkem bezdětného Fridricha Viléma. Od roku 1641, po smrti Adama hraběte von Schwarzenberga, působil jako místodržící v Braniborsku. Byl zasnouben se sestrou Fridricha Viléma Luisou Charlottou. Blíže k němu viz např. TIPPELSKIRCH, Die Statthalter, s. 32-33.

nizozemských generálních stavů. Důvody jejich odmítání byly trojí – politika bývalého místodržitele Schwarzenberga, kontribuce cizím armádám a vzájemné názorové neshody mezi stavy.

Vztahy mezi panovníkem a stavovskou stranou byly dlouhodobě negativně ovlivněny působením Adama hraběte von Schwarzenberga⁸⁷ ve funkci místodržitele Kleve a Mark. Kromě toho, že právě on platil za hlavního exponenta císařské politiky na kurfiřtově dvoře, a přispěl ke zhoršení vztahu s Nizozemím, praktikoval v porýnských zemích velmi autoritativní a mezi stavy nepopulární politiku. Obcházel nejen zemské stavy, kterým upíral informace o finančním stavu země, ale i samotnou klevskou vládu, a vládl prostřednictvím osobně zavázaných jedinců z řad nižšího úřednictva. Nejcharakterističtějším příkladem této Schwarzenbergovy personální politiky byl kontroverzní klevsko-marský zemský rentmistr Lucas Blaspeil, který Schwarzenbergovi pomáhal krýt podezřelé finanční transakce v zemském účetnictví a na jeho pokyn také zcela proti všem zvyklostem odmítl zemským stavům i klevské vládě předkládat zprávy o hospodaření a finančním stavu země. Působení tohoto hlavního exponenta Schwarzenbergovy politiky bylo natolik výrazné, že se klevská vláda rozdělila v podstatě na jeho odpůrce a příznivce.⁸⁸ Zemské stavy odmítaly schválit daně na umoření panovnického dluhu s argumentem, že tak nemohou učinit, pokud neznají finanční situaci země.

Daňové požadavky kurfiřta klevsko-marští stavové odmítali i s poukazem na hospodářské vyčerpání země. Značnou zátěž znamenaly především císařské a hesenské jednotky, které operovaly v porýnsko-vestfálské oblasti a vymáhaly od zemských stavů kontribuce. V této situaci země podle argumentace stavů nebyla schopna odvádět další dávky ještě legitimnímu panovníkovi.⁸⁹ Odchod císařských

⁸⁷ Adam hrabě von Schwarzenberg (1583-1641) byl hlavním spolupracovníkem kurfiřta Jiřího Viléma, vykonával funkci místodržitele v Kleve-Mark a posléze v Braniborsku. Viz např. KOBER, Ulrich, *Der Favorit als „Factotum“*. Graf Adam von Schwarzenberg als Oberkämmerer und Direktor des Geheimen Rates unter Kurfürst Georg Wilhelm von Brandenburg, in: *Der zweite Mann im Staat. Oberste Amtsträger und Favoriten im Umkreis der Reichsfürsten in der Frühen Neuzeit*, hrsg. von Michael Kaiser, Andreas Pečar, s. 231-252 (ZHF, Beiheft 32).

⁸⁸ URKUNDEN und Actenstücke, V., s. 86-87. V dopise tajnému radovi Leuchtmarovi se Blaspeil brání nařčení ze špatného hospodaření. Lucas Blaspeil tajnému radovi Gerhardu Romilianovi von Calcumovi, zvanému Leuchtmar, Emmerich, 21. února 1641, in: Tamtéž, V., s. 134.

⁸⁹ Agent klevských stavů v Haagu Johann Pauw weselskému starostovi Antonu ther Schmittenovi, Haag, 30. prosince 1640, in: URKUNDEN und Actenstücke, V., s. 123. Podobný argument se v souvislosti s daňovými otázkami objevuje téměř ve všech válkou postižených oblastech, a to zejména ve 40. letech 17. století. Poddaní (nejčastěji města nebo stavy) se často snažili nadsazovat utrpěné škody nebo vykazovat větší ztráty na obyvatelstvu, aby tak dokumentovali svou

a hesenských jednotek ze země byl proto jedním z hlavních požadavků většiny klevských a marských stavů, jehož splněním podmiňovaly schválení jakýchkoli daní.

Neméně důležitou překážkou schválení daní byly vzájemné spory mezi samotnými stavy, zejména ve vévodství Kleve. Dlouhodobý konflikt vedla zdejší města s rytířstvem o rozložení daňové zátěže. Šlechtici reklamovali značný nepoměr mezi podílem daní odváděných venkovem a městy, jejichž podíl byl podle jejich názoru příliš nízký.⁹⁰ Tyto spory se ventilovaly především v otázce nového jednacího řádu zemského sněmu. Evangelické rytířstvo usilovalo o jeho změnu, která by zaváděla většinový princip, naproti tomu východorýnská města trvala na zachování dosavadního principu jednomyslnosti. Když se evangelickému rytířstvu podařilo v roce 1639 hlasování o inovaci prosadit, došlo k otevřené roztržce. Ostatní stavy odmítaly připustit zástupce východorýnských měst na sněm, dokud na jednací řád nepřistoupí. Východorýnská města své zástupce z Kleve, kde sněm zasedal, odvolala a deklarovala, že dokud rytířstvo nerezignuje na svůj jednací řád a jeho platnost, nebudou s ním dále jednat.⁹¹ Tím byl fakticky ochromen zemský sněm, který tak nemohl přijímat žádná usnesení a především schvalovat daně, alespoň ne ve formě, která by byla všeobecně uznávána za legitimní.⁹² Jak upozorňuje kolínský historik Michael Kaiser, který se zabýval klevsko-marskými zemskými sněmy, je z tohoto sporu o jednací řád zřejmé, že stavy v tomto období ještě vnímaly jako primární spory mezi sebou navzájem než konflikt s panovníkem.⁹³

Léta 1640-1641 přinesla významné změny pro vztahy panovníka a klevsko-marských stavů. Na braniborském dvoře, sídlícím vzhledem k válečným událostem dočasně ve východopruském Královci, se vystřídal panovník a do

neschopnost platit daně. Manipulace s čísly se v konkrétních případech jen velmi těžko prokazuje, skutečností ale zůstává, že poslední fáze třicetileté války a průchody operujících armád znamenaly pro postižené oblasti mimořádnou hospodářskou zátěž.

⁹⁰ SERESSE, Politische Normen, s. 54.

⁹¹ URKUNDEN und Actenstücke, V., s. 80.

⁹² Význam podobných kroků jako bylo odpírání účasti na zemském sněmu ze strany jednotlivých stavů, jeho předčasné opuštění nebo oficiální protesty proti většinovému usnesení uvádí Barbara Stollberg-Rilinger do souvislosti s možnostmi vnímání principu reprezentace v raném novověku. V případě těchto kroků stavy, protestující proti většině, argumentovaly z pozice vlastních práv, které nemohou být přehlasována, a příslušný člen má proto právo proti jejich přehlasování protestovat a usnesení nedodržovat. STOLLBERG-RILINGER, Barbara, Was heißt landständische Repräsentation? Überlegungen zur argumentativen Verwendung eines politischen Begriffs, in: Zeitsprünge. Forschungen zur Frühen Neuzeit, 2000, s. 128-129.

⁹³ KAISER, „Pro Principe“, s. 92. Jednací řád z roku 1639 byl definitivně uznán až v roce 1643.

nového kurfiřta Fridricha Viléma část stavů vkládala naděje, opírající se o pozitivní zkušenost vzájemné spolupráce z doby, kdy jako korunní princ v rámci pobytu v Nizozemí podporoval jejich zájmy. I sám Fridrich Vilém se snažil na nadstandartně dobré vztahy se stavy západních zemí navázat nebo je alespoň stavům připomenout.⁹⁴ V březnu roku 1641 zemřel i Schwarzenberg, doposud hlavní překážka dosažení kompromisu mezi panovnickou stranou a stavy. Nový kurfiřt revidoval nejen zahraničněpolitickou orientaci, ale i politiku vůči klevsko-marským stavům. Odvolal z Haagu Blumenthala, kterého diskreditovala přílišná propojenost se Schwarzenbergovou politikou, a rozhodl se pro přímá jednání se stavy ohledně jejich podílu na vyrovnání Hoefyserova dluhu. Oběma stranám bylo jasné, že zadlužení a nizozemské exekuce panovnických domén spojené s válečným vývojem představují existenční ohrožení vlády v porýnském vévodství, a že situaci je třeba co nejrychleji konsolidovat.⁹⁵

Jednou z alternativ řešení svízelné situace bylo, aby zemské stavy převzaly část panovnického zadlužení.⁹⁶ Kurfiřtovi a jeho diplomatům se dokonce podařilo dosáhnout toho, že se s touto variantou ztotožnilo i Nizozemí a vyvíjelo v tomto směru tlak na stavy.⁹⁷ Jeho zástupci dokonce nabádali klevsko-marské, že by byla ostuda, kdyby generální stavy musely nechat obsadit domény jejich panovníka.⁹⁸ Když na zemském sněmu v Emmerichu nad Rýnem v únoru 1641 nizozemští vyslanci přednesli doporučení, aby stavy převzaly polovinu panovnického dluhu, shromáždění stavové ale odmítli. Argumentovali, že země, těžce zkoušená průchody vojsk a odvody kontribucí, není schopna další daně odvádět, k pokrytí dluhů by navíc bohatě stačily příjmy z panovnických domén, kdyby byly řádně spravovány. Přesto se rozhodli se obrátit se na nového kurfiřta a vyjednávat s ním přímo.

Cestou, kterou k tomu zvolili, byla deputace stavovských zástupců k panovníkovi, tradiční a oblíbený prostředek, který mohli iniciovat z vlastního podnětu zemské stavy nebo poddaní, pokud chtěli docílit větší „blízkost“

⁹⁴ Fridrich Vilém klevsko-marským stavům, Královec, 24. listopadu/4. prosince 1640, in: URKUNDEN und Actenstücke, V., s. 122.

⁹⁵ OPGENOORTH, Friedrich Wilhelm, I., s. 108.

⁹⁶ Fridrich Vilém klevsko-marským stavům, Královec, 14. ledna 1641, in: URKUNDEN und Actenstücke, V., s. 128.

⁹⁷ Generální stavy klevským stavům, Haag, 23. prosince 1640, in: Tamtéž, s. 128-130.

⁹⁸ Agent klevských stavů v Haagu Johann Pauw weselskému starostovi Antonu ther Schmittenovi, Haag, 30. prosince 1640, in: Tamtéž, s. 123.

k panovníkovi.⁹⁹ Klevsko-marští stavové o ní uvažovali již bezprostředně po nástupu Fridricha Viléma – tehdy mělo jejím účelem být oficiálně jménem stavů pográtulovat novému panovníkovi, zpravit ho o stavu země a připomenout mu naléhavé problémy, které je třeba řešit.¹⁰⁰

Myšlenka vyslání deputace vzešla od svobodného pána Wiricha von Bernsaua, direktora klevské rytířské kurie a vůdce evangelické šlechty. Ten tak navázal na svůj starší projekt z roku 1632, který ale svého času ztroskotal na odporu stavovských odpůrců braniborské vlády a hlavně na nedůvěře stavů vůči místodržiteli Schwarzenbergovi. Podstata nynějšího projektu, stejně jako jeho předchůdce z 30. let 17. století, spočívala v nabídce schválení daní na umoření zeměpanských dluhů výměnou za samostatnější postavení zemských stavů v porýnských zemích. Bernsauem vedená deputace, která odcestovala do Královce v srpnu 1641, přislíbila kurfiřtovi schválení daní určených ke splácení dluhu na dobu čtyř let, za což požadovala radikální posílení stavovského prvku ve vládě porýnských zemí. Správa kurfiřtových porýnských držav, a to včetně vévodských domén, měla být delegována na zemskou vládu, jež by zemi spravovala v době nepřítomnosti panovníka. Její členy, kteří by byli jmenováni na doživotí a byli neodvolatelní, by navrhovaly samy stavy, a to vždy po dvou kandidátech na jednu funkci, mezi nimiž by si kurfiřt mohl vybrat. Takto sestavená vláda se měla každoročně zodpovídat stavům ze své činnosti a předkládat jim zprávy o finančním hospodaření.¹⁰¹ V této části projektu se stavy odvolávaly na privilegium z roku 1501, které předpokládalo vytvoření podobného orgánu, jmenovaného společně stavy a kurfiřtem, který by v případě nepřítomnosti panovníka disponoval rozsáhlými pravomocemi.¹⁰²

Projekt deputace však v žádném případě nebyl jednomyslným usnesením klevsko-marských stavů, o němž by panoval všeobecný konsensus. Naopak, myšlenka dohody s panovníkem a obsah deputačního návrhu se staly předmětem ostrých sporů. V průběhu boje o deputaci se jasně profilovalo několik vyhraněných názorových proudů mezi stavy, jejichž stanoviska a politické představy byly slučitelné jen velmi těžko.

⁹⁹ KAISER, Nähe und Distanz, s. 71, 96.

¹⁰⁰ Z protokolu jednání klevského stavovského konventu ve Weselu, Wesel, 2. ledna 1641, in: URKUNDEN und Actenstücke, V., s. 124.

¹⁰¹ Tamtéž, s. 80.

¹⁰² OPGENOORTH, Friedrich Wilhelm, I., s. 109.

Hlavním zastáncem deputace byla strana klevského evangelického rytířstva vedená Bernsauem. Tito šlechtici udržovali velmi úzké styky se sousedním Nizozemím, se kterým byli provázáni nejen úzkými příbuzenskými a osobními svazky, ale často i vlastní pozemkovou držbou v některé z příhraničních provincií.¹⁰³ Intenzivní vazby je pojily s Nizozemím i v oblasti kulturní, jazykové a politické. Někteří kurfiřtovi spolupracovníci, ale i pozdější historikové, tyto stavovské politiky dokonce podezírali z úmyslu přičlenit Kleve jako osmou provincii k Nizozemí.¹⁰⁴ V nizozemském politickém zřízení každopádně spatřovali ideál svého úsilí a učinili ho základem projektu stavovské ústavy, který jimi vedená deputace předložila na konci roku 1641 v Královci kurfiřtu Fridrichu Vilémovi a kterým podmiňovala schválení daní na splácení zeměpanských dluhů.

V pozadí jejich návrhu stál zájem na konsolidaci poměrů ve vévodství, který je sbližoval s panovníkem. Braniborskou vládu v této části jülišsko-klevského dědictví, v situaci, kdy nizozemská politika nejevila o vévodství jiný zájem než jako o nárazníkové pásmo a ekonomickou a vojenskou základnu,¹⁰⁵ vnímali jako nejlepší možné řešení. V braniborský prospěch hrál i náboženský aspekt, neboť evangelické rytířstvo spatřovalo v kalvinistickém kurfiřtovi větší záruku pro svobodu svého vyznání, než jakou by pravděpodobně představovali další potenciální, katoličtí pretendenti. Evangeličtí šlechtici byli navíc zainteresováni na udržení stávajícího panovníka i vzhledem k okolnosti, že velká část z nich působila v jeho službách a zastávala ve vévodství Kleve přední zeměpanské úřady.¹⁰⁶ Dezintegrace braniborské vlády v porýnských územích,

¹⁰³ OPGENOORTH, Die rheinischen Gebiete, s. 40; KAISER, Kleve und Mark als Komponenten, s. 101.

¹⁰⁴ URKUNDEN und Actenstücke, V., s. 90; KOPPEL, R. S., Cleves-Mark, s. 90; KAISER, M., Kleve und Mark als Komponenten, s. 101; McKAY, The Great Elector, s. 33. Z podobných úmyslů byli podezíráni nejen stavové, ale i samotné generální stavy. V nizozemské publicistické diskusi se sice občas volání po územní expanzi v Porýní objevilo, představovalo ale menšinový názor. Historikové se shodují, že vážný zájem o připojení další provincie Nizozemí nikdy nemělo. KAISER, Die vereinbarte Okkupation, s. 299.

¹⁰⁵ EHRENPREIS, Stefan, Der Dreißigjährige Krieg als Krise der Landesherrschaft. Das Beispiel Wolfgang Wilhelm von Pfalz-Neuburg, in: Der dreißigjährige Krieg im Herzogtum Berg und in seinen Nachbarregionen, hrsg. von Stefan Ehrenpreis, Neustadt/Aisch 2002, s. 88 (Bergische Forschungen, 28) (dále jen EHRENPREIS, Der Dreißigjährige Krieg als Krise). K nizozemské vojenské strategii budování nárazníkových pásem viz GROENVELD, Simon, Princes and Regents. The Relation between the Princes of Orange and Dutch Aristocrats and the Making of Dutch Foreign Policy in Theory and Practice during the Seventeenth Century, in: Frieden und Krieg in der Frühen Neuzeit. Die europäische Staatenordnung und die außereuropäische Welt, hrsg. von Ronald G. Asch, Wulf Eckart Voß, Martin Wrede, München 2001, s. 186 (Der Frieden, 2) (dále jen GROENVELD, Princes and Regents); KAISER, Die vereinbarte Okkupation, s. 291.

¹⁰⁶ URKUNDEN und Actenstücke, V., s. 90.

prohlubovaná operacemi cizích vojsk, vymáháním kontribucí, nizozemskou exekucí panovnických domén a nevyřešenou jülišsko-klevskou nástupnickou otázkou, je tudíž ohrožovala nejen jako stavy, které byl vydány na pospas kontribučním nárokům cizích armád, ale i jako přímé panovníkovy zaměstnance, protože za současné situace porýnských zemí byl ohrožen samotný základ panovnické správy ve vévodství a panovník stěží mohl financovat chod zeměpanských institucí v čele s klevskou vládou.

Zcela jinak vypadala situace na druhé straně Rýna. Právo zasedat na zemském sněmu zde v městské kurii měla města Wesel, Emmerich, Rees a Duisburg. Na sněmu je zastupovali příslušníci úzkého okruhu patricijských rodin, kteří se zpravidla mohli opřít o velmi dobré právní vzdělání a dlouholeté politické zkušenosti. Jednou z nevýraznějších postav byl jeden z weselských starostů, právně vzdělaný Anton ther Schmitten,¹⁰⁷ dlouholetý syndikus klevských měst a nadšený zastánce stavovské svobody po nizozemském vzoru. Jeho rodina přesídlila do Weselu z Nizozemí teprve na konci 16. století a sám ther Schmitten udržoval v Nizozemí četné kontakty, intenzivně si dopisoval například se stavovským agentem v Haagu Leem van Aitzemou.¹⁰⁸ Město Wesel pod jeho vedením stálo v čele systematické opozice východorýnských měst vůči panovníkovi i vůči evangelickým spolustavům z rytířské kurie, kteří usilovali o dosažení kompromisu s ním. Weselští, jejichž město bylo obsazeno jednou z nizozemských posádek na klevském území, se jednoznačně orientovali na podporu generálních stavů a antioranžské strany.¹⁰⁹ Nizozemská vláda, se níž měli již dlouholetou, bezprostřední a převážně pozitivní zkušenost, pro ně představovala přijatelnější alternativu než neznámý braniborský kurfiřt.¹¹⁰ Ther Schmitten kromě toho systematicky dbal i o přípravu nové generace městských politiků, a ve spolupráci s dalšími městskými představiteli kolem sebe vytvořil jakousi „školu“ mladých mužů z patricijských rodin, kteří byli po absolvování právnických studií angažováni do různých funkcí městské správy nebo vysíláni

¹⁰⁷ Městské rady klevských měst měly zpravidla skládal více starostů, např. Wesel tři. URKUNDEN und Actenstücke, V., s. 95.

¹⁰⁸ KAISER, Die vereinbarte Okkupation, s. 298-299.

¹⁰⁹ EHRENPREIS, Der Dreißigjährige Krieg als Krise, s. 88.

¹¹⁰ KAISER, Die vereinbarte Okkupation, s. 287.

k zemským sněmům, kde měli dokázat svou kvalifikaci pro případné posty městských radů nebo starostů.¹¹¹

Již na konci 30. let 17. století docházelo k ostrým názorovým neshodám mezi východorýnskými městy a stranou evangelického rytířstva vedenou Wirichem von Bernsauem, především v souvislosti s otázkou jednacího řádu zemského sněmu, a spory nakonec vyvrcholily bojkotem jednání ze strany východorýnských měst. Ta se nyní odmítala připojit k usnesení emerišského sněmu, které přislíbilo panovníkovi čtyřletou daňovou dotaci na splacení Hoefyserova dluhu v případě, že přistoupí na projekt stavovské ústavy. Většina měst ve východorýnské části klevského vévodství byla obsazena nizozemskými posádkami a pod jejich ochranou se těšila nejen ojedinělému ekonomickému rozkvětu, ale i poměrně rozsáhlé autonomii. Realizace projektu stavovské ústavy navrhované evangelickým rytířstvem by pro ně tedy neznamenal žádnou změnu k lepšímu. Výraznou změnu k horšímu by naopak přineslo daňové zatížení, které by v případě schválení návrhu východorýnským městům vzniklo. Dostatečnou finanční zátěží pro ně bylo již odvádění dávek nizozemským posádkám a obvyklé čestné dary pro vlivné nizozemské představitele.¹¹² Přesto tyto výdaje stále nedosahovaly takové výše jako případné daňové požadavky vlastního panovníka. Nizozemské jednotky kromě toho poskytovaly ideální vojenskou ochranu a jejich přítomnost zajišťovala východorýnským městům nerušený hospodářský rozvoj. Podle všeho městským představitelům z východorýnské části vévodství plně vyhovoval současný stav, kdy pozice legitimního panovníka byla oslabena na minimum a oni mohli využívat rozsáhlé samosprávy a ekonomické prosperity pod ochranou nizozemských posádek. Neměli zájem na přílišném konsolidování panovnické moci, navíc za cenu dalekosáhlých finančních ústupků. Dalším důvodem, který v jejich očích hovořil v neprospěch projektu stavovské ústavy, bylo předpokládané složení zamýšlené klevské vlády, v níž by pravděpodobně personálně převažovali exponenti z řad jejich rytířských protivníků. Snažili se proto všemi prostředky postupovat proti královecké deputaci, a to i přesto, že je k účasti na deputaci a finanční pomoci při splacení Hoefyserova dluhu nabádali sami nizozemští vyslanci. Když se jim nepodařilo zabránit vyslání deputace, pokoušeli se dodatečně zpochybnit její legitimitu. Hlavním argumentem se opět

¹¹¹ URKUNDEN und Actenstücke, V., s. 95.

¹¹² McKAY, The Great Elector, s. 33.

stal jednacím řád zemského sněmu. Východorýnská města trvala na jeho původním znění, které vyžadovalo jednomyslnost, a odmítala legitimitu deputace, která byla vyslána na základě pouhého většinového rozhodnutí. Východorýnská města sledovala poměrně konstantní politiku orientovanou na zachování anarchie v porýnských zemích braniborského kurfiřta a vlastní prosperity pod nizozemskou ochranou, zároveň ale neváhala ve prospěch tohoto cíle využít všech legálních prostředků stavovské opozice.¹¹³

Spojencem východorýnských měst v jejich úsilí o zmaření projektu deputace byla malá skupina katolických šlechticů ze západní části Kleve pod vedením Johanna svobodného pána von Brempta a začínajícího, ale o to zapálenějšího Dietricha Carla von Wilicha zu Winnenthala.¹¹⁴ Vazby této části šlechty, ať už příbuzenské nebo služební směřovaly spíše do Bruselu a Düsseldorfu,¹¹⁵ kde se snažili hledat oporu pro svou opozici vůči kurfiřtovi, která byla v jejich případě, na rozdíl od evangelické opozice vedené Bernsauem, už zcela protisystémová. Jejich ideálním cílem bylo zbavit se vlády protestantského kurfiřta jako takové, a to nejlépe císařským zásahem do dosud právně nedořešené otázky jülišsko-klevského dědictví. V tomto smyslu také vyvíjeli aktivitu na zmíněných dvorech španělského místodržitele a neuburského falckraběte. Jednalo se již o druhou generaci zapřísáhlých odpůrců braniborského kurfiřta, neboť podobnou politiku rozvíjeli už jejich otcové v době dělení jülišsko-klevského dědictví. Ti tehdy hromadně přestupovali do císařských nebo neuburských služeb nebo odcházeli na svá sídla ležící mimo hranice vévodství. Po roce 1629 se část z nich vrátila a vyvíjela ještě zásadnější opozici vůči kurfiřtovi a jeho místodržiteli Schwarzenbergovi než evangelické rytířstvo. Opakovaně podněcovali klevské zemské stavy, aby se pro ochranu svých privilegií obrátily na císaře, a na rozdíl od ostatních stavů si nepřáli odchod císařských armád z vévodství, protože v nich spatřovali ideální základ pro případné císařské řešení nástupnické otázky.¹¹⁶ Tyto

¹¹³ URKUNDEN und Actenstücke, V., s. 94.

¹¹⁴ Dietrich Carl svobodný pán von Wilich zu Winnenthal (1615-1677) pocházel z jülišské šlechtické rodiny, po smrti otce byl vychováván pravděpodobně strýcem, který působil u bruselského dvora španělského místodržitele. Po kavalířské cestě po Itálii a Francii se v roce 1637 usadil na panství Winnenthal ve vévodství Kleve, na základě jehož držby byl také oprávněn zasedat na klevském zemském sněmu. Jeho osobní svazky ale směřovaly především do katolických sousedních zemí, španělského Nizozemí a zemí neuburského falckraběte. Viz URKUNDEN und Actenstücke, V., s. 92; KAMIENSKI, Das Ringen der Stände, s. 149.

¹¹⁵ Viz např. samotný Wilich, který navíc udržoval velmi úzké kontakty přímo s neuburským falckrabětem. KAMIENSKI, Das Ringen der Stände, s. 149.

¹¹⁶ URKUNDEN und Actenstücke, V., s. 92, 96.

postoje klevské katolické rytířstvo velmi sbližovaly se stavy sousedního Jülichu-Bergu, téměř výlučně katolickými, které od počátku boje o jülišsko-klevské dědictví v roce 1609 neuznávaly ani jednoho z protestantských pretendentů a orientovaly se na řešení z císařské strany. Podobně ve svých sporech s neuburským falckrabětem hledali oporu především ve Vídni.¹¹⁷

S vysláním deputace a jejími návrhy katoličtí rytířští stavové nesouhlasili od samého počátku, neboť dohoda zemských stavů s panovníkem na realizaci stavovské ústavy potvrzená schválením daní na umoření zeměpanského dluhu by z jejich pohledu znamenala nenávratný státoprávní krok. Stavy by tím totiž oficiálně uznaly braniborského panovníka jako svého zeměpána, a legitimizovaly jeho postavení jako právoplatného dědice části jülišsko-klevských zemí. Katolické stavy naopak vkládaly své naděje do stále nevyřešené nástupnické otázky, která jim poskytovala široký manévrovací prostor a stále ještě nevyklučovala revizi panovnických poměrů v porýnských zemích. Od počátku byli proto příslušníci této strany rozhodnými odpůrci Bernsauových plánů, které se rovnaly faktickému uznání, a tudíž poskytnutí legitimacy podle jejich názoru nelegitimní vládě.¹¹⁸

Města na západní straně Rýna, která měla právo vysílat své zástupce na zemské sněmy, nebyla ve svém stanovisku zcela jednotná ani konzistentní. Zatímco Kleve, těžící se své pozice sídelního města, se přiklánělo spíše k Bernsauovi a jeho snaze o dohodu s panovníkem,¹¹⁹ katolická města Calcar a Xanten, tradičně ovlivňovaná katolickým rytířstvem a duchovenstvem, a jejich sněmovní hlasy se staly předmětem propagandistického boje mezi evangelickým a katolickým rytířstvem. Prioritním zájmem těchto měst bylo zastavení kontribučních požadavků hesenských jednotek a jejich odchod ze země. Své naděje tudíž vkládala do plánu neutrality vévodství. Od nového panovníka si tato klevská města, která na rozdíl od Weselu, Emmerichu nebo Reesu ležících na východní straně Rýna a chráněných nizozemskými posádkami byla vydána na pospas cizím vojskům, slibovala, že naváže na svůj koncept neutrality západních zemí, v jehož prospěch vystupoval jako následník, a dokáže jej proti hesenským a císařským prosadit. Za cenu dosažení tohoto požadavku byly Calcar a Xanten

¹¹⁷ OPGENOORTH, Stände im Spannungsfeld, s. 246.

¹¹⁸ URKUNDEN und Actenstücke, V., s. 92.

¹¹⁹ Už na samém počátku diskuse o vyslání deputace k panovníkovi se Kleve vyslovalo jednoznačně pro. Kleve za sebe a ve jménu Kalkaru a Xanten deputovaným východorýnských měst, Kleve, 20. února 1641, in: Tamtéž, s. 133-134.

ochotny i podpořit vyslání deputace do Královce.¹²⁰ Bernsauova strana proto tuto část deputačního projektu náležitě vyzdvihovala, aby získala katolická města na svou stranu. Brempt a Wilich se pro změnu snažili všemi prostředky této podpoře zabránit, a nakonec se jim podařilo dosáhnout stažení několika podpisů zpod tzv. eventuálního usnesení, kterým zemský sněm slíboval panovníkovi daň na čtyři roky a které mělo vstoupit v platnost v případě, že Fridrich Vilém schválí projekt stavovské ústavy předložený deputací.¹²¹

Zájem na odchodu cizích vojenských jednotek spojoval klevská města a marskými stavy. Hrabství Mark bylo ve srovnání s vévodstvím Kleve, daleko více postiženo třicetiletou válkou a jeho ekonomická situace byla velmi špatná. To byl také hlavní důvod souhlasu zdejších stavů s vysláním společné deputace do Královce.¹²² Obecně platí, že marské stavy byly vždy v daleko větší míře loajálnější vůči braniborskému panovníkovi než jejich klevští kolegové. I vzhledem ke geografické poloze zde neexistovaly tak intenzivní vazby na Nizozemí, i když se marští stavové také pokoušeli hledat u generálních stavů ochranu, zejména s ohledem na obklopení země územími katolických říšských knížat. Tato orientace na Nizozemí ale nebyla nijak principiální jako v případě části klevských stavů, nýbrž vedena pouze pragmatickou potřebou, a marští stavové byli ochotni se jí vzdát, jakmile úlohu ochránce země, ale i evangelické víry bude schopen převzít vlastní panovník. Zdejší šlechtici, kteří zpravidla nebyli tak dobře ekonomicky zajištěni jako klevští, navíc hledali zdroj obživy především v panovnických službách, a proto měli zájem na zachování současné vlády.¹²³

Marské stavy v průběhu diskusí o myšlence neutrality představily ještě jiný, zajímavý návrh alternativního zajištění bezpečnosti porýnských zemí, který zmiňuje historik a archivář August von Haeften. Jednalo se o projekt zemské obrany, který se opět opíral o historický precedent z roku 1587 a předpokládal ustavení stavovské komise pro obranu země, již měl kurfiřt udělit plnou moc, aby sama činila nezbytné kroky ve věci bezpečnosti země, vedla jednání s představiteli cizích států o stažení jejich vojsk ze země, a která měla mít na starost obranu těch částí země, které ještě nebyly obsazeny nebo již byly vyklizeny. Při obhajobě tohoto konceptu marské stavy poukazyvaly na neúspěch

¹²⁰ OPGENOORTH, Friedrich Wilhelm..., I., s. 108.

¹²¹ URKUNDEN und Actenstücke, V., s. 96.

¹²² Marské stavy byly v deputaci zastoupeny třemi vyslanci. Viz Tamtéž, s. 97.

¹²³ CARSTEN, The Resistance, s. 224; URKUNDEN und Actenstücke, V., s. 97.

dosavadních pokusů o dosažení neutrality. Stejně katastrofálně podle jejich argumentace dopadl pokus z roku 1634 naverbovat k obraně země vlastní jednotky, které se ale v zemi chovaly ještě hůř než jednotky cizí. Projekt zemské obrany proto prezentovaly jako ambiciózní alternativu k zajištění obrany země.¹²⁴

Jednání části klevských stavů s kurfiřtem v Královci nakonec na počátku roku 1642 ztroskotala. Dlouho se řešila pouze právní základna pro jednání, neboť deputace, jejíž vyslání neodsouhlasily stavy jednomyslně, ale pouze většinově, tj. v rozporu s platným jednacím řádem, neměla zcela legitimní mandát. Přestože se příznivci dohody ještě snažili dosáhnout působením přes vládu v Kleve dodatečného schválení změny jednacího řádu, na jehož základě by bylo možné přistupovat k návrhům deputace jako k oficiálnímu většinovému usnesení klevských stavů,¹²⁵ východorýnským městům se námitkami proti procedurálním nedostatkům podařilo jednání úspěšně paralyzovat.

Ani mezi zástupci stavů podílejících se na deputaci a panovníkem nezavládl předpokládaný konsensus a jednání nevedla k očekávanému závěru. Kurfiřt nakonec celý projekt definitivně odmítl.¹²⁶ Skutečnost, že se zemské stavy pokusily využít jeho prekérní finanční situace k úpravě rozdělení politické moci ve svůj prospěch, nebyla ničím novým. Podobnou praxi, kdy se stavům podařilo vydobýt si větší podíl na vládě prostřednictvím finanční pomoci na pokrytí panovnických dluhů, úspěšně uplatnili už jejich předkové vůči jülišsko-klevskému vévodovi na přelomu 15. a 16. století.¹²⁷ Již v polovině 17. století se ale případné schválení stavovské ústavy v předkládané podobě v očích braniborského kurfiřta rovnalo definitivní rezignaci na prosazení panovnické vlády v porýnských územích. Podmínky, na něž bylo vázáno vyplacení příslibené daně, byly navíc poněkud problematické. Stavy požadovaly přísahu kurfiřta na tyto dohody, které měly mít právní váhu kapitulace, a navíc garanci úmluv ve formě císařského potvrzení. Co ale přitažlivost dohody pro kurfiřtskou stranu limitovalo nejvíce, byl požadavek odchodu císařských a hesenských vojsk, jímž stavové také vyplacení daně právoplatnému panovníkovi podmiňovali,¹²⁸ a to přesto, že si obě

¹²⁴ URKUNDEN und Actenstücke, V., s. 96-97.

¹²⁵ OPGENOORTH, Friedrich Wilhelm, I., s. 109.

¹²⁶ OPGENOORTH, Stände im Spannungsfeld, s. 254.

¹²⁷ HOLENSTEIN, Formen politischen Handelns, s. 61.

¹²⁸ URKUNDEN und Actenstücke, V., s. 89.

strany uvědomovaly, že se jedná o nezbytnou podmínku konsolidace vlády na Dolním Rýně.

Přestože podle starší historiografie byla deputace „předem odsouzena k nezdaru“, zejména s ohledem na svou nereprezentativnost a absenci zástupců nejbohatších klevských měst a nereálné požadavky,¹²⁹ např. podle současného švýcarského historika André Holensteina projekt stavovské ústavy vzhledem ke stavu braniborské vlády v Kleve a Mark nelze interpretovat pouze jako výraz politiky sledování egoistických zájmů, ale jako koncepční řešení, které mělo reálnou šanci konsolidovat poměry v porýnských zemích a představovalo nadějnou alternativu ke stávajícímu nefunkčnímu uspořádání. Tento pohled vychází z předpokladu, že místních poměrů znalá, z místních reprezentantů složená klevská vláda by mohla daleko efektivněji zajistit obnovu zničené země, finanční ozdravení a pokusit se zajistit obranu vévodství navenek.¹³⁰

Vzhledem k okolnostem a pozdějšímu vývoji každopádně deputace představovala jedinečné stavovské vystoupení a ojedinělý, sebevědomý pokus klevsko-marských stavů vstoupit aktivně na politickou rovinu a hájit své politické představy, ale i aktivně se podílet na správě věcí veřejných na bázi partnerského vztahu s panovníkem. Ernst Opgenoorth nazval deputaci s jejím projektem stavovské ústavy z roku 1641 „jediným pokusem dělat ve velkém stylu stavovskou personální politiku“.¹³¹ Váhu, jakou stavy samotné projektu předloženému deputací přikládaly, dokumentovala i jejich snaha o jeho závazné zakotvení do ústavního pořádku země, dokonce prostřednictvím císařské garance.¹³² Během této první významnější interakce panovnické a stavovské strany po nástupu Fridricha Viléma na braniborský trůn hrály na obou stranách výraznou roli reminiscence na spolupráci z doby jeho pobytu v Nizozemí a idealizované vnímání vztahu mezi panovníkem a stavy. Její neúspěch do velké míry předznamenal vystřízlivění obou stran co se týče realizace tohoto ideálu konsensuálního modelu v politické praxi.

¹²⁹ URKUNDEN und Actenstücke, V., s. 98.

¹³⁰ HOLENSTEIN, Formen politischen Handelns, s. 62.

¹³¹ OPGENOORTH, Stände im Spannungsfeld, s. 254.

¹³² HOLENSTEIN, Formen politischen Handelns, s. 62.

II-4) „Princeps qui non habet miles non est princeps“¹³³.

Budování armády.

Klíčový moment pro další vývoj nejen braniborského státu po stránce finanční, vnitro- i zahraničněpolitické, ale i vztahů mezi kurfiřtem a klevsko-marskými stavy představovalo budování stálé armády, které Fridrich Vilém zahájil v roce 1644.¹³⁴ Ve 40. letech byl Fridrich Vilém konfrontován se situací, kdy diplomatické prostředky při obraně vlastních území evidentně selhaly a neschopnost poskytnout svým zemím efektivní ochranu nejen snižovala výkon faktické vlády na minimum, ale především značně podrývala panovnickou autoritu, neboť zajištění bezpečnosti země figurovalo v dobové politické kultuře jako jeden z hlavních úkolů vládce.¹³⁵ K tomuto nesporně nejdůležitějšímu motivu se přidávalo vědomí omezených diplomatických možností nepodložených vojenskou silou, které se projeví především v neschopnosti prosadit na vestfálských mírových jednáních své nároky v pomořanské otázce vůči Švédsku.¹³⁶

Položení základů pruské armády vyneslo Fridrichu Vilémovi uznání starší historiografie a pozici zakladatele pruského státu v obecném povědomí. Novější

¹³³ „Panovník bez vojska není panovník“. Slova jsou připisována hlavnímu spolupracovníkovi kurfiřta v Kleve-Mark ve 40. letech, Johannu svobodnému pánu von Norprathovi. Viz níže. URKUNDEN und Actenstücke, V., s. 110.

¹³⁴ Tímto rozhodnutím revidoval jeden ze svých prvních politických kroků po převzetí vlády, kdy se pokoušel dosáhnout neutrality rozpuštěním stávajících braniborských jednotek, které byly navíc zavázány dvojitou přísahou nejen kurfiřtovi, ale i císaři, a uzavřením separátní mírové smlouvy se Švédskem. Kurfiřtův rozkaz o rozpuštění jednotek se na počátku 40. let setkal se značným odporem důstojníků, z nichž velká část odmítala poslušnost, odvolávala se na svou přísahu císaři. Velitel Špandavy dokonce vyhrožoval vyhozením zdejší pevnosti do povětří. GÖSE, Frank, Der erste brandenburg-preußische Generalfeldmarschall. Otto Christoph Freiherr von Sparr 1605-1668, Berlin 2006, s. 32 (dále jen GÖSE, Der erste brandenburg-preußische Generalfeldmarschall).

¹³⁵ Viz SERESSE, Zur Bedeutung der 'necessitas', s. 149. Meumann v souvislosti se svou analýzou proměny používání pojmu „násilí“ (Gewalt) v raném novověku (tematizuje rozdíl mezi dvěma významy slova násilí - „potestas“, které se rovnalo legitimnímu výkonu vlády, a „violencia“, nelegitimním násilím) upozorňuje, že nelegitimní násilí (violencia) sloužilo jako propagandistický prostředek nejen k delegitimizaci toho, kdo jej vykonával, např. okupační mocnosti, ale i toho, kdo mu nedokázal zabránit, přestože to bylo jeho hlavním úkolem vyplývajícím z jeho postavení, tj. panovníka. Viz MEUMANN, Markus, Herrschaft oder Tyrannis? Zur Legitimation von Gewalt bei militärischer Besetzung, in: Gewalt in der Frühen Neuzeit. Beiträge zur 5. Tagung der Arbeitsgemeinschaft Frühe Neuzeit im VHD, hrsg. von Claudia Ulbrich, Claudia Jarzebowski, Michaela Hohkamp, Berlin 2005, s. 179 (Historische Forschungen, 81). (ve smyslu „violencia“, tj. nelegitimní násilí, které raný novověk odlišoval od „potestas“, legitimního násilí)

¹³⁶ Nejnověji k této problematice BRUNERT, Maria-Elisabeth, Der Mehrfachherrscher und das politische System des Reiches. Das Ringen um Pommern auf dem Westfälischen Friedenskongreß, in: Membra unius capitis. Studien zur Herrschaftsauffassungen und Regierungspraxis in Kurbrandenburg (1640-1688), hrsg. von Michael Kaiser und Michael Rohrschneider, Berlin 2005, s. 147-169 (dále jen BRUNERT, Der Mehrfachherrscher).

historiografie ale upozorňuje na značnou ahistoričnost takového vnímání a zdůrazňuje, že motivy jako získání mezinárodní prestiže, budování braniborsko-pruského velmocenského postavení nebo dokonce modernizace a posilování pruského státu směrem dovnitř, byly braniborskému kurfiřtovi při budování armády v situaci 40. let 17. století zcela cizí a do tradiční interpretace jeho politických kroků až zpětně projektovány. Daleko silnější roli pro Fridricha Viléma hrálo zajištění obrany vlastních zemí před válečným děním a obnovení panovnické autority, zejména v porýnských zemích.¹³⁷

Velmi zajímavý pohled na problematiku přináší přední odborník na braniborsko-pruskou armádu v raném novověku Peter Michael Hahn, který se zabýval mimo jiné otázkou, proč se vlastně Braniborsko-Prusko pustilo do budování stálé armády a proč jí byla v tomto státě věnována taková pozornost.¹³⁸ Podle něj byla sebe prezentace hohenzollernské monarchie jako vojenské mocnosti v čele s panovníkem zasloužilým v důležitých bitvách směřována především k dobové dvorské veřejnosti¹³⁹ a jejím cílem bylo zajistit berlínskému kurfiřtovi uznávané místo ve společnosti a hlavně v očích evropských panovníků. Byla to jedna z možností, jak tohoto cíle dosáhnout, a braniborský dvůr ji využil spíše z nouze. Na rozdíl od ostatních panovníků srovnatelného postavení se totiž Hohenzollernové nemohli pochlubit ani nikterak vynikající slávou předků, záslužnou historií, která by jejich dvoru propůjčovala odpovídající lesk evropského rozměru. Nerozhodli se ani využít k této sebe prezentaci rozvoj dvora a dvorských aktivit, obvyklý prostředek dobových panovníků od Ludvíka XIV. a Leopolda I. až po saské Wettiny,¹⁴⁰ kteří řešili podobný problém nalezení

¹³⁷ McKAY, The Great Elector, s. 33.

¹³⁸ HAHN, Peter-Michael, *Dynastische Selbstdarstellung und Militärmacht. Kriegerische Symbolik als höfische Zeichensprache in Brandenburg-Preußen im 17. Jahrhundert*, in: *Frieden und Krieg in der Frühen Neuzeit. Die europäische Staatenordnung und die Außereuropäische Welt*, hrsg. von Ronald G. Asch, Wulf Eckart Voß, Martin Wrede, München 2001, s. 115-138 (dále jen HAHN, *Dynastische Selbstdarstellung*).

¹³⁹ K dvorské veřejnosti obecně viz např. BAUER, Volker, *Höfische Gesellschaft und höfische Öffentlichkeit im Alten Reich. Überlegungen zur Mediengeschichte des Fürstenhofs im 17. und 18. Jh.*, in: *Jahrbuch für Kommunikationsgeschichte*, 5, 2003, s. 29-68 (dále jen BAUER, *Höfische Gesellschaft*). Pro braniborský případ STOLLBERG-RILINGER, Barbara, *Höfische Öffentlichkeit. Zur zeremoniellen Selbstdarstellung des brandenburgischen Hofes vor dem europäischen Publikum*, in: *FBPG*, NF 6, 1996, s. 145-176 (dále jen STOLLBERG-RILINGER, *Höfische Öffentlichkeit*).

¹⁴⁰ Viz např. FRANÇOIS, Etienne, *Der Hof Ludwigs XIV.*, in: *Europäische Hofkultur im 16. und 17. Jahrhundert. Vorträge und Referate gehalten anlässlich des Kongresses des Wolfenbütteler Arbeitskreises für Barockliteratur in der Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel vom 4. bis 8. September 1979*, hrsg. von August Buck, Geogr Kauffmann, Blake Lee Spahr, Conrad Wiedemann, Hamburg 1981, s. 725-733

vlastního místa v evropské panovnické společnosti jako Fridrich Vilém právě touto cestou. Naopak jako významný vzor v tomto ohledu sloužili oranžští příbuzní, kteří postavení své dynastie v evropském monarchickém propletení vybudovali právě na vojenských zásluhách a odpovídající mytologii a sebe prezentaci. Umožňovala to kultura doby, v níž byly vysoce oceňovány vojenské úspěchy a řazeny mezi základní ctnosti panovníka. Zcela typická byla proto třeba i ikonografická znázornění panovníků jako vojevůdců v plné zbroji, přestože se v některých případech k bitvě ani nepřiblížili.

Počátky této panovnické sebe prezentace Hahn spatřuje právě v období vlády kurfiřta Fridricha Viléma, po roce 1650. Berlínský panovník začal budovat vlastní obraz úspěšného válečníka prostřednictvím stylizovaných soch, portrétů a výzdoby berlínsko-postupimské rezidence, pamětních mincí či oslavných literárních děl. Vrcholu dosáhlo toto vytváření mytologie po bitvě u Fehrbellinu, kdy berlínský dvůr cíleně podporoval oslavnou propagandu.¹⁴¹

Takto vzniklých „pramenů“, které původně sloužily daleko spíše k prezentaci vlastní panovnické relevance než k čemu jinému, se posléze chopil Fridrich II., kterému se hodil slavný předek opředený vojenskými zásluhami, které by mohly sloužit jako předloha jeho vlastních, a po něm pruská historiografie, jež z nich učinila doklad kontinuální vojenské relevance Braniborsko-Pruska a snažila se zpětně projektovat vojenskou sílu Pruska z roku 1740 do 17. století a podpořit ji tak patřičnou historickou tradicí. Obraz velkého válečníka na počátku státního vývoje pozdějšího pruského státu tak skvěle zapadal do konstrukce maloněmeckého dějepisectví, které mělo tendenci vyzdvihovat vše, co k tomuto vývoji směřovalo. V případě „Velkého kurfiřta“ a jeho armády se tak, jak upozorňuje Hahn, dělo za cenu přehlížení ve skutečnosti po vojenské stránce daleko významnějších říšských panovníků, kteří ale pochopitelně do tohoto výkladového modelu nezapadali. Na bojištích, kde se odehrávaly evropské dějiny, žádný braniborský voják natož panovník nebyl až do roku 1740. Hahn tak dekonstruuje braniborsko-pruskou vojenskou tradici jako mýtus, zformovaný na základě zájmů Pruska Fridricha Velikého a maloněmecko-pruského dějepisectví 19. století.¹⁴²

¹⁴¹ Viz KUNISCH, Johannes, Der Grosse Kurfürst als Feldherr, in: ZHF 33, 2006, s. 67-87.

¹⁴² HAHN, Dynastische Selbstdarstellung, s. 136-137.

Není proto dost dobře možné ztotožňovat braniborská vojska Velkého kurfiřta, minimálně v počátečním období jeho vlády, s pozdější pruskou armádou Fridricha Viléma I. nebo Fridricha II.¹⁴³ Vznikající braniborská armáda se ještě dlouho po svém „založení“ potýkala s celou řadou zcela praktických, každodenních problémů. Fridrich Vilém musel řešit především otázku personálního obsazení – zkušený velitelé, bojující v prestižních armádách, švédské, císařské nebo nizozemské, se do služeb insolventního braniborského kurfiřta, které by pro ně znamenaly kariérní i finanční sestup, příliš nehrnuli. Zlepšení kurfiřtových vyhlídek v tomto ohledu přinesl až vestfálský mír, který s ukončením dlouholetého válečného konfliktu najednou učinil nezaměstnaným obrovské množství schopných důstojníků, již hledali další uplatnění.¹⁴⁴ I poté se ale Fridrich Vilém musel obávat, že se jeho schopní důstojníci nechají zlákat do služeb některého jiného panovníka.¹⁴⁵ Podle některých názorů tento problém přetrvával až do roku 1740, kdy si pruská armáda definitivně vydobyla dostatečnou prestiž na to, aby její důstojníci nedávali přednost službám jiných států.¹⁴⁶

Sbor, který se později stal pověstnou pruskou armádou, se ve svých počátcích příliš nelišil od žoldnéřské armády, se všemi neduhy známými z právě končící třicetileté války. Nadále přetrvával například zažitý systém vojenského podnikatelství. Plukovníci platili za faktické vlastníky svých jednotek, které pouze pronajímali panovníkovi na základě smluv, tzv. kapitulací, a disponovali značnou samostatností včetně možnosti jmenovat podřízené důstojníky. Kurfiřt tak musel armádu teprve „postátit“.¹⁴⁷

¹⁴³ K Fridrichovi II. viz v češtině STELLNER, František, Fridrich Veliký. Cesta Pruska k velmocenskému postavení, Praha 1998 (dále jen STELLNER, Fridrich Veliký).

¹⁴⁴ GÖSE, Der erste brandenburg-preußische Generalfeldmarschall, s. 66.

¹⁴⁵ Případy přestupu vysoce postavených důstojníků ze služeb jednoho panovníka do služeb druhého byly zcela běžnou praxí. Viz např. ROHRSCHEIDER, Michael, Johann Georg II. von Anhalt-Dessau (1627-1693). Eine politische Biographie, Berlin 1998, s. 44 (Quellen und Forschungen zur Brandenburgischen und Preußischen Geschichte, 16) (dále jen ROHRSCHEIDER, Johann Georg II. von Anhalt-Dessau).

¹⁴⁶ HAHN, Dynastische Selbstdarstellung, s. 131.

¹⁴⁷ Teprve od roku 1673 musel být kurfiřt informován o všech nově přijímaných důstojnících a až za vlády Fridricha III./I. (1688-1713) jmenoval důstojníky sám panovník. NEUGEBAUER, Wolfgang, Geschichte Preußens, Hildesheim, Zürich, New York 2004, s. 46; HAHN, Peter-Michael, Aristokratisierung und Professionalisierung. Der Aufstieg der Obristen zu einer militärischen und höfischen Elite in Brandenburg-Preußen von 1650 – 1725, in: FBPG, NF 1, 1991, s. 174-175 (dále jen HAHN, Aristokratisierung und Professionalisierung); v češtině např. PARKER, Geoffrey, Voják, in: Barokní člověk a jeho svět, ed. Rosario Villari, Praha 2004, s. 43.

Stejně tak materiální vybavení ještě dlouho neodpovídalo žádoucímu stavu. Válečný rada a pozdější vrchní velitel braniborské armády Christoph Otto svobodný pán von Sparr musel teprve vybavit pevnosti a zbrojnice použitelnými zbraněmi, zajistit alespoň minimální technický standard, který zdaleka nebyl samozřejmostí, nebo odstraňovat takové kuriózní jevy jako byly třeba otrávené koule nebo skleněné granáty.¹⁴⁸

Hahn uvádí jako příklad vojenský sbor, který kurfiřt poslal v roce 1672 polskému králi na pomoc proti Turkům. 1300 mužů s sebou vezlo několik stovek žen, dětí a dalšího doprovodu, a celá výprava více než cokoli jiného připomínala žoldnéřské armády třicetileté války. Stejně tak francouzští vyslanci, kteří v Braniborsku sledovali potenciálního spojence a stav jeho armády, se o kurfiřtových vojenských jednotkách nevyjadřovali zrovna pochvalně – od špatných koní až po velícího generála, který „po jednom dni na koni potřebuje čtyři v posteli“.¹⁴⁹

Podobně sociální struktury v armádě se minimálně v prvním období vlády Fridricha Viléma výrazně nelišily od poměrů třicetileté války. Tato skutečnost je zcela logická s ohledem na personální kontinuitu důstojnického sboru. Během tří desetiletí trvající války se vytvořila zcela specifická sociální skupina důstojníků, napříč hranicemi jednotlivých států, a tito důstojníci nyní tvořili základ nově vznikajících stálých armád. Představa, že se sociální poměry výrazněji změnily a že rok 1648 znamenal významnější přelom na cestě k modernizaci, je zcela iluzorní.¹⁵⁰ V armádě panoval nepotismus a klientelismus, společenská hierarchie měla často navrch nad vojenskou, kompetence byly nevyjasněné a kompetenční spory dlouho determinovaly vztahy mezi důstojnickým sborem.¹⁵¹

Hlavním problémem vznikající braniborsko-pruské armády ovšem po celé 17. a 18. století představovalo její financování. Omezené zdroje ještě dlouho zůstávaly ve značném nepoměru k potřebám vznikající armády. Už verbování prvních jednotek vyvolalo vážné problémy s jejich financováním a opakovaná varování kurfiřtových spolupracovníků, kteří upozorňovali na neslučitelnost

¹⁴⁸ GÖSE, Der erste brandenburg-preußische Generalfeldmarschall, s. 74.

¹⁴⁹ HAHN, Dynastische Selbstdarstellung, s. 121-122.

¹⁵⁰ LUH, Jürgen, Kriegskunst in Europa 1650-1800, Köln, Weimar, Wien 2004, s. 5 (dále jen LUH, Kriegskunst).

¹⁵¹ GÖSE, Der erste brandenburg-preußische Generalfeldmarschall, s. 100, 108.

ambiciózního záměru se současným stavem státních financí.¹⁵² Ještě v 70. letech nakupoval braniborský vrchní velitel v Amsterdamu potřebný vojenský materiál v podstatě na dluh.¹⁵³ Tato finanční nouze a skutečnost, že nebyl schopen ufinancovat vlastní armádu bez subsidií ze zahraničí, výrazně ovlivnila i pozdější zahraniční politiku Fridricha Viléma, která musela neustále dbát na to, aby zajistila příliv těchto dotací od spojenců, a v souvislosti s tím opakovaně měnit aliance, což jí vyneslo tak nelichotivá hodnocení současníků i některých pozdějších historiků.¹⁵⁴

Problém s financováním armády řešil nejen braniborský kurfiřt, ale i ostatní panovníci 17. století, kteří se museli potýkat s několikanásobným zvýšením vojenských výdajů, ke kterému došlo v posledních zhruba sto letech, a se skutečností, že náklady na armádu a vedení války zaujímaly stále větší část státních rozpočtů.¹⁵⁵ Přímoú souvislost lze vést samozřejmě i se zvýšením počtu válek a mimořádně vysokým stupněm „belicity“ v 17. století.¹⁵⁶ Že právě zajištění obživy jednotek, ubytování pro ně, platů a potřebného technického vybavení představovalo klíčovou otázku, které věnovali zodpovědní činitelé největší pozornost, dokazuje Jürgen Luh rozbořem oficiálních válečných a armádních dokumentů, korespondence a zápisků přímých relevantních účastníků,¹⁵⁷ a braniborský kurfiřt dvě desetiletí trvajícím sporem s klevsko-marskými stavy.

Počátky budování stálých braniborských vojenských jednotek jsou úzce spojeny s porýnskými zeměmi hohenzollernského rodu. Právě zde totiž třicetiletá válka značně rozvolnila vazby k braniborskému panovníkovi, přičemž je sporné, zda se již před ní vůbec nějaké stihly vytvořit vzhledem k tomu, že nároky braniborského panovníka se datovaly teprve k roku 1609 a nebyly dosud zcela

¹⁵² Dobrozdání klevsko-marských radů o chování k zemským stavům, Kleve, 7. září 1646, in: URKUNDEN und Actenstücke, V., s. 293.

¹⁵³ GÖSE, Der erste brandenburg-preußische Generalfeldmarschall, s. 142.

¹⁵⁴ HAHN, Dynastische Selbstdarstellung, s. 119; HAHN, Aristokratisierung und Professionalisierung, s. 169. Jiní badatelé ale pro změnu považují za jednu z hlavních zásluh Fridricha Viléma, která mu dodává státnické velikosti, právě to, že byl i přes tyto limity schopen obratně lavírovat uprostřed dobových mezinárodněpolitických tlaků a učinit Braniborsko-Prusko přitažlivým potenciálním spojencem pro evropské mocnosti. ROHRSCHEIDER, Michael, Krieg oder Frieden? Entscheidungsmomente kurbrandenburgischer Außenpolitik im Spiegel zweier Gutachten (1660/1671), in: FBPG, NF 11, 2001, s. 1-22 (dále jen ROHRSCHEIDER, Krieg oder Frieden?).

¹⁵⁵ Pro Anglii v letech 1649-1660 je tento podíl např. odhadován na celých 90 %. Cit. dle MILLER, Jaroslav, Odložený zrod Leviatana. Krize raně Stuartovské monarchie (1603-1641), Praha 2006, s. 46.

¹⁵⁶ Viz BURKHARDT, Johannes, Die Friedlosigkeit der Frühen Neuzeit. Grundlegung einer Theorie der Bellizität Europas, in: ZHF 24, 1997, s. 509-574.

¹⁵⁷ LUH, Kriegskunst, s. 10.

definitivně prosazeny. V této souvislosti je příznačný výrok nejbližšího spolupracovníka Fridricha Viléma v prvních letech jeho vlády, nejvyššího komořího Konrada von Burgsdorffa, který na zasedání tajné rady vyjádřil svůj názor, že „autorita panovníka zde [v západních zemích] značně upadla a je třeba ji obnovit mečem“.¹⁵⁸ Zároveň je třeba v pozadí rozhodnutí o postavení jednotek v porýnských zemích hledat známý motiv neutrality Kleve a Mark, kterou se nepodařilo prosadit cestou vyjednávání a kterou se nyní Fridrich Vilém pokoušel zajistit cestou obrany země vlastními jednotkami. Precedens pro tuto politiku existoval hned v druhé části zemí jülišsko-klevského dědictví, kde se jülišsko-berský vévoda a neuburský falckrabě Wolfgang Vilém také pokoušel pomocí malé stálé armády dosáhnout neutrality svých porýnských zemí.¹⁵⁹

Bezprostředním podnětem a později také velmi frekventovaným argumentem ze strany kurfiřta pro verbování prvních jednotek bylo obsazování pevností. Právě jejich posádky tvořily základ vznikajícího braniborského vojska, nikoli tedy pěší nebo jiné složky armády. Skutečnost, že pevnosti a jejich posádky představovaly pro Velkého kurfiřta prioritu, byla zcela v souladu s vojenskou strategií převládající v poslední fázi třicetileté války a ještě dlouho po ní, kdy vojenským akcím dominovalo právě obsazování, obléhání a dobývání pevností, nikoli přímé střety velkých armád ve velkých bitvách.¹⁶⁰ Obsazení pevností, zejména v pohraničních oblastech, v očích Fridricha Viléma představovalo první krok k zajištění obrany jeho zemí. Proto přikládal velký význam získání strategických opěrných bodů ve svých porýnských zemích, které byly dosud cizími posádkami. Dlouho usiloval zejména o marskou pevnost Hamm, kterou drželi císařští. Důvodem v případě Hammu byla i vážná obava, že by císařská posádka mohla přilákat blížící se švédské jednotky, a hrabství Mark by se tak stalo dějištěm přímých válečných operací.¹⁶¹ Když se proto nizozemští a hesenští

¹⁵⁸ Cit. dle McKAY, *The Great Elector*, s. 33.

¹⁵⁹ OPGENOORTH, *Stände im Spannungsfeld*, s. 246.

¹⁶⁰ Výhodou této strategické orientace byly jednak alespoň teoretické vyhlídky menších ztrát při obléhání a dobývání pevností oproti otevřené bitvě, v neposlední řadě ale také, jak upozorňuje Jürgen Luh, skutečnost, že několikátýdenní a někdy dokonce několikaměsíční obležení pevností poskytovalo možnost prezentovat po celou tuto dobu panovníkovu armádu před očima evropské veřejnosti a tím i reprezentovat jeho mocenské postavení. Důležitost, kterou tomuto typu války přikládali evropští vládci a vojenští odborníci, dokumentují i četné přestavby starých a výstavby nových pevností v tomto období, a, stejně jako v případě Velkého kurfiřta, podíl, který zaujímaly příslušné složky v rámci armád. LUH, *Kriegskunst*, s. 11.

¹⁶¹ GÖSE, *Der erste brandenburg-preußische Generalfeldmarschall*, s. 67-68; WOLF, *Das 17. Jahrhundert*, s. 560. O vyklizení Hammu jednal braniborský kurfiřt prostřednictvím svých

vojáci začali z vlastních strategických důvodů z kurfiřtových západních zemí stahovat,¹⁶² byl to pro kurfiřta bezprostřední impuls k verbování vlastních jednotek, které měly zaujmout jejich místo v pevnostech. První jednotky braniborsko-pruské armády tak byly vzhledem k příznivé válečné situaci postaveny právě v porýnských zemích, vévodství Kleve a hrabství Mark.¹⁶³

II-5) První spor o armádu

Budování armády a především její financování, se postupně stalo hlavním bodem sporu mezi panovníkem a klevsko-marskými stavy. Už sestavování malého stálého vojska v letech po 1643 narazilo na stavovský nesouhlas a odpor.

Klíčovou osobností na straně panovníka byl v tomto sporu o financování a vůbec existenci vojska v porýnských zemích nově jmenovaný klevsko-marský místodržitel a předseda klevské vlády Johann von Norprath, nově získaný spolupracovník braniborského kurfiřta a mistrovský tah jeho personální politiky.¹⁶⁴ Norprath pocházel z Bergu a původně působil na vysokých postech ve službách neuburského falckraběte - jako tajný rada, plukovník a guvernér rezidenčního města Düsseldorfu. Jako vyslanec falckraběte odcestoval v roce 1641 do Královce, kde měl jednat s braniborským kurfiřtem o zamýšleném sňatku

zástupců i osobně zejména s Ottou Christophem svobodným pánem von Sparrem, budoucím vrchním velitelem své armády, který působil v císařských vojenských službách v Porýní. Výraznou roli zde hrálo rýsující se Sparrovo angažmá v braniborských službách po očekávaném skončení třicetileté války. Císařská posádka opustila Hamm několik měsíců před uzavřením vestfálského míru. K ochotě císařských vrátit Hamm do rukou legitimního panovníka přispělo i zhoršení situace na českém bojišti, kde Švédové oblehli Prahu. Kurfiřt nově získané pevnosti přikládal velký význam, bedlivě dohlížel na její obsazení vlastními jednotkami i celkové vybavení a několikrát Hamm za tímto účelem i osobně navštívil.

¹⁶² Proticísařská strana se snažila přenést operace na Dolní Šeldu a vázat zde císařské a španělské jednotky. Proto byla stažena část nizozemských a hesenských jednotek z Kleve a Vestfálska. URKUNDEN und Actenstücke, V., s. 105.

¹⁶³ V samotném Braniborsku naopak vzhledem k operacím císařských a švédských jednotek a mezinárodněpolitické situaci nebylo nic podobného možné. Švédové navíc měli na základě pro Braniborsko velmi nevýhodné smlouvy, kterou se snažil na počátku vlády Fridrich Vilém zajistit neutralitu, dokonce oficiálně zaručen volný průchod Braniborskem a právo vymáhat kontribuce. Ve Východním Prusku zase případnému verbování jednotek bránila polská lenní svrchovanost.

¹⁶⁴ OPGENOORTH, „Ausländer“ in Brandenburg-Preußen, s. 22. Oficiální postavení Norpratha (1600-1657) bylo komplikované. Byl sice na jaře roku 1644 (podle jiných údajů v září 1643) jmenován předsedou klevské vlády, a plnil tak fakticky úkoly, které obvykle příslušely místodržiteli, přímo místodržitelem ale jmenován nebyl. Zpravidla je však v literatuře mezi místodržitelem zahrnován. Viz TIPPELSKIRCH, Die Statthalter, s. 34-35; KAUSCHE, Dietrich, Zur Geschichte der brandenburgisch-preußischen Statthalter, in: FBPG, 52, 1940, s. 9-10 (dále jen KAUSCHE, Zur Geschichte der brandenburgisch-preußischen Statthalter).

syna falckraběte se sestrou Fridricha Viléma.¹⁶⁵ Diplomatická mise však nebyla úspěšná, a Norprathova reputace na düsseldorfském dvoře tím značně utrpěla. Kurfiřtovi se podařilo schopného politika přetáhnout do svých služeb, Norprath byl jmenován tajným radou a stal se hlavním spolupracovníkem braniborského kurfiřta pro vládu v jeho porýnských zemích. Již v únoru 1643 byl vyslán, nejprve jako mimořádný komisař, do Kleve k jednání se stavy, neuburským falckrabětem a Nizozemím.¹⁶⁶ Právě on byl také hlavním zmocněncem pro verbování nových vojenských jednotek. Ideálním jej v očích kurfiřta pro toto poslání činily nejen jeho odborné vojenské zkušenosti, ale také vynikající znalost prostředí a v neposlední řadě detailní obeznámenost s děním na dvoře hlavního rivala neuburského falckraběte.¹⁶⁷

Je třeba vzít v úvahu, že pro braniborský „centrální“ dvůr představovaly západní země stále velkou neznámou a dostatek vhodných spolupracovníků, kteří by byli s místním prostředím a specifickými vnitro- i mezinárodně politickými zvláštnostmi zemí v dolnorýnsko-vestfálském prostoru obeznámeni, a tudíž vhodní pro výkon funkcí s porýnskými zeměmi souvisejícími, nebyl zdaleka samozřejmostí.¹⁶⁸ Kurfiřtův výběr podřízených pro správu západních zemí byl tedy značně omezen. Při angažování Norpratha kromě jeho nesporné kvalifikace hrály svou roli i úzké příbuzenské a profesionální vazby na nejbližší kurfiřtovo okolí.¹⁶⁹

¹⁶⁵ Jednalo se o obvyklou diplomaticko-ceremoniální misi, která měla novému kurfiřtovi blahopřát k převzetí vlády. Dalším úkolem kromě vyjednání sňatku bylo jednání o potvrzení düsseldorfské provizorní smlouvy o dělení zemí jülišsko-klevského dědictví. URKUNDEN und Actenstücke, V., s. 108; OPGENOORTH, Ernst, „Ausländer“ in Brandenburg-Preußen als leitende Beamte und Offiziere 1604-1871, Würzburg 1976, s. 22 (dále jen OPGENOORTH, „Ausländer“ in Brandenburg-Preußen). Sňatek falcko-neuburského následníka Filipa Viléma představoval důležitou otázku pro další mezinárodně politickou orientaci neuburské dynastie. Zatímco Wolfgang Vilém se pokoušel prostřednictvím zpříznění s Hohenzollerny posílit vyhlídky na opětovné spojení zemí jülišsko-klevského dědictví pod vládou své dynastie, sám následník byl jednoznačně proti, neboť se dlouhodobě snažil prosadit orientaci na katolickou stranu a císaře, a vhodný prostředek k tomu spatřoval mj. v podpoření těchto vazeb sňatkem. EHRENPREIS, Der Dreißigjährige Krieg als Krise, s. 72.

¹⁶⁶ OPGENOORTH, Friedrich Wilhelm, I., s. 137.

¹⁶⁷ LUDA, Kleve-Mark, s. 21.

¹⁶⁸ Jak upozorňuje Tippelskirch, velmi nízká znalost ostatních zemí braniborsko-pruského státu (mimo vlastní Braniborsko) panovala i v tajné radě. Viz TIPPELSKIRCH, Die Statthalter, s. 63.

¹⁶⁹ Jednalo se zejména o příbuzenský vztah s vychovatelem Fridricha Viléma Leuchtmarem a přátelské vazby na Konrada von Burgsdorffa. URKUNDEN und Actenstücke, V., s. 109; TIPPELSKIRCH, Die Statthalter, s. 35.

V roce 1644 začal Norprath v tichosti verbovat v zemi první vojenské jednotky, určené pro obsazení uprázdněných pevností v Kleve a Mark.¹⁷⁰ Nábor nových vojáků probíhal především v menších městech na západní straně Rýna, kde nebyly nizozemské posádky. Celá akce byla ze strany stavů a místních obyvatel přijímána s velkou nelibostí.¹⁷¹ Je nutno vzít v úvahu, že vznikající braniborské jednotky jimi byly vnímány negativně, jako stejně cizí jako jednotky hesenské, císařské nebo nizozemské. Nechovaly se nijak zvlášť odlišně, vymáhaly podobné kontribuce a žily na úkor země stejně jako jejich nepřátelští předchůdci. V živé paměti byl také ještě pokus z roku 1634, kdy kurfiřt nechal naverbovat dva pluky, které si ale v zemi počínaly ještě hůře než nepřítel.¹⁷²

Stavy byly podle Haeftena verbováním jednotek zaskočeny. Proti verbování a umístění vojenských jednotek na jejich území jejich zemí bez jejich souhlasu sice protestovaly, reklamovaly porušování stavovských privilegií, žádné rozhodnější kroky ale nepodnikly.¹⁷³ Ve své argumentaci namítaly, že přítomnost vojenské síly v jejich zemích přiláká pozornost válčících stran a vystaví zemi zbytečnému nebezpečí. Dost překvapivý se z dnešního pohledu na závěrečnou fázi třicetileté války jeví i jejich poukaz na to, že zemím žádné bezprostřední ohrožení nehrozí a vojenská ochrana je tedy nadbytečná, popřípadě jsou ji schopny zajistit nizozemské jednotky na klevském území.¹⁷⁴ Objevuje se zde typický prvek stavovského pohledu na bezpečnostní problematiku, který se orientuje na neozbrojenou neutralitu a považuje ji za dostatečnou podmínku zajištění bezpečnosti. Z podobných pozic argumentovaly například i stavy sousedního Jülichu a Bergu, které odmítaly vlastní ozbrojené jednotky panovníka jako neúčinné proti několikanásobné přesile, naopak poukazovaly na nebezpečí, že by

¹⁷⁰ Verbovalo se prostřednictvím nové instituce, tzv. válečných komisařů, kteří byli přímo podřízeni panovníkovi, nikoli tedy prostřednictvím najatých plukovníků vázaných na panovníka pouze smluvním vztahem. McKAY, *The Great Elector*, s. 34.

¹⁷¹ I braniborská tajná rada se zabývala tím, jak se má verbování provádět, a řešila otázku, zda verbovat vojáky i za použití násilí nebo ne. Protokol tajné rady, 12. srpna 1646, in: PROTOKOLLE und Relationen, III., s. 544.

¹⁷² Například jen od města Soestu vymohly 50 000 tolarů. URKUNDEN und Actenstücke, V., s. 107, 97. Pro srovnání – roční plat klevsko-marského místodržitele činil 4000 tolarů. Viz THISSEN, Bert, *Der Statthalter und die Residenz. Johann Moritz von Nassau-Siegen und die Stadt Kleve*, in: Johann Moritz von Nassau-Siegen (1604-1679) als Vermittler. Politik und Kultur am Niederrhein im 17. Jahrhundert, hrsg. von Irmgard Hantsche, Münster 2005, s. 124 (dále jen THISSEN, *Der Statthalter und die Residenz*).

¹⁷³ URKUNDEN und Actenstücke, V., s. 110; OPGENOORTH, Friedrich Wilhelm, I., s. 139.

¹⁷⁴ KAISER, *Die vereinbarte Okkupation*, s. 288.

mohly být použity ve vnitřní politice ke svévolným zásahům panovníka – například proti právům stavů.¹⁷⁵

Klevské stavy se rozhodly své stanovisko prezentovat osobně přímo kurfiřtovi, a to opět cestou deputace, která odcestovala do Královce koncem roku 1645. Požadovaly zastavení verbování v Kleve a Mark, odvedení již existujících jednotek ze země a uznání a potvrzení stavovských privilegií. Panovníkovi deputace nabízela opět podíl na umoření dluhu jako v roce 1641.¹⁷⁶ Aby deputaci usnadnily pozici, usnesly se klevské stavy stejně jako již předtím marské na částečném schválení kurfiřtových daňových požadavků, pod podmínkou, že odvedí jednotky ze země. Podle Opgenoortha si stavové byli vědomi, že schválené finance budou použity na další budování armády, nemohly to ovšem otevřeně uznat, pokud chtěly udržet svoje právní stanovisko.¹⁷⁷

Kurfiřt vůči stavovským námitkám interpretoval verbování jednotek jako úsilí o ochranu západních zemí, snahu zabránit jejich definitivnímu zruinování a katastrofě. Tato snaha měla být zamýšlena i ve prospěch stavů a ochránit je před ohrožením cizími vojsky a jimi vybíranými kontribucemi. Fridrich Vilém se tak zcela v rámci dobové politické kultury odvolával na jeden ze základních úkolů panovníka, na jehož oprávněnosti se shodovala panovnická i stavovská strana, povinnost zajišťovat bezpečnost svých zemí a poddaných, a tímto argumentem legitimizoval kritizované budování armády na Dolním Rýně.¹⁷⁸ Kromě toho odkazoval na závazky, které učinil ve smlouvách s Nizozemím a Hesensko-Kasselskem a v nichž přislíbil obsazení jimi vyklizených pevností svými jednotkami.¹⁷⁹

Deputace z roku 1645 výraznější posun ve vztazích panovníka a stavů ani ve vyjednávání o financování braniborských porýnských jednotek nepřinesla.¹⁸⁰ Výsledkem byla radikalizace obou stran a jejich pohledů na možné řešení situace. Mezi stavy neúspěch vyjednávání způsobil, že Bernsauem vedená strana mezi klevskými stavy, která se snažila zachovávat konsensuální mechanismy ve

¹⁷⁵ EHRENPREIS, *Der Dreißigjährige Krieg als Krise*, s. 85.

¹⁷⁶ URKUNDEN und Actenstücke, V., s. 110.

¹⁷⁷ OPGENOORTH, Friedrich Wilhelm, I., s. 139.

¹⁷⁸ SERESSE, *Zur Bedeutung der 'necessitas'*, s. 149.

¹⁷⁹ KOPPEL, *Cleves-Mark*, s. 102.

¹⁸⁰ V dopise generálním stavům si klevské stavy dokonce stěžovaly, že panovník odmítl potvrdit stavovská privilegia, jak navrhovala deputace, a že na jejich hlavní body dal „absolutně negativní odpověď“. Klevské stavy generálním stavům, Kleve, 4. června 1646, in: URKUNDEN und Actenstücke, V., s. 273.

vztazích s panovníkem a iniciovala první i druhou deputaci do Královce, byla zatlačena do pozadí. Naopak výrazně posílilo opozičně naladěné uskupení kolem klevských měst, které se nyní začalo proti požadavkům panovníka otevřeně orientovat na podporu Haagu. Po neúspěchu deputace z roku 1645 a zamítavé odpovědi panovníka na stavovské požadavky stavy odmítly povolovat jakékoli další daně a oficiálně odvolaly své daňové nabídky učiněné v rámci deputací.¹⁸¹

Na panovnické straně naopak sílily hlasy, v čele s Norprathovým, které požadovaly radikální řešení finanční krize kolem porýnských jednotek. Norprath už v roce 1644 navrhoval vyslat jednotky na nepřátelské území. Další možností bylo začít vybírat v porýnských zemích daně bez stavovského schválení. Tento krok by ale představoval radikální zásah do politické kultury a konec konsensuálního modelu. Stavy vnímaly právo schvalovat panovníkovi daně jako jedno ze svých základních privilegií a jeho porušení se rovnalo otevřenému vyhlášení konfliktu. To platilo už pro samotnou hrozbu jeho použitím. Této skutečnosti si byly vědomy obě strany. Poprvé se tento motiv objevil jako hrozba v roce 1646, kdy panovník oznamoval stavům, že pokud se neschválí daně, bude nucen je vybrat cestou vojenské exekuce.¹⁸² V červenci téhož roku se tato hrozba stala realitou, když klevská vláda ve finanční tísní začala skutečně vybírat nepovolené daně. Tento krok ale brzy narazil na neočekávaný odpor. Stavy nechaly rozvěšovat patenty, v nichž vybírání daní cestou vojenské exekuce označovaly za nezákonné a místním úředníkům zakazovaly spolupráci na jejich vybírání.¹⁸³ Vláda byla navíc při vymáhání daní brzy konfrontována se skutečností, že klevský venkov, který jediný vzhledem k nizozemským posádkám v bohatých východorýnských městech připadal pro vybírání daní v úvahu, nebyl schopen příslušné daně odvést.

II-6) Diplomatický boj o Haag

Tím, co ale nejvíce přispělo ke ztroskotání pokusu panovnické strany o vybírání nepovolených daní v Kleve a Mark, byl mezinárodněpolitický tlak

¹⁸¹ Klevská vláda kurfiřtovi, Kleve, 16. června 1646, in: URKUNDEN und Actenstücke, V., s. 274.

¹⁸² Kurfiřt klevským stavům, Schöningen, 19. srpna 1646, in: URKUNDEN und Actenstücke, V., s. 294.

¹⁸³ OPGENOORTH, Friedrich Wilhelm, I., s. 139.

Nizozemí, iniciovaný stavovskou aktivitou v Haagu.¹⁸⁴ Nizozemské posádky chránily nejen klevská města, ale podpořily i rozšiřování stavovského nařízení, které zakazovalo vybírání nezákonně vypsanych daní napomáhat. V dopise z 12. září 1646 generální stavy oficiálně vyzvaly kurfiřta, aby upustil od vymáhání kontribucí a stáhl své jednotky ze země. Zašit'ovaly se svou rolí garanta xantenské smlouvy a požadovaly dodržování stavovských privilegií.¹⁸⁵ Vrchol nizozemské intervence představoval rozkaz generálních stavů velitelům posádek v klevském vévodství, aby bránili násilnému vybírání daní braniborskými vojáky nejen ve svém bezprostředním okolí, ale posléze i v celé zemi.¹⁸⁶

Tato zahraničně politická intervence ze strany Nizozemí byla výsledkem dlouhodobé koncepční politiky klevsko-marských stavů v Haagu. Většina stavovských členů byla kromě toho s Nizozemím spojena majetkovými, personálními nebo příbuzenskými vazbami, společný měli s Nizozemím jazyk i kulturu. Oporu hledaly klevské stavy, především města kolem Weselu, zejména u antioranžistické strany v Nizozemí. Obvyklou praxí bylo vysílání ad hoc vyslanců, kteří měli v Haagu vystupovat ve prospěch stavovských zájmů.¹⁸⁷ Kromě diplomatických aktivit bylo zpravidla jejich úkolem rozdělení darů a finančních pozorností vlivným nizozemským politikům,¹⁸⁸ což ovšem v podmínkách 17. století nelze vnímat jako něco zavrženíhodného nebo neobvyklého.

Stavy dokonce v Haagu udržovaly diplomatického agenta, jehož úkolem bylo lobovat zde za zájmy klevských stavů a podávat jim aktuální informace o

¹⁸⁴ Wesel, Emmerich a Rees generálním stavům, Wesel, 29. srpna 1646, in: URKUNDEN und Actenstücke, V., s. 290. Města v dopise upozorňují na nepříznivé ekonomické důsledky kurfiřtova nuceného vybírání daní, které bude mít dopad i na nizozemské posádky v klevském vévodství. Žádají generální stavy o vydání rozkazů velitelům posádek v Kleve, aby chránili jejich občany a statky před nuceným vybíráním daní.

¹⁸⁵ Generální stavy kurfiřtovi, Den Haag, 12. září 1646, in: URKUNDEN und Actenstücke, V., s. 295.

¹⁸⁶ KAMIENSKI, Das Ringen der Stände, s. 150; OPGENOORTH, Friedrich Wilhelm, I., s. 140.

¹⁸⁷ V roce 1641 například v Haagu působili ve prospěch stavovských zájmů proti braniborskému vyslanci Blumenthalovi dva vyslanci klevského rytířstva, Dietrich von Boetzlaer a Hermann von Wittenhorst, kteří oficiálně přicestovali za účelem jednání o garanci neutrality východorýnského Kleve. Viz URKUNDEN und Actenstücke, V., s. 82.

¹⁸⁸ V roce 1641 se například klevská města přela se šlechtou o finanční obnos, který stavovští vyslanci v Haagu naslibovali různým osobám. Zástupci měst namítali, že vyslanci neměli k takovému kroku oprávnění, a snažili se zaslání peněz do Haagu pozdržet i poukazem na to, že by se mělo s platbou počkat, až jestli dotyční splní své sliby a generální stavy vydají rezoluci, která by podpořila stanovisko stavů ohledně jejich podílení na splácení Hoefyserova dluhu. Z protokolu jednání klevského stavovského konventu ve Weselu, Wesel, 2. ledna 1641, in: URKUNDEN und Actenstücke, V., s. 125.

zdejší politice a činnosti kurfiřtových spolupracovníků v Nizozemí. Nejprve tuto roli plnil mnich jménem Pauw, na kterého si stěžoval již Blumenthal, neboť se stavovský agent „snaží dozvědět o všem, o čem tu [Blumenthal] jednám a okamžitě to píše do Weselu“ a „je všude tam, kam přijdu vyjednávat, nebo tam dorazí krátce po mně“.¹⁸⁹ Od července roku 1646 v této funkci v pověření klevských stavů působil Leo van Aitzema.¹⁹⁰

Aitzema byl typickým prototypem nájemného „polodiplomata“, jejichž činnost byla charakteristická zejména pro spletné mezinárodní prostředí 17. století, kdy se teprve formovala institucionalizovaná diplomatická síť charakteristická pro pozdější století.¹⁹¹ Jednalo se většinou o vzdělané právníky či publicisty, kteří za úplatu poskytovali diplomatické služby různým subjektům na určitém místě – ve Vídni, Římě, Paříži a dalších významných politických centrech.¹⁹² Nedílnou součástí jejich činnosti stejně jako většiny diplomatů v raném novověku včetně oficiálních rezidentů u cizích dvorů bylo také shromažďování cenných informací v místě působitě.¹⁹³ Obvyklá byla praxe najímání takovýchto zástupců i pro říšské sněmy. Pobyt standardního vyslance na několik měsíců trvajícím sněmu byl značně nákladný, proto zejména menší říšská knížata využívala služeb těchto nájemných diplomatů. Zcela běžné bylo, že jeden takovýto diplomat zastupoval i několik říšských knížat najednou. Podobně v Nizozemí se nacházela celá řada poloprofesionálních diplomatů a vážených publicistů, kteří měli vlivné kontakty, přístup do nejvyšších politických kruhů a

¹⁸⁹ Blumenthal kurfiřtu Jiřímu Vilémovi, Haag, 11. prosince 1640, in: URKUNDEN und Actenstücke, IV., s. 39.

¹⁹⁰ AITZEMA, Saken van Staet en Oorlogh, III., s. 106 (dále jen AITZEMA, Saken van Staet en Oorlogh), s. 692. Kromě svého působením v roli diplomatického agenta je Leo van Aitzema znám i díky svým několikavazkovým dějinám Nizozemí „Saken van Staet en Oorlogh in ende omtrent de vereenigde Nederlanden“. Viz Úvod. Poelhekke zdůrazňuje také význam jeho literárních děl a upozorňuje, že jsou neprávem opomíjena. POELHEKKE, Jan J., Enkele aantekeningen over Lieuwe van Aitzema, Amsterdam 1960, s. 3 (Mededelingen der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, Afdeling Letterkunde, Nieuwe Reeks 23/15) (dále jen POELHEKKE, Enkele aantekeningen).

¹⁹¹ K této problematice viz např. HARTMANN, Anja Victorine, Diplomatie auf Umwegen? Gedanken zu Struktur und Effizienz diplomatischer Beziehungen im Umfeld des Dreißigjährigen Krieges, in: Formen internationaler Beziehungen in der Frühen Neuzeit. Frankreich und das Alte Reich im europäischen Staatensystem. Festschrift für Klaus Malettke zum 65. Geburtstag, hrsg. von Sven Externbrink, Jörg Ullbert, Berlin 2001, s. 420 (dále jen HARTMANN, Diplomatie auf Umwegen?).

¹⁹² Tomu to fenoménu typickému pro raný novověk se věnoval na příkladu působení volných agentů u říšské dvorské rady ve Vídni např. EHRENPREIS, Stefan, Die Reichshofratsagenten. Mittler zwischen Kaiserhof und Territorien, in: Reichspersonal. Funktionsträger für Kaiser und Reich, hrsg. von Anette Baumann, Peter Oestmann, Stephan Wendehorst, Siegrid Westphal, Köln, Weimar, Wien 2003, s. 165-177.

¹⁹³ HARTMANN, Diplomatie auf Umwegen?, s. 425.

tím i k informacím, a možnost dát je do služby nějakému zahraničnímu subjektu, od panovníků po zemské stavy, vítali jako lukrativní přivýdělek.

Aitzema v Haagu zastupoval nejen klevisko-marské stavy, ale i německá hanzovní města, východofríské a jülišsko-berské stavy, města Münster a Emden, ale příležitostně i řadu dalších německých měst a zemských stavů hledajících podporu proti svým panovníkům v Nizozemí. Jeho diplomatické služby ho několikrát zavedly až do Anglie, kde působil jako vyslanec v pověření Hamburku, Brém a Lübecku. V roce 1652 při zpáteční cestě do Nizozemí byl dokonce nakrátko zajat spolu s lodí, kterou cestoval, přišel o kufr a ještě dlouho poté si stěžoval u zeelandských stavů, kteří dotyčným námořníkům povolení k pirátské činnosti vydaly, na špatné zacházení.¹⁹⁴ Další, tentokrát tajné služby poskytoval Aitzema také vládám cizích států včetně švédské a anglické.¹⁹⁵ Z informací, které shromažďoval pro své historické dílo a často získával i za pomoci úplatků, vybíral ty klíčové, které byly zpracovány do dopisů a rozesílány takřka po celé Evropě „zákazníkům“, kteří si tuto službu předplatili. Pro svou diplomaticko-publicisticko-špionážní činnost Aitzema zaměstnával několik spolupracovníků. Několik z nich bylo dokonce krátce po jeho smrti zatčeno a obviněno ze zakázaného spolčení, když vyšla najevo špionážní činnost v podobě zasílání důvěrných informací do Anglie, s níž Nizozemí válčilo.¹⁹⁶

Leo van Aitzema tak může sloužit jako typický představitel „každodenní diplomacie“, jichž se po tehdejší Evropě pohybovalo desítky či stovky, kteří neměli zcela přesně vymezené pole působnosti, titulaturu ani profesní zařazení, neboť diplomatický systém, který známe z pozdějších století, teprve vznikl,¹⁹⁷ a pozdějším historikům jsou známi zpravidla sotva jménem. Právě oni ale v praxi zajišťovali chod celého systému mezinárodních vztahů. Erlangenský historik Axel Gotthard, který tematizoval problematiku těchto „mužů druhého sledu“, upozorňuje na nedostatek raněnovověké historiografie, která inklinuje k extrémům a zabývá se buď „těmi nahoře“ – panovníky a nejvýše postavenými politiky, nebo naopak „těmi dole“ – poddanými, venkovany apod., opomíjí při tom ale právě

¹⁹⁴ AITZEMA, *Saken van Staet en Oorlog*, s. 692.

¹⁹⁵ REPERTORIUM der buitenlandse vertegenwoordigers, residerende in Nederland, 1584-1810, samengesteld door O. Schutte, 's-Graveshage 1983, s. 265.

¹⁹⁶ POELHEKKE, *Enkele aantekeningen*, s. 4-5.

¹⁹⁷ EXTERNBRINK, *Internationale Politik*, s. 32.

tyto vlastní nositele celého systému, kteří se pohybovali někde mezi.¹⁹⁸ O důležitosti, kterou Aitzemovi připisovali současníci, svědčí i zákaz několika jeho děl, v nichž příliš otevřeně líčil aktuální politické otázky a fungování diplomacie, a především skutečnost, že bezprostředně po jeho smrti nizozemské generální stavy zabavily veškeré jeho písemnosti.

Kromě sbírání informací jménem svých klientů, ať už konkrétních nebo obecně zemských stavů, předával generálním stavům různá prohlášení a memoranda a měl působit ve prospěch jejich politických zájmů na oficiální úrovni i pomocí zákulisního vyjednávání. Kromě toho vyvíjel rozsáhlou publicistickou činnost v podobě letákové literatury nebo článků v některých z několika novin na tehdejší nizozemském trhu.¹⁹⁹ Kromě odborných rozkladů určených pro nizozemskou politickou elitu sepisoval Aitzema nebo syndikové klevských stavů také populární, nizozemsky psané brožurky určené pro širší publikum, které měly získat širší veřejnost pro věc stavů v jejich boji proti panovníkovi.²⁰⁰

Důležitost veřejného mínění si uvědomovala také kurfiřtská strana. Proto v reakci na Aitzemu vznikaly i spisky, které hájily pozice panovníka a které se stejně jako stavovské lišily podle okruhu čtenářů, kterému byly určeny. Jejich autory už ale bohužel většinou nelze doložit.²⁰¹ Kromě publicistického boje probíhal u haagského dvora i souboj diplomatický, v němž měl kurfiřtské zájmy obhajovat speciální vyslanec Ewald von Kleist. Jeho hlavními úkoly bylo pokusit se dosáhnout ukončení diplomatické podpory klevsko-marským stavům ze strany

¹⁹⁸ GOTTHARD, Benjamin Bouwinghausen, s. 70. Na důležitost těchto „nositelů“ mezinárodní politiky upozorňuje i Gräf, který je nazývá „aktéři druhé a třetí řady“. Viz GRÄF, Funktionsweisen und Träger, s. 105.

¹⁹⁹ LUDA, Kleve-Mark, s. 200. Nizozemský publicistický trh patřil k nejrozvinutějším v Evropě, mimo jiné i díky kontinuální vnitropolitické diskusi o uspořádání vlastního státu a směřování jeho zahraniční politiky, která probíhala prakticky po celé 17. století. Ve sledovaném období byla určující především diskuse mezi oranžistickou a antioranžistickou stranou. SCHILLING, Der libertär-radikale Republikanismus, s. 511.

²⁰⁰ URKUNDEN und Actenstücke, V., s. 112-114. Možnost použití pojmu „veřejnost“ pro období raného novověku byla dlouho předmětem diskuse historiků. Jeho odpůrci poukazovali zejména na ahistoričnost pojmu pro raný novověk a na propastný kvalitativní rozdíl mezi „veřejností“, jak ji chápeme dnes, a skuteností raného novověku. V současné době s konceptem veřejnosti pro raný novověk pracuje většina historiků. Viz např. REPGEN, Konrad, Der Westfälische Friede und die zeitgenössische Öffentlichkeit, in: Ders., Dreißigjähriger Krieg und Westfälischer Friede. Studien und Quellen, hrsg. von Franz Bosbach, Christoph Kampmann, Paderborn, München, Wien, Zürich 1998, s. 723-765 Rechts- und staatswissenschaftliche Veröffentlichungen der Görres-Gesellschaft, Neue Folge, 81) (dále jen REPGEN, Der Westfälische Friede und die zeitgenössische Öffentlichkeit).

²⁰¹ URKUNDEN und Actenstücke, V., s. 115.

generálních stavů a jednat o stažení nizozemských posádek z východorýnské části vévodství Kleve.²⁰²

Ve stejném období, kdy klevská finanční krize kolem braniborských jednotek dospěla k násilnému vymáhání daní a tomu, že klevské stavy vyvíjely diplomatickou aktivitu proti požadavkům svého panovníka v zahraničí a hledaly podporu u nizozemské antioranžistické strany a jejím prostřednictvím na oficiální úrovni, v generálních stavech, kurfiřt začal vyvíjet diplomatickou aktivitu, která směřovala taktéž do Nizozemí, ovšem na opačnou stranu zdejšího křehkého politického konsensu, k oranžské dynastii, a jejímž vrcholem by sňatek s místodržitelovou dcerou Luisou Henriettou Oranžskou.

Místodržiteli Fridrichu Jindřichovi se podařilo Nizozemí úspěšně provést třicetiletou válkou, dále rozvinout jeho velmocenské postavení a během dvou desetiletí vybudovat haagskému dvoru respektovanou pozici v rámci evropské dvorské veřejnosti.²⁰³ Ve vnitřní politice ale narazil na odpor tzv. antioranžské strany v čele s provincií Holland, která sledovala vzestup místodržitelovy moci a její „monarchizaci“ s mimořádnou nevolí. Dalším sporným bodem, který obě strany rozděloval, byly otázky zahraniční politiky. Zatímco oranžská strana s tradiční oporou v armádě prosazovala další vedení války proti Španělsku i za hranici vlastní obrany a podporovala rozšíření operací až do Jižního Nizozemí, její odpůrci, kteří si byli dobře vědomi toho, že každý další vojenský úspěch místodržitele a jeho stranu posiluje, trvali pouze na obranné válce a volali po uzavření míru se Španělskem okamžitě, jak bude dosaženo hlavního cíle – zajištění nezávislosti. Argumentovali přitom obavami z možného nežádoucího posílení francouzského spojence a poškozením obchodu, které s sebou pokračující

²⁰² OPGENOORTH, Friedrich Wilhelm, I., s. 140.

²⁰³ Ke konceptu dvorské veřejnosti viz BAUER, Höfische Gesellschaft. Postavení oranžských místodržitelů v rámci této „dvorské veřejnosti“ bylo velmi komplikované vzhledem ke specifickému státnímu zřízení Spojených provincií, postavení místodržitele v jeho ústavní struktuře a obrazu rebelské republiky, vnímané evropskými monarchy často s despektem. Fridrich Jindřich s manželkou Amálií ze Solmsu věnovali budování obrazu dynastie směrem dovnitř i navenek a rozvoji haagského dvora značnou pozornost. Ke zvýšení prestiže Haagu přispěl například i pobyt exilového českého krále a falckého kurfiřta Fridricha V. a jeho manželky Alžběty Stuartovny u zdejšího dvora. Nejvýznamnější úspěch při budování pozice nizozemských místodržitelů v rámci evropské „dvorské veřejnosti“ zaznamenal Fridrich Jindřich v roce 1637, kdy se mu podařilo dosáhnout ze strany francouzského krále oficiálního uznání titulu „Výsost“ v diplomatickém styku místo dosavadního „Excelence“ nebo „Jeho knížecí milost“, a Oranžští tak dosáhli v ceremoniálních a diplomatických záležitostech postavení rovnocenného ostatním evropským panovníkům, o které již dlouho usilovali. Viz např. POELHEKKE, Jan J., Friedrich Heinrich und Wilhelm II., in: Nassau und Oranien. Statthalter und Könige der Niederlande, hrsg. von Coenraad A. Tamse, Göttingen, Zürich 1985, s. 115-117 (dále jen POELHEKKE, Friedrich Heinrich und Wilhelm II.).

válka přináší. Jakékoli spojení oranžské dynastie s panovníky z říše vnímali negativně vzhledem k vnitropolitickému boji v Nizozemí, neboť se obávali nejen dalšího možného zatažení Nizozemí do říšských záležitostí, ale především dalšího posílení oranžské strany.²⁰⁴

Fridrich Jindřich a jeho manželka Amálie ze Solmsu rozvíjeli ambiciózní sňatkovou politiku²⁰⁵ a již v průběhu Blumenthalovy mise na počátku 40. let 17. století byli evidentně nakloněni myšlence získání braniborského kurfiřta za zetě, kterou vyslanec v Haagu predestřel, byť pravděpodobně bez konzultací s vlastním dvorem.²⁰⁶

Fridrich Vilém na tyto úvahy navázal v roce 1646, kdy definitivně přerušil několik let se táhnoucí vyjednávání se Švédskem o sňatku s královnou Kristinou,²⁰⁷ a zahájil diplomatické rozhovory na toto téma v Nizozemí. Podle Ulrike Hammer, autorky monografie o Luise Henriettě, je možno z minima pramenů, které se o celém vyjednávání zachovaly, a ze skutečnosti, že mezi zahájením rozhovorů v září 1646 a sňatkem uplynuly pouhé dva měsíce, možno

²⁰⁴ URKUNDEN und Actenstücke, III, s. 4.

²⁰⁵ Největším úspěchem této cílevědomé politiky, která byla součástí snahy o posílení pozice dynastie v rámci evropské dvorské veřejnosti, byl sňatek syna Viléma, pozdějšího místodržitele Viléma II., s Marií Stuartovnou, dcerou anglického krále v roce 1641. Z tohoto manželství vzešel pozdější nizozemský místodržitel a anglický král Vilém III. Stejně tak sňatek nejstarší dcery místodržitelského páru Luisy Henreitty s Fridrichem Vilémem Braniborským byl již ve své době považován za významný úspěch oranžské sňatkové politiky. Předmětem sňatkové politiky se staly i další tři dcery Fridricha Jindřicha a Amálie ze Solmsu – Albertina Agnes byla v roce 1652 provdána za fríského místodržitele Viléma Fridricha Nasavsko-Diezského, Henrietta Catharina v roce 1659 za knížete Jana Jiřího Anhaltsko-Desavského a nejmladší Marie v roce 1666 za vévodu Ludvíka Jindřicha Falcko-Simmernského poté, co se ztroskotala jednání o sňatku s úřadujícím anglickým králem Karlem II. vedená její matkou. Oranžská sňatková politika sice přispěla k upevnění pozice dynastie v rámci evropské dvorské veřejnosti, byla ale i příčinou řady vnitropolitických sporů, neboť v očích antioranžistické strany představovala nežádoucí snahu místodržitele o budování monarchické moci. Ke sňatkové politice oranžských viz např. HAMMER, Kurfürstin Luise Henriette, s. 44-74; OUDESLOIJS, Diedericke Maurina, Die Beziehungen der Oranier zu Brandenburg-Preußen, in: Auf den Spuren der Niederländer zwischen Thüringer Wald und Ostsee, II. Symposium, Deutsch-Niederländische Gesellschaft, Berlin 1994, s. 12 (dále jen OUDESLOIJS, Die Beziehungen der Oranier zu Brandenburg-Preußen); FERNHOUT, Jan, Niederländisches Archivgut außer Landes. Archivalien von Wilhelm II., Prinz von Oranien (1626 - 1650), Amalia von Solms (1602 - 1675) und Wilhelm Friedrich von Nassau-Diez (1613-1664) im Landeshauptarchiv Sachsen-Anhalt, Abteilung Dessau, in: Oranienbaum - Huis van Oranje. Wiederentdeckung eines anhaltinischen Fürstenschlosses. Oranische Bildnisse aus fünf Jahrhunderten Im Schloß Oranienbaum 14. Juni bis 24. August 2003. Landesausstellung Sachsen-Anhalt 2003, hrsg. von Thomas Weiss, Dessau 2003, s. 104-111.

²⁰⁶ URKUNDEN und Actenstücke, IV., s. 19.

²⁰⁷ Viz např. z dopisu Konrada von Burgsdorffa braniborskému vyslanci na vestfálském mírovém kongresu hraběti Wittgensteinovi, Královec, 8. března 1646, in: PROTOKOLLE und Relationen, III., s. 392-393.

usuzovat na rychlý a bezproblémový průběh námluv.²⁰⁸ Přestože plán oranžského sňatku nebyl na braniborském dvoře zcela nový, diplomatická aktivita vedoucí k jeho konečné realizaci se nápadně kryje s obdobím největšího tlaku generálních stavů na kurfiřta v otázce sporu s klevskými stavy o nucené vymáhání daní.

Kromě dynasticko-politických hledisek, kde na prvním místě figuroval znepokojivý fakt, že braniborský kurfiřt byl dosud svobodný a bezdětný a tato skutečnost již začínala komplikovat i diplomatické vztahy,²⁰⁹ hrály důležitou roli i mezinárodně politické souvislosti sňatku. Nizozemí mohlo pro Fridricha Viléma nejen znamenat přínosného spojence ve stále nedořešeném sporu o jülišsko-klevské dědictví, ale i významně podpořit braniborské zájmy v pomořanské otázce proti společnému soupeři Švédsku, které ohrožovalo nizozemskou dominanci na Baltu.²¹⁰ Braniborský panovník a jeho diplomaté si byli dobře vědomi, že tento argument by mohl mít v Nizozemí naději na úspěch, a náležitě nebezpečí švédského vlivu na Baltském moři ve svých jednáních s generálními stavy vyzdvihovali.²¹¹

Kromě toho pravděpodobně kurfiřt doufal, že bližší spojení s oranžskými mu pomůže prosadit zastavení podpory jeho klevským stavů ze strany generálních stavů, která byla hlavní příčinou neúspěchu jeho pokusu o vybírání neschválených daní.²¹² Skutečnost, že stavy vyvíjejí v Nizozemí samostatnou politiku, Fridrichu

²⁰⁸ HAMMER, Kurfürstin Luise Henriette, s. 54. Aitzema naproti tomu uvádí, že o sňatku vyjednával v Haagu tajně už v dubnu 1646 Kleist. AITZEMA, Saken van Staet en Oorlog, s. 106. Důvodem urychleného průběhu vyjednávání o sňatku mohl být i špatný zdravotní stav otce nevěsty Fridricha Jindřicha Oranžského. URKUNDEN und Actenstücke, IV., s. 21.

²⁰⁹ Když například ve 40. letech jednal vyslanec Winand Rodt ve Paříži o podpoře braniborského záměru přimět hesenské jednotky, spojence Francie, ke stažení z kurfiřtových porýnských zemí, značně mu komplikoval situaci záměr francouzské strany nabídnout braniborskému panovníkovi za manželku některou z francouzských princezen z orleánské větve nebo rohanského rodu. OPGENOORTH, Friedrich Wilhelm, I., s. 145. V úvahu připadaly pravděpodobně Anna Marie Luisa Orleánská (1627-1693), pozdější „Grande Mademoiselle“ nebo dcery Henriho II. vévody de Rohan (1579-1639). Za cenné poznámky a pomoc při dohledávání genealogických údajů děkuji docentu Františku Stellnerovi.

²¹⁰ McKAY, The Great Elector, s. 36. Nizozemské generální stavy se skutečně obrátily písemně na královnu Kristinu a jejich vyslanci podpořili braniborské zájmy i u švédských vyjednávačů na vestfálském mírovém kongresu. Protokol tajné rady, 25. července/4. srpna 1646, in: PROTOKOLLE und Relationen, III., s. 534.

²¹¹ Memorandum Ewalda von Kleista generálním stavům, 14. dubna 1646, in: URKUNDEN und Actenstücke, III, s. 5.

²¹² V souvislosti se sňatkem Velkého kurfiřta a nejstarší dcery místodržitele Fridricha Jindřicha je nutno zmínit i hypotetickou možnost oranžského nástupnictví. Fridrich Jindřich, který měl pouze jediného syna, totiž v roce 1644 učinil významnou úpravu nástupnického řádu, díky níž se mohly dědičkami stát i dcery. Revidoval tak ustanovení svého bratra a předchůdce Mořice Oranžského, podle jehož závěti by dědictví v případě vymření mužské linie přecházelo na frískou linii, a vrátil se tak k původním ustanovením testamentu Reného hraběte Nasavského, knížete Oranžského de Châlon (1519-1544). V případě vymření oranžské linie nasavského rodu po meči by se dědičkou

Vilémovi vadila nejen proto, že směřovala proti jeho prioritním zájmům a omezovala jeho manévrovací prostor v západních zemích, ale i ze samotné své podstaty. V očích kurfiřta představovala výrazné oslabení jeho autority vládce, neboť oblast zahraniční politiky byla považována za výsadní pole působnosti panovníka, který jediný měl nárok reprezentovat navenek státoprávní celek, kterému vládl. Ne nadarmo byl právě exkluzivní nárok vysílat diplomatické zástupce do zahraničí považován za jeden z hlavních „zkušebních kamenů“ státní suverenity.²¹³ Svobodomyšlný a přesvědčený zastánce stavovské věci Aitzema, placený klevskými stavy, byl proto kurfiřtovi po celá dvě desetiletí své činnosti trnem v oku.

Sňatek s Luisou Henriettou se uskutečnil v listopadu 1646 během kurfiřtova pobytu v Porýní. Fridrich Vilém, pobývajícím až do té doby v Královci, měl pro cestu do Kleve několik vážných důvodů. Kromě haagské svatby to byla především krize kolem financování jednotek v porýnských zemích. Klevská vláda, která musela řešit naléhavý problém zaopatření jednotek ve stavu alarmující finanční nouze, přivítala kurfiřtův úmysl přijet do Kleve a jednat se zemským stavy osobně.²¹⁴ Fyzická přítomnost panovníka v raném novověku stále představovala významný faktor pro výkon vlády i vztahy se stavy a poddanými.²¹⁵ Stále je proto ještě obvyklý „panovník na cestách“, který nepobývá trvale v jedné stálé rezidenci, ale zdržuje se více či méně rovnoměrně ve všech částech svého státu, zvláště jedná-li se jako v případě Velkého kurfiřta, o stát složený z několika od sebe oddělených částí. Fridrich Vilém si byl tohoto rozměru panovnické sebezprezentace vědom a historikové se shodují na tom, že se své roli „panovníka na cestách“ snažil náležitě dostát.²¹⁶ V případě klevsko-marských zemí byla potřeba posílení panovnické autority prostřednictvím osobní

stala nejstarší dcera a její potomci. Dalo by se tedy konstatovat, že po celou dobu vlády bezdětného Viléma II. (1647-1650), jehož syn, pozdější Vilém III., se narodil až po jeho smrti, zůstávala jeho dědičkou sestra Luisa Henrietta, manželka braniborského kurfiřta. Nástupnická otázka se znovu stala aktuální na přelomu 17. a 18. století, kdy ale Vilém III. opět nástupnický řád revidoval a ustanovil univerzálními dědici příslušníky nasavsko-diezké linie. Viz HAMMER, Kurfürstin Luise Henriette, s. 63.

²¹³ GRÄF, Funktionsweisen und Träger, s. 111.

²¹⁴ Klevská vláda kurfiřtovi, Kleve, 16. června 1646, in: URKUNDEN und Actenstücke, V., s. 276.

²¹⁵ BOSBACH, Mehrfachherrschaft – eine Organisationsform, s. 26.

²¹⁶ DUINDAM, Jeroen, Wien – Versailles – Berlin. Fragen zum brandenburgischen Hof aus europäischer Perspektive, in: Membra unius capitis. Studien zur Herrschaftsauffassungen und Regierungspraxis in Kurbrandenburg (1640-1688), hrsg. von Michael Kaiser und Michael Rohrschneider, Berlin 2005, s. 198. (FBPG, NF, Beiheft 7) (dále jen DUINDAM, Wien – Versailles – Berlin),

přítomnosti posílena i rozvolněním vazeb mezi vládce a zeměmi v době třicetileté války. V případě Fridricha Viléma se jednalo o první návštěvu porýnských držav od nástupu na trůn.²¹⁷

Dalším důvodem cesty bylo dění na vestfálském mírovém kongresu. Kurfiřt se sice osobně kongresu neúčastnil, vzhledem k diplomatickým jednáním, která zde probíhala, byly ale nutné co nejčastější konzultace s vyslanci na kongresu. Cesta mezi Královcem a Osnabrückem však při tehdejšímu stavu komunikací trvala zhruba dva týdny, což značně snižovalo aktuálnost zpráv i kurfiřtových instrukcí.²¹⁸ Situace na jednáních se však měnila každým dnem a na změny bylo nutno pružně reagovat, jak se ukázalo např. v souvislosti s tzv. bojem o titul „Excelence“. Braniborsko bylo navíc mimořádně zainteresováno na výsledku vzhledem k ohrožení svého pomořanského dědictví. Komunikační omezení mohla tedy braniborskou politiku výrazně znevýhodnit. Kurfiřtovi vyslanci se proto opakovaně obraceli na svého panovníka a doporučovali mu cestu na západ.²¹⁹

Po příjezdu do Haagu se Fridrich Vilém obrátil na generální stavy a vystoupil před nimi s oficiálním projevem.²²⁰ Požádal je o podporu proti Švédsku v Pomořanech a pomoc v jeho dynastickém souboji s neuburským falckrabětem.²²¹ Na následné recepci u místodržitele ale Fridrich Vilém a jeho spolupracovníci narazili na ostré odmítnutí zástupců generálních stavů, když se, podle historika McKaye ne příliš diplomaticky obratně, pokoušeli prosadit uzavření oficiálního spojení, jehož prostřednictvím by braniborský kurfiřt získal otevřenou podporu Nizozemí pro své zájmy.²²² Svou roli zde sehrála se vši pravděpodobností animozita k oranžskému místodržiteli ze strany antioranžistické strany v generálních stavech, která s nelibostí sledovala budování prestiže

²¹⁷ McKAY, The Great Elector, s. 33.

²¹⁸ V březnu 1646 si například i braniborští tajní radové stěžovali, že jim pošta od kurfiřta z Královce chodí pozdě, vzhledem k rozvodnění Visly. Relace radů Götzena, Putlitze, Ribbecka, Schwerina a Stripeho, Cölln an der Spree, 11./21. března 1646, in: PROTOKOLLE und Relationen, III., s. 401.

²¹⁹ BRUNERT, Der Mehrfachherrscher, s. 158.

²²⁰ Fridrich Vilém se při příjezdu snažil dostát všem náležitostem panovnické reprezentace, byť požadavky na jejich financování značně překračovaly jeho možnosti, a musely být proto kryty prostřednictvím půjčky. Ke slavnostnímu vstupu do Haagu a ceremoniálu blíže OUDESLOUJS, Die Beziehungen der Oranier zu Brandenburg-Preußen, s. 13; HAMMER, Kurfürstin Luise Henriette, s. 58.

²²¹ Projev Fridricha Viléma před generálními stavy, Haag, 13./23. listopadu 1646, in: URKUNDEN und Actenstücke, IV., s. 62-65.

²²² McKAY, The Great Elector, s. 36.

oranžské dynastie a nepřála si podporovat německého knížete, spřízněného s ní, v jeho mocenských zájmech. Změnit stanovisko generálních stavů a prolomit odpor provincie Holland proti jakýmkoli dalším vojenským nebo politickým angažmá se nepodařilo ani nástupci Fridricha Jindřicha Vilémovi II.²²³ Braniborská strana se další tři roky snažila prosadit alespoň defenzivní alianci, o níž se vyjednávalo z velké části za osobní kurfiřtovy účasti, ovšem bezúspěšně.²²⁴

Oranžský sňatek představoval významnou zahraničně politickou iniciativu braniborského kurfiřta, která měla nejen podpořit jeho mezinárodněpolitické zájmy, ale měla i důležitý vnitropolitický rozměr, i když pravděpodobně nepředstavoval primární motivaci k sňatku. Fridrich Vilém se prostřednictvím navázání užších vztahů s oranžskou dynastií snažil lobovat za své zájmy u generálních stavů proti vlivu klevsko-marských stavů, a omezit touto cestou nizozemskou podporu jejich odpírání panovníkových daňových požadavků. Tato kalkulace se ale zcela zhroutila poté, co se v Nizozemí po smrti Viléma II. ujala vlády antioranžistická strana a vazba na oranžskou dynastii nejenže nepřinášela očekávané výhody, ale stala se naopak komplikací pro vztahy braniborského kurfiřta s Nizozemím.

II-7) Jednání se stavy a cesta k recesu 1649

Po neúspěchu kurfiřtova pokusu vymáhat daně násilnou cestou vojenské exekuce pokračovala jednání s klevskými stavy o schválení daní a trvala po celé období let 1646-1649, kdy Fridrich Vilém pobýval v Kleve. Klíčovými body zůstávaly panovníkový požadavek schválení daní, stavovský požadavek stažení vojsk ze země a otázka indigenátu.

Otázka indigenátního principu pro obsazování zemských úřadů sehrála v této fázi jednání kurfiřta se stavy velmi důležitou roli. Stavy trvaly na tom, že

²²³ Regentská opozice s centrem v Hollandu prosadila již v roce 1648 navzdory představám Oranžských uzavření míru se Španělskem, prosazovala redukci armády a vzdorovala i úmyslům Viléma II. vstoupit znovu do války na straně Francie proti Španělsku. Tento vnitropolitický boj souvisel s tím, že jakékoli vojenské angažmá posilovalo nejen pozici Oranžských, ale i monarchistické prvky ve státním uspořádání obecně. Viz SCHILLING, Der libertär-radikale Republikanismus, s. 502-506.

²²⁴ URKUNDEN und Actenstücke, V., s. 114. Pro případ, že by se kurfiřtovi alianci s Nizozemím podařilo uzavřít, instruovaly klevské stavy Aitzemu, aby působil v Haagu proti případnému poškození stavovských zájmů, které by toto spojení mohl způsobit. Syndikové klevských stavů Adam Isinck a Anton ther Schmittten Leu van Aitzemovi, Kleve, 23. května 1648, in: Tamtéž, s. 354.

panovník do těchto funkcí může jmenovat pouze kandidáty pocházející ze země, a tento princip vnímaly jako jedno ze svých zásadních privilegií. Trvaly na jeho dodržování ze strany kurfiřta a potvrzení tohoto principu patřilo tradičně k základním požadavkům stavů vůči nastupujícím panovníkům.²²⁵ Ve skutečnosti však zemské úřady zastávali z velké části cizinci, přičemž za cizince byl v tomto případě považován už každý z Jülichu-Bergu, ještě donedávna součástí společného složeného státu.²²⁶ Ze země nepocházela nejen většina nositelů úřadů, ale dokonce ani místodržitel.²²⁷ Velmi časté bylo například angažování právně vzdělaných úředníků z okolních zemí, zejména Jülichu nebo Bergu. Zemské stavy oprávněně angažování cizinců a lidí z mimostavovských kruhů vnímaly jako omezení svého vlivu na vládu v zemi a její správu.²²⁸

Klevští stavové proto nyní v rámci svých požadavků, kterými podmiňovali povolení daní, nárokovali i propuštění všech klevských radů, kteří nepocházeli z Kleve-Mark a jejich nahrazení jinými, kteří by tomuto kritériu vyhovovali. Kurfiřtova vyjednávací pozice byla značně oslabena neúspěšnou vojenskou operací proti berskému hrabství neuburského falckraběte,²²⁹ která dále zvýraznila tíživou situaci kolem financování kurfiřtových porýnských jednotek, jejichž část musela být dokonce po návratu z Bergu rozpuštěna a zbytek z ekonomických důvodů rozmístěn v malých skupinách po venkově. V živé paměti navíc nadále zůstával neúspěšný pokus o vymáhání nepovolených daní, který ztroskotal na nizozemské podpoře klevským stavům. Ani na této okolnosti se nic nezměnilo a klevské stavy dále držely v Haagu svého rezidenta Aitzemu.²³⁰ V otázce

²²⁵ SERESSE, Politische Normen, s. 58.

²²⁶ LUDA, Kleve-Mark, s. 27.

²²⁷ Funkci místodržitele, který předsedal klevské vládě a zastupoval panovníka v době jeho nepřítomnosti, zastával od roku 1647 hrabě Johan Mořic Nasavsko-Siegenský (k němu blíže viz třetí kapitola). Před ním tuto funkci fakticky vykonával Norprath, pocházející z Bergu, který ale nebyl nikdy místodržitelem oficiálně jmenován.

²²⁸ Indigenátní princip obcházel už první klevský vévoda mezi braniborskými kurfiřty Jan Zikmund, když v roce 1611 založil novou vládu pro část jülišsko-klevského dědictví, která připadla Braniborsku, a obsadil ji převážně cizinci. Proti námitkám argumentovala kurfiřtská strana vlastním výkladem indigenátního práva, podle kterého se povinnost dodržovat indigenátní princip vztahovala pouze na úřady existující před rokem 1609, tedy před dělením dědictví, před převzetím jeho části braniborským kurfiřtem a před jeho přísahou dodržování tohoto privilegia. SERESSE, Politische Normen, s. 58.

²²⁹ V listopadu 1646 kurfiřt podněcovaný Norprathem vyslal do hrabství Berg vojenské jednotky, které se zde měly stravovat na cizí účet, a zmírnit tak krizi kolem jejich financování, a zároveň přimět neuburského falckraběte k větší ústupnosti vůči kurfiřtovým požadavkům ohledně dělení příjmů jülišsko-klevského dědictví. Mezinárodně nezajištěná operace se však zcela minula účinkem a byla ukončena v dubnu 1647.

²³⁰ Syndikové klevských stavů Adam Isinck a Anton ther Schmitten Leu van Aitzemovi, Kleve, 23. května 1648, in: URKUNDEN und Actenstücke, V., s. 354.

indigenátu proto Fridrich Vilém opakovaně deklaroval svou ochotu k jeho dodržování a dokonce na znamení dobré vůle provedl několik personálních změn. První obětí se stal Norprath, který byl odvolán z předsednictví klevské vlády a jmenován guvernérem pevnosti Herfordu. Naopak celá řada stavovských zástupců byla jmenována vládními nebo justičními rady, a to včetně Wilicha, který se mezitím stal předákem katolického rytířstva a v roce 1646 také direktorem rytířské kurie na klevském sněmu.²³¹ Výsledkem bylo, že tytéž osoby byly jak nositeli zeměpanských úřadů, a tudíž podřízenými panovníka, placenými ze státní pokladny, tak zástupci stavovské reprezentace, což pochopitelně nemohlo zůstat bez následků na jejich postojích. O tomto kroku Fridricha Viléma, který „některým z nejhlasitějších mluvčích stavovské opozice“ nabídl vysoké posty ve státní správě, informuje i Aitzema, podle kterého se kurfiřt snažil „těmito a jinými osobními lákadly rozdělit stavovskou opozici“.²³²

Lze spekulovat, že i na panovnické straně sehrála tato kalkulace svou roli a angažování členů stavovské opozice do panovnických služeb bylo součástí personální strategie, jejímž záměrem bylo položit základy jakési „panovnické strany“ mezi zemskými stavy. Jediným, kdo nabídku odmítl, byl weselský starosta ther Schmitten, který svým odůvodněním, že by ho takový úřad odváděl od energického zastupování stavovského stanoviska, pouze potvrzoval výše zmíněné spekulace.²³³

Před Velikonocemi roku 1647 se kurfiřtovi a klevským stavům podařilo dosáhnout předběžné dohody, ve které Fridrich Vilém opět potvrdil svůj slib propustit všechny stávající klevské rady nevyhovující indigenátním požadavkům a obsadit tato místa místními kandidáty.²³⁴

Jakou důležitost připisovaly stavy indigenátnímu právu a jeho dodržování ze strany panovníka, dokládá i roztržka z přelomu let 1648 a 1649, kdy kurfiřt vydal prohlášení, v němž sice potvrdil platnost indigenátního principu pro obsazování úřadů, ale zároveň požadoval ponechání dosavadních radů ve funkcích. Tento požadavek stavy pobouřil natolik, že se rozhodly nedostavit se na oficiální zemský sněm do Kleve, a sešly se na mimosněmovním shromáždění

²³¹ LUDA, Kleve-Mark, s. 28; OPGENOORTH, Friedrich Wilhelm, I., s. 165.

²³² AITZEMA, Saken van Staet en Oorlogh, III., s. 182.

²³³ Anton ther Schmitten Weselu, Wesel, 14. ledna 1647, in: URKUNDEN und Actenstücke, V., s. 309.

²³⁴ OPGENOORTH, Friedrich Wilhelm, I., s. 165; LUDA, Kleve-Mark, s. 29.

v Marienbaumu nedaleko Xanten.²³⁵ Kurfiřt poté musel vyslat na tento stavovský konvent Schwerina, aby se pokusil roztržku urovnat a přiměl stavy k pokračování v jednáních.²³⁶

Stavové výměnou za splnění svých základních požadavků nabízeli schválení daně ve výši 300 000 tolarů na šest let. V této souvislosti je zajímavé, že stavy jako účel, na který měly být tyto peníze určeny, neuváděly financování vojska, nýbrž splácení panovnických dluhů. Této formulace se stavy držely i při schvalování dalších plateb panovníkovi. Je možno souhlasit s konstatováním Ernsta Opgenoortha, byť učiněným pro dřívější období, že stavy si sice byly vědomy, že částka bude pravděpodobně použita na zaopatření vojska, nemohly to ovšem na oficiální rovině uznat, pokud chtěly udržet své právní stanovisko.²³⁷

Požadavek stažení vojenských jednotek ze země každopádně nadále zůstával stěžejním požadavkem stavů vůči kurfiřtovi, když byla po Velikonocích 1647 jednání obnovena, a stavové opakovaně deklarovali, že se odmítají na financování těchto jednotek jakkoli podílet.

Když kurfiřtova jednání s hesenskými a císařskými o vyklizení hrabství Mark, jehož části byly ještě stále obsazeny jejich vojsky, dospěla tak daleko, že bylo možno přemístit sem vlastní jednotky, přislíbil kurfiřt klevským stavům odvedení jednotek ze země.²³⁸ V roce 1648 stáhl z klevského vévodství většinu svých jednotek, a přemístil je do posádek v hrabství Mark, jehož stavy, tradičně konsensuálněji naladěné vůči panovníkovi, se dokonce podařilo přimět k podílu na jejich financování.

Panovnické ústupky, stažení jednotek ze země a propuštění klevských radů v červnu 1649, otevřely cestu k dohodě. Výsledkem několikaletých vyjednávání byl reces zemského sněmu z října 1649, zvaný též „velký reces“, který symbolicky uzavíral první období vlády braniborského kurfiřta v jeho západních zemích a konfrontace se zdejšími stavy. Ze strany Fridricha Viléma v poslední

²³⁵ K právu zemských stavů shromažďovat z vlastní iniciativy, které si nárokovaly, a jeho zpochybnění ze strany panovníka viz níže.

²³⁶ OPGENOORTH, Friedrich Wilhelm, I., s. 200. McKay obecně připisuje Schwerinovi velký podíl na jednání vedoucích ke vzniku recesu. McKAY, The Great Elector, s. 54.

²³⁷ OPGENOORTH, Friedrich Wilhelm, I., s. 139

²³⁸ Kurfiřtská diplomacie již několik let vyvíjela aktivitu u hesenského dvora i císařských. Snaha o vyklizení marského hrabství od cizích posádek byla motivována mj. i daňovými ohledy, protože by se tak značně rozšířilo území, na kterém je možno vymáhat daně. To by výrazně přispělo k řešení finanční krize braniborského kurfiřta v porýnských zemích a usnadnilo financování jeho zdejších jednotek. OPGENOORTH, Friedrich Wilhelm, I., s. 191.

fázi vyjednávání hrála zřejmě roli i snaha ukončit spor s klevskými stavy, třeba i za cenu ústupků, neboť měl již delší dobu v úmyslu odcestovat zpět do Berlína, a pouze na naléhání radů, kteří zdůrazňovali důležitost jednání se stavy, setrval až do ukončení sněmu.²³⁹

V této dohodě, která se stala základem recesu z roku 1649, se panovník zavazoval dodržovat indigenátní právo při obsazování úřadů. Dokonce platily i speciální podmínky pro držitele úřadů v hrabství Mark pocházejících z Kleve a naopak pro marské ve vévodství Kleve.²⁴⁰ Podmínkou ustavení do úřadu byla přísaha na tento reces a stavovská privilegia. Ústupkem stavů vůči panovníkovi byl naopak souhlas se setrváním Jana Mořice Nasavsko-Siegenského ve funkci klevsko-marského místodržitele. V případě jmenování dalšího místodržitele už ale měly být stavy konzultovány. Dále se panovník v recesu zavazoval nepřivádět již do země žádné vojenské jednotky s výjimkou osobní stráže v počtu 200 pěších a 100 jízdních vojáků, ani nevymáhat v zemi kontribuce. Za cenu těchto ústupků stavy schválily panovníkovi daň 600 000 talarů, jejíž vybírání mělo začít za tři roky a trvat osm let. Ještě předtím měl kurfiřt obdržet 100 000 talarů, jejichž první splátka měla být vyplacena po odchodu vojenských jednotek z hrabství Mark.²⁴¹

Fridrich Vilém musel ustoupit stavovským požadavkům v obou sporných otázkách. Odvelel krátce předtím naverbovaná vojska ze země a redukoval jejich stav, propustil všechny úředníky, kteří nesplňovali požadavky indigenátu, a zavázal se učinit přísahu na reces zemského sněmu, stvrzující tyto podmínky, nezbytnou podmínkou převzetí zemských úřednických funkcí. Kurfiřt sice upustil od dalšího jmenování úředníků nepocházejících z Kleve nebo Mark a snažil se na oficiální úrovni dodržovat ustanovení recesu, v praktické politice však existovala celá řada možností, jak jej obcházet. Ti ze spolupracovníků, kteří nemohli být z tohoto důvodu jmenováni do oficiálních funkcí, tak například dále sloužili jako diplomaté, vyslanci, soukromí zmocněnci panovníka nebo byli pověřováni příležitostnými úkoly ad hoc.²⁴²

Výrazným ústupkem panovníka byla též povinnost úředníků přísahat na reces zemského sněmu a stavovská privilegia. Jak dovozuje Opgenoorth, tato přísaha nebyla pro panovnické zájmy nebezpečná sama o sobě, ale tehdy, pokud

²³⁹ OPGENOORTH, Friedrich Wilhelm, I., s. 200.

²⁴⁰ LUDA, Kleve-Mark, s. 30.

²⁴¹ OPGENOORTH, Friedrich Wilhelm, I., s. 201.

²⁴² LUDA, Kleve-Mark, s. 30; UA V, 116.

se panovník rozhodl porušit konsensuální model a jednat silově. To byl případ například násilného vybírání daní neschválených zemským sněmem. Kurfiřt v takové situaci mohl argumentovat nouzovým stavem a svou povinností panovníka vyvoleného bohem, který musí chránit blaho svých poddaných i proti jejich vůli, tj. v praxi nejčastěji za porušení stavovských privilegií. Prakticky se ale opatření, která k takovému postupu byla třeba, špatně realizovala pomocí úředníků, kteří byli vázáni přísahou na právě tato stavovská privilegia.²⁴³

Názory historiků v hodnocení recesu 1649 se různí. Často je interpretován jako pouze provizorní ukončení tříletého boje se stavy, tento přístup je ale poněkud ovlivněn znalostí pozdějšího vývoje a interpretací sporu panovníka se stavy jako nesmiřitelného konfliktu. V této perspektivě se samozřejmě reces z roku 1649 jeví jako prohra nebo přinejmenším ústupek panovníka. Kurfiřt byl nucen vzhledem ke stavovskému odporu a k jeho podpoře z Nizozemí rezignovat na své strategické záměry a zamýšlené budování armády v porýnských zemích a musel odvolat zemské úředníky, které sám jmenoval, což jistě představovalo v dobovém vnímání závažný ústupek. Historik August von Haeften, hájící nekriticky zájmy panovnické strany, ovšem zdůrazňuje, že ať udělal kurfiřt stavům jakkoli významné ústupky, nebyl mezi nimi žádný, který by ohrožoval jeho panovnickou autoritu.²⁴⁴ Tu je ovšem třeba v Haeftenově podání číst jako „samovládu“, a v takovém případě skutečně souhlasí, že kurfiřt stavům žádnou formu spoluvlády, například na základě požadavku stavovské vlády předloženého královeckou deputací, neposkytl. V tomto ohledu se ostatně sám jasně vyjádřil ve své adrese klevským deputovaným, když zdůraznil, že není ochoten zavádět nějakou formu spoluvlády, a zdůrazňoval naproti tomu svěřeni panovnické funkce Bohem.²⁴⁵

Z jiné perspektivy lze ale reces z roku 1649 hodnotit i jako úspěch panovnické strany. Nejpalčivějším problémem braniborského kurfiřta coby vládce v porýnských zemích totiž zůstávala ještě dlouho do 50. let 17. století finanční otázka. Fridrich Vilém nemohl prosadit svou vládu, pokud neměl z čeho financovat úředníky a správu, jeho domény byly zastaveny, na zemi lpěl dluh, a

²⁴³ Viz OPGENOORTH, Ernst, Johann Moritz von Nassau-Siegen als klevischer Statthalter, in: Soweit der Erdkreis reicht. Johann Moritz von Nassau-Siegen 1604-1679. Ausstellungskatalog, hrsg. von der Stadt Kleve, Kleve 1979, s. 68 (dále jen OPGENOORTH, Johann Moritz von Nassau-Siegen).

²⁴⁴ URKUNDEN und Actenstücke, V., s. 117.

²⁴⁵ OPGENOORTH, Friedrich Wilhelm, I., s. 165.

hrozila protiopatření nizozemských věřitelů včetně záboru území. Pokus vybírat neschválené daně v roce 1646 dopadl neslavně. Jediným, kdo mu v tomto ohledu mohl pomoci, byly zemské stavy. Velkorysá daňová částka, kterou mu přislíbily v recesu, umožnila braniborské vládě, aby se vůbec mohla začít etablovat jako relevantní politická síla v zemi. Naopak by se v tomto kontextu dal reces 1649 interpretovat jako ústupek stavů. Stavové totiž získali pouze potvrzení svých privilegií, která byla ale podle jejich právního vědomí již dávno platná a nezpochybnitelná a panovník jimi byl zavázán už na základě dohod z roku 1609.²⁴⁶

II-8) Jurisdikce

Pokud jde o názorové rozložení mezi klevskými stavy, lze v období 1640-1649 sledovat trend, že zatímco klevská východorýnský města orientovaná na vojenskou ochranu nizozemských posádek a mezinárodněpolitickou podporu antioranžistické strany v generálních stavech se čím dál více odkláněla od dohody s panovníkem, zlepšoval se naopak vztah kurfiřta a většiny klevské šlechty. Klevské evangelické rytířstvo vedené Bernsauem bylo hlavním iniciátorem návrhů orientovaných na dohodu s kurfiřtem, zejména deputace do Královce v roce 1641 a i poté rytířstvo tvořilo základ té strany mezi stavy, která se přikláněla ke konsensuálnímu řešení sporu s panovníkem.²⁴⁷ V souvislosti s diskusí o indigenátní princip se kurfiřtské straně podařilo získat do panovnických služeb další stavovské zástupce.

Důležitým prostředkem, kterým se kurfiřt snažil posílit panovnickou stranu mezi klevskými a marskými stavy, byly tzv. jurisdikce, právo nižšího soudnictví ve venkovských okresech, které začal zdejšími šlechticům udělovat ve 40. letech. Lokální moc šlechticů v porýnských zemích byla ve srovnání s ostatními zeměmi kurfiřta velmi malá. Na rozdíl od nich nevykonávali

²⁴⁶ Takto argumentovali např. klevští radové, když v roce 1653 doporučovali kurfiřtovi dodržovat reces s poukazem, že v opačném případě hrozí zemské pokladně zastavení stavovských plateb a zemi zkáza. Klevská vláda kurfiřtovi, Kleve, 21. ledna 1653, in: URKUNDEN und Actenstücke, V., s. 637-638.

²⁴⁷ Např. ještě v září 1646 klevsko-marštsí radové upozorňují kurfiřta, že mezi stavy je ještě spousta těch, kteří jsou orientováni na konsensus s panovníkem a nucené vybírání daní považují za mimořádně nešťastné a ohrožující dobré vzájemné vztahy. Dobrozdání klevsko-marských radů o chování k zemským stavům, Kleve, 7. září 1646, in: URKUNDEN und Actenstücke, V., s. 294.

patrimoniální správu a neexistovalo zde nevolnictví. Půda byla spíše propachtována středně velkým, osobně svobodným nájemcům.²⁴⁸ Jurisdikční privilegium udělené kurfiřtem umožňovalo dotyčnému šlechtici vykonávat nižší soudnictví na vymezeném území a užívat z něho plynoucích příjmů. Přibližovalo tak postavení šlechtice vrchnosti braniborského typu nebo soudním pravomocem magistrátů ve městech. Trvalé a hlubší strukturální změny vrchnostensko-poddanských poměrů na Dolním Rýně však jurisdikce nezpůsobily, a západní země si nadále udržovaly v tomto ohledu svá specifika a odlišnost od východních částí braniborsko-pruského složeného státu.²⁴⁹

Držitelé jurisdikčního privilegia mohli ale často vykonávat soudnictví první instance nejen nad vlastními poddanými, ale i nad cizími. Proti této praxi se začala bouřit města, která byla často sama vlastníky panství a odmítala soudní pravomoc šlechticů nad svými poddanými.²⁵⁰ Opgenoorth uvádí, že dokonce uzavřela s kurfiřtskými rady tajnou dohodu, ve které slibovala souhlas se schválením daně ve výši 30 000 tolarů, pokud kurfiřt jurisdikční privilegia zruší,²⁵¹ a města hrabství Mark hrozila, že neobešlou žádný další zemský sněm, dokud nebude jejich požadavek splněn a jurisdikční pravomoci šlechticů omezeny pouze na jejich vlastní statky, a hodlala se dokonce obrátit na říšský komorní soud.²⁵² K němu stížnost nakonec podalo i rytířstvo, které se naopak odvolávalo proti poškozování svých jurisdikčních práv. Kurfiřt nakonec skutečně musel přistoupit k tomu, že většinu šlechticů, kterým soudní privilegium propůjčil, přiměl k jeho navrácení.²⁵³

Udělování jurisdikčních privilegií, bez ohledu na svůj konečný výsledek, velmi citelně poznamenalo vztahy měst a šlechty mezi klevskými stavy. Adresáty těchto privilegií byli výhradně šlechtici, zpravidla navíc zástupci hlavních

²⁴⁸ LUDA, Kleve-Mark, s. 31.

²⁴⁹ STIEVERMANN, Absolutistischer Zentralismus, s. 64.

²⁵⁰ MITTENZWEI, Ingrid, HERZFELD, Erika, Brandenburg-Preußen 1648-1789. Das Zeitalter des Absolutismus in Text und Bild, Köln 1987, s. 37 (dále jen MITTENZWEI, HERZFELD, Brandenburg-Preußen).

²⁵¹ OPGENOORTH, Friedrich Wilhelm, I., s. 199.

²⁵² Ještě na počátku 50. let 17. století, v souvislosti s diskusemi okolo vyslání stavovské deputace do Řezna, si města stěžovala, že jurisdikce dosud nebyly odstraněny. Klevsko-marský justiční rada Hermann Ernst klevské vládě, Wesel, 24. listopadu 1652, in: URKUNDEN und Actenstücke, V., s. 623; klevská vláda Fridrichu Vilémovi, Kleve, 21. ledna 1653, in: URKUNDEN und Actenstücke, V., s. 638.

²⁵³ MITTENZWEI, HERZFELD, Brandenburg-Preußen, s. 37.

šlechtických rodů.²⁵⁴ Udělování jurisdikcí proto zpravidla bývá kromě snahy o budování „panovnické strany“ interpretováno jako cílená snaha kurfiřta posílit rozpory mezi městy a rytířstvem. Spolu s angažováním šlechticů do dvorských, armádních nebo civilních služeb a dalším prokazováním panovnické přízně vzbuzovaly jurisdikce odpor měst vůči této „dvorské“ šlechtě, ať už se jednalo o záměr kurfiřtské strany nebo ne.²⁵⁵ Skutečností zůstává, že vztahy městské a šlechtické části stavovské reprezentace nebyly zdaleka idylické a spolupracovat byly ochotny a schopny pouze v případě nejvyššího ohrožení společných zájmů. Jakmile kurfiřt splnil jejich společný požadavek odvedení vojenských jednotek ze země, propukly mezi nimi nové animozity právě kolem jurisdikcí.²⁵⁶

Jurisdikce představovaly významnou součást personální strategie panovnické strany při získávání podpory mezi klevskými stavy a vytváření jakési „panovnické strany“ v západních zemích. Obecně lze u Velkého kurfiřta sledovat spíše taktické opření se o šlechtu vůči městům, tj. trend jdoucí proti tradičnímu schématu panovníka spolupracujícího s městy za účelem oslabení pozic šlechty. V současné historiografii se naopak prosazuje výkladový model, který považuje kooperaci panovníka se šlechtou za jednu ze základních charakteristik formování raně novověkého státu. Podle tohoto názoru měla minimálně část šlechtické elity po válkách první poloviny 17. století provázených vnitřní nestabilitou zájem na posílení panovnické moci. Navíc pouze panovník mohl zajistit a legitimizovat jejich autoritu na lokální úrovni, například vůči konkurenčním elitám. Spolupráce se vznikajícím raně novověkým státem kromě toho přinášela celou řadu ekonomických výhod, jako například podíl na daňových příjmech nebo příjmy plynoucí z působení ve státních službách, u dvora, v armádě či byrokracii.²⁵⁷ Britský historik Carsten, který se zabýval braniborsko-pruskými dějinami druhé

²⁵⁴ V roce 1666 existovalo ve vévodství Kleve 19 takovýchto jurisdikcí, v hrabství Mark žádná. SERESSE, Politische Normen, s. 55.

²⁵⁵ URKUNDEN und Actenstücke, V., s. 118. V dobovém diskursu se toto vytváření stran mezi zemskými stavy ze strany panovníka nazývalo „Dismembration“ a nebylo zdaleka specifickým politiky Fridricha Viléma. Podobně postupovala neuburská falckrabata v sousedním Jülichu a Bergu – snaha stavů zabránit těmto „rozkladným“ vlivům panovníka na jednotu stavů byla patrná po celé 17. století. WALZ, Rainer, Stände und frühmoderner Staat. Die Landstände von Jülich-Berg – 16. und 17. Jahrhundert, Neustadt/Aisch 1982, s. 67, 70 (Bergische Forschungen, 17) (dále jen WALZ, Stände und frühmoderner Staat)

²⁵⁶ OPGENOORTH, Friedrich Wilhelm, I., s. 199; SERESSE, Politische Normen, s. 55.

²⁵⁷ FREIST, Dagmar, Einleitung. Staatsbildung, lokale Herrschaftsprozesse und kultureller Wandel in der Frühen Neuzeit, in: Staatsbildung als kultureller Prozess. Strukturwandel und Legitimation von Herrschaft in der Frühen Neuzeit, hrsg. von Donald G. Asch und Dagmar Freist, Köln, Weimar, Wien 2005, s. 13.

poloviny 17. století, tuto motivaci podtrhuje upozorněním na situaci šlechty po třicetileté válce a po reformaci – v prvním případě šlechtici přišli o pracovní sílu, v druhém o možnost zajišťovat uplatnění mladším synům v katolické církevní organizaci. I proto byli podle něj více ochotni vzdát se části svých politických privilegií výměnou za důležité pozice v nově vznikajících státních strukturách.²⁵⁸

V případě braniborského kurfiřta a jeho personální strategie v porýnských zemích hrály dokonce tyto vedlejší ekonomické a jiné výhody, včetně jurisdikcí, o to důležitější roli, protože panovník se nacházel v permanentní finanční nouzi, která mu neumožnila financovat nejen vznikající vojsko, ale často ani zemské úředníky. Nedoplatky na platech vysokých úředníků, často ještě z dob kurfiřtova otce, a zpoždění při jejich vyplácení zůstávaly závažným problémem po celou dobu vlády Fridricha Viléma. Počítat naopak mohl výše postavený zemský úředník s příležitostnými finančními dary, daňovými úlevami, bezplatnou přepravou, přístupem k důležitým lidem a informacím, stravou a ubytováním v souvislosti s plněním služebních povinností nebo dokonce udělením panství.²⁵⁹

²⁵⁸ CARSTEN, Die Entstehung, s. 54.

²⁵⁹ KOPPEL, Cleves-Mark, s. 95.

III) ŘÍŠE

III-1) Düsseldorfská kravská válka

Po ukončení třicetileté války a uzavření vestfálského míru trvalo ještě několik let, než se v říši podařilo nastolit podmínky, které by se podobaly mírovým.²⁶⁰ Stále se vyjednávalo o konkrétní realizaci mírových ujednání a stěžejní otázkou se stal zejména problém odchodu švédských vojsk.²⁶¹ Za účelem náhrad válečných škod dále docházelo k vymáhání kontribucí.²⁶² Ke klidu v říši nepřispívala ani pokračující francouzsko-španělská válka. V Porýní byla navíc situace destabilizována operacemi nevypočitatelného španělského spojence, vévody Karla Lotrinského, který nebyl do vestfálských mírových smluv zahrnut²⁶³ a na počátku 50. let 17. století ohrožoval se svými vojsky celou oblast.²⁶⁴ Braniborský kurfiřt Fridrich Vilém se dokonce snažil iniciovat spolek

²⁶⁰ K vestfálskému míru viz např. DICKMANN, Fritz, Der Westfälische Frieden und die Reichsverfassung, in: Forschungen und Studien zur Geschichte des Westfälischen Friedens. Vorträge bei dem Colloquium französischer und deutscher Historiker vom 28. April – 30. April 1963 in Münster, Münster 1965, s. 5-32; REPGEN, Konrad, Der Westfälische Friede. Ereignis, Fest und Erinnerungen, Opladen 1999 (Vorträge der Nordrhein-Westfälischen Akademie der Wissenschaften, 358); BÉLY, Lucien, La paix, dynamique de l'Europe moderne. L'exemple de Westphalie, in: Le diplomate au travail. Entscheidungsprozesse, Information und Kommunikation im Umkreis des Westfälischen Friedenskongresses, hrsg. von Rainer Babel, München 2005, s. 199-217.

²⁶¹ Norimberský exekuční sněm (1649-1650), který tyto otázky projednával, je novější historiografií považován za nedílnou součást vestfálského mírového uspořádání v říši. Podobně ve vnímání současníků znamenal možná ještě důležitější přelom než samotné uzavření mírových smluv, neboť ty na každodenních podmínkách, průchodech vojsk a vymáhání kontribucí, nezměnily téměř nic. Naopak starší historiografie význam těchto jednání o provedení vestfálského míru v říši přehlížela. Na tuto problematiku upozorňuje např. erlangenský historik Helmut Neuhaus, který se zabýval rozbořem slavného obrazu zobrazujícího banket, který pořádal v rámci norimberských jednání švédský generalissimus Karel Gustav Falcko-Zweibrückenský, pozdější švédský král, a jeho recepce. Viz NEUHAUS, Helmut, Das Reich als Mythos in der neueren Geschichte, in: Mythen in der Geschichte, hrsg. von Helmut Altrichter, Klaus Herbers, Helmut Neuhaus, Freiburg im Breisgau 2004, s. 293-301.

²⁶² Pro porýnskou oblast viz např. GÖSE, Der erste brandenburg-preußische Generalfeldmarschall, s. 56-60. Sparr byl hlavním císařským pověřencem pro vybírání těchto „Satisfactiongelder“ v dolnorýnsko-vestfálském kraji.

²⁶³ Jeho vyloučení z mírových smluv prosadila Francie.

²⁶⁴ Zásah proti němu na říšské úrovni nebyl možný vzhledem k neochotě císaře vůči postupu vůči tomuto spojenci španělských příbuzných. Lotrinské nebezpečí bylo aktuální ještě v průběhu konání říšského sněmu v letech 1653/1654, který dokonce schválil vyplacení 300 000 tolarů vévodovi za to, že vyklidí pevnosti v říši, které jeho vojska obsadila. OPGENOORTH, Friedrich Wilhelm, I., s. 268. Ohrožení západní části říše operacemi lotrinského vévody se stalo také podnětem k diskusi o obraně říše na říšském sněmu v roce 1653/1654. Viz MÜLLER, Andreas, Der Regensburger Reichstag von 1653/54. Eine Studie zur Entwicklung des Alten Reiches nach dem Westfälischen Frieden, Frankfurt/Main, Bern, New York, Paris 1992, s. 387-406 (Europäische Hochschulschriften, Reihe 3, Geschichte und ihre Hilfswissenschaften, 511) (dále jen MÜLLER, Der Regensburger Reichstag).

porýnských říšských knížat, který by sloužil ke společné obraně proti tomuto „lotrinskému nebezpečí“.²⁶⁵

Komplikovaná mezinárodněpolitická situace v Porýní se podepsala i na dalším vývoji vztahů mezi panovníkem a klevsko-marskými stavy. Klevské stavy čelily dalšímu vymáhání kontribucí ze strany Švédů i lotrinského vévody, kteří vyhrožovali nakvartýrováním svých vojsk do země.²⁶⁶ Marské stavy naproti tomu reklamovaly, že v jejich zemi stále pobývají braniborské jednotky, které měly být podle ustanovení recesu z roku 1649 staženy. Kurfiřt se oproti těmto stížnostem odvolával na přetrvávající nebezpečí v oblasti a na nutnost zabezpečit své země. Podařilo se mu ale pouze dosáhnout schválení plateb na jeden rok určených na vydržování armády, další daně už marské stavy poskytnout odmítly, trvaly na stažení jednotek, a s žádostí o podporu se obrátily na klevské stavy. Ani ty nebyly spokojeny s uváděním ustanovení recesu 1649 do praxe a stěžovaly si na setrvávání některých úředníků v rozporu s indigenátním právem ve funkcích a braniborských posádek v klevských městech.²⁶⁷ I pro ně to byl důvod k odmítnutí vybírání daní, které se v recesu zavázaly panovníkovi poskytnout.

Dalším řešením, které se panovníkovi nabízelo, bylo přesunout jednotky z hrabství Mark dočasně do klevského vévodství, na hranice, kde by mohly čelit případnému nebezpečí ze strany lotrinského vévody, jak navrhoval hrabě Nasavsko-Siegenský. Stavy naproti tomu v případě splnění švédských nebo lotrinských hrozeb preferovaly svolání zemské hotovosti a ještě více případnou pomoc z Nizozemí.²⁶⁸ Když kurfiřt deklaroval svůj úmysl přesunout jednotky do Kleve, obrátily se stavy s žádostí o pomoc do Haagu a žádaly zastání proti přítomnosti jakýchkoli vojenských jednotek ve své zemi, tedy včetně těch podléhajících vlastnímu panovníkovi. Nizozemci ale nakonec vyjádřili ochotu podílet se pouze na ochraně území okolo vlastních posádek.

²⁶⁵ Spolek měl zahrnovat braniborského kurfiřta coby klevsko-marského vévodu, neuburského fackraběte za jeho porýnské země, kolínského arcibiskupa a případně i Münster. Vrchní velení měl po dobu 25 let vykonávat braniborský kurfiřt, místo jeho zástupce bylo nabídnuto falcko-neuburskému následníkovi Filipu Vilémovi, předsednictví válečné rady spolku mělo náležet Kolínu. Plán však ztroskotal na neochotě neuburského falckraběte. Viz OPGENOORTH, Friedrich Wilhelm, I., s. 213.

²⁶⁶ Baron Wilich-Lottum deputovaným klevského rytířstva, Gronstein, 12. ledna 1650, in: URKUNDEN und Actenstücke, V., s. 415.

²⁶⁷ Deputování klevských stavů Fridrichu Vilémovi, Kleve, 9. února 1650, in: URKUNDEN und Actenstücke, V., s. 417.

²⁶⁸ Wesel Reesu, Wesel, 16. ledna 1650, in: URKUNDEN und Actenstücke, V., s. 416. Stavy navrhovaly zorganizovat zemskou hotovost na obranu země a spojit ji s nizozemskými jednotkami. KAISER, Die vereinbarte Okkupation, s. 287.

Dalším konfliktním bodem, který rozděloval panovníka a stavy, byla přísaha místodržitele na reces z roku 1649 a stavovská privilegia. Tuto povinnost ukládala všem zemským úředníkům v Kleve-Mark právě ujednání z roku 1649 a zemské stavy ji vnímaly jako hlavní garanci svého postavení. O konkrétní interpretaci tohoto bodu se ovšem mezi stavovskou a panovnickou stranou vedly vleklé spory. Stavy například požadovaly, aby se přísaha odehrávala za přítomnosti jejich zástupců, což ale kurfiřtští radové odmítli s pokazem na to, že by to znamenalo přísahání stavům a to reces neustanovuje.²⁶⁹ Kurfiřt se také ze všech sil snažil, aby byl z této povinnosti vyjmut místodržitel Jan Mořic hrabě Nasavsko-Siegenský. Jednání o jeho přísahu se vlekla několik let a nakonec byly stavy nuceny přistoupit na to, že Jan Mořic přísahat nemusí.²⁷⁰

V této situaci vypukla v červnu 1651 tzv. Düsseldorfská kravská válka, jejímž rozpoutáním na sebe braniborský kurfiřt poprvé výrazněji upozornil říšské veřejné mínění.²⁷¹ Braniborská vojska překročila hraniční řeku Ruhr a vstoupila do Bergu, na území neuburského falckraběte. Původním plánem bylo dobýt sídelní město Düsseldorf, tento plán byl ale předem prozrazen, jak s hrůzou zjistil braniborský vyslanec u císařského dvora Blumenthal. Falckrabě stihl včas učinit protiopatření a posílit zdejší posádku.²⁷² Braniborský útok na Düsseldorf se tak omezil na zplundrování předměstí ležících za opevněním a zrekvírování dobytka z poplužního dvora patřícího falckraběnce.²⁷³ Právě tato akce vysloužila kurfiřtovu podniku posměšný název „düsseldorfská kravská válka“, který se prosadil na císařském dvoře.²⁷⁴ Během celé války nedošlo k významnější bitvě nebo válečné operaci, soupeři si pouze navzájem snažili způsobit co největší materiální škodu, resp. obsadit území nepřítele nebo dobýt významné opěrné body.²⁷⁵

Motivace kurfiřta k zahájení války a jeho legitimizace a jejich souvislost zůstávají předmětem diskuse historiků. Jako hlavní důvod k ozbrojené akci vůči

²⁶⁹ OPGENOORTH, Friedrich Wilhelm, I., s. 210.

²⁷⁰ K otázce přísahy Jana Mořice viz KAISER, „Pro Principe, s. 91.

²⁷¹ K průběhu düsseldorfské kravské války ESCHBACH, Peter, Der Krieg des Kurfürsten Friedrich Wilhelm von Brandenburg gegen Pfalzgraf Wolfgang Wilhelm von Neuburg 1651, Duisburg 1895 (dále jen ESCHBACH, Der Krieg des Kurfürsten Friedrich Wilhelm). Düsseldorfské kravské válce věnuje značnou pozornost ve svých dějinách „Nizozemí a okolí“ také AITZEMA. Viz AITZEMA, Saken van Staet en Oorlog, III., s. 670-689.

²⁷² ESCHBACH, Der Krieg des Kurfürsten Friedrich Wilhelm, s. 9.

²⁷³ AITZEMA, Saken van Staet en Oorlog, III., s. 670.

²⁷⁴ GÖSE, Der erste brandenburg-preußische Generalfeldmarschall, s. 79.

²⁷⁵ ESCHBACH, Der Krieg des Kurfürsten Friedrich Wilhelm, s. 14.

falckraběti prezentoval Fridrich Vilém útlak evangelických souvěrců ze strany katolického falckraběte neuburského.²⁷⁶ Oba pretendenti se několikrát zavázali respektovat náboženské poměry v zemích jülišsko-klevského dědictví, naposledy v provizorním vyrovnání z roku 1647.²⁷⁷ Falckrabě Wolfgang Vilém, který konvertoval ke katolicismu v roce 1613, ale během třicetileté války prováděl ve své části jülišsko-klevského dědictví tvrdou rekatolizační politiku, povolal do země jezuitu, zakázal veřejné i soukromé vykonávání nekatolického vyznání a vykázal protestantské duchovní.²⁷⁸ Po skončení války využil nesrovnalosti mezi vestfálskými mírovými smlouvami a ustanoveními dohod upravujícími držbu zemí jülišsko-klevského dědictví.²⁷⁹ Zatímco vestfálský mír stanovoval za tzv. „normální rok“, který měl sloužit jako východisko pro restituci církevních poměrů v říši, rok 1624, ve smlouvách o dělení jülišsko-klevských zemí se pretendenti zavazovali respektovat v zemi náboženské poměry z roku 1609. Protože mezi těmito dvěma daty došlo v jülišsko-berských zemích k výraznému posunu církevních poměrů ve prospěch katolíků, preferoval falckrabě „normální rok“ 1624 a s odvoláním na vestfálský mír začal také okamžitě realizovat opatření, která měla nastolit požadovaný status quo z 1. ledna 1624.²⁸⁰

Podle německého historika Schillinga už v roce 1651 nešlo tolik o náboženský spor, ale do značné míry také o to, demonstrovat na daném území vlastní suverenitu, zvláště v situaci, kdy držba dané země byla z právního hlediska stále ještě provizorní.²⁸¹ V podání Wolfganga Viléma tak nemusela být rekatolizace pouze snahou prospět vlastnímu náboženskému přesvědčení, ale i

²⁷⁶ Oba provizorní držitelé zemí jülišsko-klevského dědictví byli na základě několika smluv garanty náboženských svobod svých souvěrců v zemích toho druhého – braniborský kurfiřt protestantů v Jülichu a Bergu, neuburský falckrabě katolíků v Kleve-Mark. STIEVERMANN, Absolutistischer Zentralismus, s. 53.

²⁷⁷ Provizorní vyrovnání mezi kurfiřtem Fridrichem Vilémem Braniborským a falckrabětem Wolfgangem Vilémem Neuburským (resp. jeho synem Filipem Vilémem) o držbě a užívání jülišsko-klevských zemí, Düsseldorf, 8., 10. a 16. dubna 1647, in: KURBRANDENBURGS Staatsverträge, s. 136-141. Náboženská otázka patřila k hlavním argumentům falckraběte vůči kurfiřtovi (a naopak) na poli propagandy i pokusů o právní řešení sporu. U říšské dvorské rady ve Vídni tak např. už od roku 1617 ležela stížnost Wolfganga Viléma na braniborský postup vůči katolické nadaci v městě Soestu. EHRENPREIS, Der Dreißigjährige Krieg als Krise, s. 96.

²⁷⁸ SMOLINSKY, Jülich-Kleve-Berg, s. 103.

²⁷⁹ Jednalo se především o dortmundskou smlouvu o společné vládě (1609), xantenskou smlouvu (1614) a provizorní vyrovnání (1647).

²⁸⁰ K „normálnímu roku“ viz např. GOTTHARD, Axel, Das alte Reich 1495-1806, Darmstadt 2003, s. 100.

²⁸¹ SCHILLING, Heinz, Höfe und Allianzen. Deutschland 1648-1763, Berlin 1989, s. 202 (Das Reich und die Deutschen, 5) (dále jen SCHILLING, Höfe und Allianzen). Podobně zdůrazňuje význam prosazení panovnické kontroly nad církevními záležitostmi EHRENPREIS, Der Dreißigjährige Krieg als Krise, s. 95.

pokusem upevnit svou vládu v jülišsko-berské části dosud definitivně nevyřešeného jülišsko-klevského dědictví, a demonstrovat ji navenek.²⁸²

V očích braniborského kurfiřta se tento postup ale rovnal neoprávněné rekatolizaci a tím i porušení smluv uzavřených oběma²⁸³ pretendenty. Rozhodl se proto pro „ideologickou intervenci“ na ochranu náboženských svobod svých souvěrců v Jülichu a Bergu, resp. takto prezentovat svou akci před veřejným míněním.

Ochrana souvěrců sice ještě dlouho po vestfálském míru bezpochyby patřila k tradičním argumentům pro legitimizaci zahájení „spravedlivé války“ a bezpochyby byla motivem, který mohl výrazně omezit negativní reakce říšského mínění na rozpoutání války. Jednoznačnou míru podílu upřímné nábožensko-politické motivace a čistě zjištěných mocenských zájmů samozřejmě určit nelze. Opgenoorth však varuje před převrácením celé interpretace naruby a před odsuzováním náboženské legitimizace války jako pouhé zástěrky pro mocensko-politické záměry²⁸⁴ – naopak, i po vestfálském míru zůstávalo náboženské cítění a jeho role v politice a diplomacii faktorem, který by neměl být podceňován. V panovnickém sebevědomí a praktické politice Velkého kurfiřta byl náboženský motiv po celé období jeho vlády velmi patrný.²⁸⁵ Konfesionálně motivovanou

²⁸² Podobné úvahy pravděpodobně nebyly cizí ani Fridrichu Vilémovi co se týče náboženské politiky v Kleve-Mark, pouze podporu souvěrců neprováděl tak drastickou formou jako neuburský falckrabě v Jülichu a Bergu. Jeho případný postup vůči katolické církvi v západních zemích byl navíc značně limitován skutečností, že se jednalo o významného a ochotného daňového poplatníka, který se podílel na daňovém výnosu zemí jednou třetinou. Opgenoorth např. upozorňuje, že katolický klérus a jeho dobrovolné daně v roce 1647 zachránily Fridricha Viléma od toho, aby musel rozpustit své vojenské jednotky. OPGENOORTH, Friedrich Wilhelm, I., s. 213; SCHILLING, Höfe und Allianzen, 203.

²⁸³ K náboženskému motivu jako propagandistickému motivu po 1648 viz např. GRÄF, Funktionsweisen und Träger, s. 109.

²⁸⁴ OPGENOORTH, Friedrich Wilhelm, I., s. 216.

²⁸⁵ Konfesní motiv se výrazně projevil například v personální politice Fridricha Viléma. Viz např. OPGENOORTH, Ernst, Die Reformierten in Brandenburg-Preußen – Minderheit und Elite?, in: ZHF 8, 1981, s. 439-459 (dále jen OPGENOORTH, Die Reformierten); OPGENOORTH, „Ausländer“ in Brandenburg-Preußen. Zřejmě nejznámějším projevem náboženského motivu v politice Fridricha Viléma je přijetí francouzských hugenotů v Braniborsku po zrušení nantského ediktu Ludvíkem XIV. tzv. postupimským ediktem. Viz např. GAHRIG, Werner, Hugenotten in Berlin und Brandenburg. Historische Spaziergänge, Berlin 2005. Obecně viz např. DUCHHARDT, Heinz, Das Protestantische Herrscherbild des 17. Jahrhunderts im Reich, in: Das Herrscherbild im 17. Jahrhundert, hrsg. von Konrad Repgen, Münster 1991, s. 26-42 (Schriftenreihe der Vereinigung zur Erforschung der neueren Geschichte, 19) (dále jen DUCHHARDT, Das Protestantische Herrscherbild).

zahraničně politickou akci kromě toho podporovala i vlivná strana na braniborské dvoře, sdružené kolem kurfiřtky a její matky hraběnky Amálie ze Solmsu.²⁸⁶

Svůj krok se Fridrich Vilém snažil vysvětlit ve válečném manifestu proti falckraběti, vydaném den před vpádem do Bergu, ve kterém ho obviňoval z porušení dohod z roku 1647 a prohlašoval jej za zbaveného nároku na jülišsko-berské země. Společně s tímto manifestem zveřejnil i patent adresovaný jülišsko-berským stavům a poddaným, v němž se prezentoval jako ochránce před útlakem, kterému byli vystaveni pod vládou neuburského falckraběte.²⁸⁷ Sliboval dodržování svobody náboženského vyznání a stavovských privilegií. Zároveň ze strany stavů požadoval poslušnost a podporu a deklaroval, že s každým, kdo by podporoval falckraběte, včetně schvalování nebo dokonce placení daní, bude nakládáno jako s rebelem. Kurfiřt tak jednoznačně zpochybnil legitimitu vlády falckraběte v porýnských zemích a deklaroval svůj nárok na neomezenou svrchovanost nad zeměmi jülišsko-klevského dědictví.

Podle Opgenoortha byl Fridrich Vilém zcela pevně přesvědčen o oprávněnosti svého nároku na celé země jülišsko-klevského dědictví, neboť nárok falckraběte na jejich podíl vyplýval podle jeho přesvědčení pouze ze smluv s Braniborskem. Protože je Wolfgang Vilém porušil, zbavil se tím zároveň i práva na vládu v Jülichu a Bergu.²⁸⁸ Tento výklad zcela koresponduje s celkovou interpretací osobnosti a vlády Fridricha Viléma jako barokního panovníka, kterou předkládá Opgenoorth – Fridrich Vilém vysoce oceňoval právo a velmi dbal na otázky legitimacy. Vědomé a záměrné porušení práva bylo podle tohoto výkladu

²⁸⁶ Této straně, za jejíž hlavní exponenty jsou považováni kromě kurfiřtky a její matky také předseda tajné rady hrabě Otto von Schwerin a zástupce klevského místodržitele Daniel Weiman, se tak v rozhodovacím procesu na braniborském dvoře podařilo prosadit proti jiné vlivné názorové straně kolem nejvyššího komořího Burgsdorffa a Philippa von Horna. Tato strana považovala takovýto válečný podnik za nebezpečný a zasazovala se i o smírnější postup vůči klevsko-marským zemským stavům. Viz URKUNDEN und Actenstücke, V., s. 411; OPGENOORTH, Friedrich Wilhelm, I., s. 215.

²⁸⁷ Text manifestu viz AITZEMA, Saken van Staet en Oorlog, III., s. 671-672. Tento otevřený apel na jülišsko-berské stavy vyzývající je k vypovězení poslušnosti falckraběti zdaleka nebyl prvním pokusem kurfiřta získat pro podporu svých nároků zemské stavy svého protivníka prostřednictvím propagandistických prostředků. Už v roce 1647 se jülišsko-berské stavy snažil naklonit prohlášením, že budou moci užívat stejných záruk a výhod, které nyní nabízel klevsko-marským stavům, pokud země přejde do jeho rukou. WALZ, Stände und frühmoderner Staat, s. 78.

²⁸⁸ OPGENOORTH, Friedrich Wilhelm, I., s. 216.

kurfiřtovi zcela cizí, a proto i pro jeho právně nejspornější kroky je proto třeba předpokládat jistou interpretaci, která vedla k jejich legitimizaci.²⁸⁹

Už autor dosud jediné monografie o düsseldorfské kravské válce Eschbach upozornil v souvislosti s legitimizací války na nápadný rozdíl mezi rétorikou manifestu proti falckraběti, určenému především říšskému, resp. evropskému veřejnému mínění, a patentem adresovaným jülišsko-berským stavům a poddaným. Zatímco v prvním dokumentu kurfiřt zdůrazňoval především motiv ochrany protiprávně utlačovaných souvěrců, ve druhém daleko více vystupuje do popředí dědický nárok a plán na převzetí jülišsko-berských zemí.²⁹⁰ Tato nuance dokazuje, že si byl Fridrich Vilém vědom důležitosti říšského veřejného mínění a snažil se před ním válku co možná nejvíce legitimizovat. Akcentoval proto porušování smluv ze strany falckraběte a prezentoval se jako ochránce náboženské svobody. Podobně argumentoval i vůči generálním stavům a nizozemskému veřejnému mínění.²⁹¹

Význam propagandistického boje si ale uvědomoval i falckrabě, který ještě tutéž noc, kdy braniborské jednotky vpadly do Bergu, vypravil posla do Vídně s žádostí o zahájení procesu proti porušení míru a na kurfiřtské patenty odpověděl vlastními.²⁹² I v celém dalším průběhu války se oba její hlavní aktéři vytrvale snažili prezentovat jako podporovatelé míru, Fridrich Viléma například pomocí argumentu, že nikoli on, ale falckrabě byl tím, kdo přivedl do říše jednotky lotrinského vévody a ohrozil tak mír. Proti Wolfgangu Vilémovi použil i skutečnost, že odmítl několik kurfiřtových mírových návrhů. Následně se snažil demonstrovat své mírové úmysly tím, že se vzdal nároku na Jülich a požadoval pouze vévodství Berg. To už však byla spíše snaha vyjít z celého konfliktu nikoli vítězně, ale s co nejmenší újmou na reputaci. Nálepky rušitele míru se ale

²⁸⁹ OPGENOORTH, Friedrich Wilhelm, I., s. 211; OPGENOORTH, Mehrfachherrschaft im Selbstverständnis, s. 43.

²⁹⁰ ESCHBACH, Der Krieg des Kurfürsten Friedrich Wilhelm, s. 11.

²⁹¹ Příčiny kurfiřtova útoku na Berg měl v Nizozemí vysvětlit rezident Johann Copes. Ten ve svém memorandu předneseném generálním stavům akcentoval zejména náboženský rozměr celé akce a ochranu poddaných proti rekatolizačnímu útlaku. Postup kurfiřta se snažil uvést do kontextu s vlastními akcemi Nizozemců proti rekatolizační politice falckraběte, které prováděli hlavně za třicetileté války – Nizozemci odchyťovali a věznili katolické duchovní z Jülichu a Bergu. Memorandum braniborského rezidenta Johanna Copese generálním stavům, ve shromáždění čteno 21. června 1651, in: URKUNDEN und Actenstücke, V., s. 502-503. O akcích Nizozemců proti jülišsko-berským katolickým duchovním se zmiňuje i AITZEMA, Saken van Staet en Oorlog, III., s. 92. O těchto akcích Nizozemců se zmiňuje i Ehrenpreis a uvádí je řadí je mezi faktory, které podkopávaly panovnickou autoritu falckraběte neuburského. EHRENPREIS, Der Dreißigjährige Krieg als Krise, s. 98.

²⁹² ESCHBACH, Der Krieg des Kurfürsten Friedrich Wilhelm, s. 19.

kurfiřtovi zbavit nepodařilo a rezervovaný postoj vůči němu zaujali i říšští stavové, kteří mu před válkou byli příznivě nakloněni.²⁹³

Spoustu otázek v souvislosti s düsseldorfskou kravskou válkou vyvolává především mezinárodně politické zajištění celé akce, resp. jeho absence. Kurfiřt se sice pokoušel navázat bližší vztahy s kolínským a mohučským kurfiřtem, k uzavření žádné spojenecké smlouvy ale nedošlo.²⁹⁴ Podobně ztroskotál jeho projekt obranného spolku porýnských knížat proti ohrožení vévodou lotrinským a pokračující španělsko-francouzskou válkou.²⁹⁵ Jednání vedl také se saským kurfiřtem, který byl dále potenciálním pretendentem jülišsko-klevského dědictví, ani tato jednání ale nepřinesla žádný hmatatelný výsledek.²⁹⁶

Klíčové byly ale souvislosti vedoucí do Nizozemí. Tam se švagr Fridricha Viléma - Vilém II. pokoušel prosadit vstup Nizozemí do pokračující francouzsko-španělské války na straně Francie a zabránit tak snaze hollandské opozice o redukci armády.²⁹⁷ V listopadu roku 1650 ale místodržitel zemřel, a o dalším směřování republiky se jednalo na tzv. velkém stavovském shromáždění několik měsíců, do nichž spadá i zahájení düsseldorfské války. Vlády se posléze ujala regentská strana a začalo tak období označované jako „ware vrijheid“, skutečná svoboda. Někteří autoři v této souvislosti nabízejí odvážné spekulace, podle kterých rozpoutání düsseldorfské kravské války braniborským kurfiřtem mohlo mít s událostmi v Nizozemí úzkou souvislost. Fridrich Vilém totiž v nizozemském konfliktu stál jednoznačně na straně Oranžských. Důvodem byly nejen úzké příbuzenské vazby a vliv manželky Luisy Henrietty a její matky hraběnky Amálie

²⁹³ OESTREICH, Gerhard, Friedrich Wilhelm, der Große Kurfürst. Persönlichkeit und Geschichte, Göttingen, Zürich, Frankfurt/Main 1971, s. 40 (Persönlichkeit und Geschichte, 65) (dále jen OESTREICH, Friedrich Wilhelm). GÖSE, Der erste brandenburg-preußische Generalfeldmarschall, s. 82.

²⁹⁴ Jednání s mohučským kurfiřtem vedl Otto Christoph svobodný pán von Sparr. Viz GÖSE, Der erste brandenburg-preußische Generalfeldmarschall, s. 77.

²⁹⁵ OPGENOORTH, Friedrich Wilhelm, I., s. 213.

²⁹⁶ Tato jednání vedl Konrad von Burgsdorff, došlo i k osobnímu setkání obou kurfiřtů. Vyjednávání se Saskem ohledně jülišsko-klevského dědictví byla častým předmětem jednání braniborské tajné rady, neboť saský kurfiřt dále zůstával dalším potenciálním pretendentem. Mezi spolupracovníky Fridricha Viléma ale převládal názor, že saské nároky jsou neopodstatněné, čehož si je vědom i sám saský kurfiřt, a nebude proto jednání příliš komplikovat. Relace radů Götzena, Putlitze, Ribbecka, Schwerina a Strieho, Cölln an der Spree, 14./24. ledna 1646, in: PROTOKOLLE und Relationen, III., s. 360.

²⁹⁷ K této otázce viz např. POELHEKKE, Friedrich Heinrich und Wilhelm II., s. 127. Vnitropolitické diskusi a alternativám politického uspořádání v Nizozemí po uzavření vestfálského míru se věnuje Heinz Schilling. Ukazuje, že válečný stav a mezinárodní vztahy byly hlavní oporou oranžistické strany a podporovaly monarchistické tendence. SCHILLING, Der libertär-radikale Republikanismus, s. 506.

ze Solmsu, ale prooranžský postoj zcela odpovídal i jeho konfliktu s klevsko-marskými stavy, které tradičně nacházely oporu u odpůrců Oranžských.

Rozpoutání mezinárodně zcela nezajištěné války zaštitěné náboženskou rétorikou krátce po odstavení Oranžských od moci proto vyvolávalo dohady, že Fridrich Vilém, který si byl velmi dobře vědom významu náboženství pro nizozemské veřejné mínění, se snažil generální stavy strhnout do války proti falckraběti. Tím by posílil příznivce svých oranžských příbuzných v Nizozemí, kteří měli tradičně silné pozice v armádě, a naopak oslabil holandské zastánce politiky neangažování na kontinentě, kteří prosazovali výrazné redukce armády. Počítat by kurfiřt mohl se vstřícným nalazením nizozemské společnosti, tradičně příznivě nakloněné Oranžským, a především s podporou propuštěných vojáků, kteří ztratili zaměstnání v souvislosti s redukováním armády nebo jim něco takového hrozilo, ale také nizozemských duchovních, kteří podporovali akci proti falckraběti proslulému rekatolizační politikou.²⁹⁸

Skutečnost, že braniborský kurfiřt vstoupil do války, která „od počátku znamenala přecenění jeho sil“, vzbuzovala už ve své době dohady, že se jedná o akci koordinovanou s Oranžskými a že má Fridrich Vilém zajištěnu nizozemskou podporu.²⁹⁹ Opgenoorth ale zpochybňuje, že by byl kurfiřt ochoten kvůli podpoře oranžských zájmů riskovat zapletení do velké evropské války a podobné hypotézy odmítá jako pouhé spekulace.³⁰⁰ Jeho závěr podporuje i to, že se braniborští vyslanci v Haagu nakonec omezili na pouhou žádost o materiální podporu. Podle Eschbacha kurfiřt přímou podporu Nizozemí nejen nechtěl, ale dokonce usiloval, aby takové podezření nevzniklo, pravděpodobně v obavě z možných protiakcí ze španělského Nizozemí, které by mohlo vystoupit na podporu falckraběte. Podobně Nizozemí, vedené holandskou stranou, se na kontinentě orientovalo na mírovou politiku a v době düsseldorfské kravské války pozornost věnovalo daleko spíše nadcházejícímu konfliktu s Anglií.³⁰¹ Aby se vyhnuly podezření z podpory kurfiřtovy akce, nařídily dokonce generální stavy svým posádkám v Kleve zastavit nábožensky motivované akce pro katolickým duchovním z Jülichu-Bergu,

²⁹⁸ Podobnými hypotézami se zabývá například Haeften. Viz URKUNDEN und Actenstücke, V., 410-411.

²⁹⁹ OPGENOORTH, Friedrich Wilhelm, I., s. 214. Opgenoorth to dokládá např. rozhodováním hraběte Waldecka, zda přestoupit do braniborských služeb. Viz OPGENOORTH, „Ausländer“ in Brandenburg-Preußen, s. 33.

³⁰⁰ OPGENOORTH, Friedrich Wilhelm, I., s. 215.

³⁰¹ ESCHBACH, Der Krieg des Kurfürsten Friedrich Wilhelm, s. 16-17.

kteře byly původně prováděny jako odvěta za rekatolizační politiku falckraběte. Kurfiřtovi nebyla poskytnuta osobní garda, o kterou žádal pro svůj pobyt v Kleve a nizozemští důstojníci v jeho službách byli vyzváni, aby opustili jeho služby. Velitel nizozemské posádky ve Weselu hrabě Jan Mořic Nasavsko-Siegenský se dokonce musel zodpovídat z toho, že dal svému druhému zaměstnavateli k dispozici několik desítek mužů a vojenský materiál.³⁰²

Klevsko-marské stavy se k celé akci od počátku stavěly rezervovaně.³⁰³ Patent, který Fridrich Vilém adresoval jülišsko-berským stavům, využily k podpoře svých stanovisek a vyjádřily očekávání, že nyní, když kurfiřt slibuje dodržování privilegií stavů sousední země, budou splněny také jejich politické požadavky.³⁰⁴ Válku jako prostředek řešení prezentovaného sporu odmítly, nabádaly ke smírnému řešení, a nabídly kurfiřtovi, že se pokusí uplatnit svůj vliv v Nizozemí a získat generální stavy pro prostřednictví v konfliktu mezi ním a Wolfgangem Vilémem,³⁰⁵ což také vzápětí učinily a instruovaly svého zástupce Aitzemu.³⁰⁶ Ten v Haagu působil paralelně s braniborskými vyslanci, jen se zcela jiným věcným záměrem. Zatímco jeho úkolem bylo vyjednat nizozemské prostředkování pro válku Fridricha Viléma s falckrabětem, kurfiřtský vyslanec

³⁰² AITZEMA, Saken van Staet en Oorlogh, III., s. 671. Vyslanci jülišsko-berských stavů ve svém deníku dokonce zmiňují, že k tomu, aby zvážil své setrvání ve službách Nizozemí a rozhodl se buď pro službu generálním stavům, nebo braniborskému kurfiřtovi, generální stavy vyzvaly dokonce i hraběte Jana Mořice Nasavsko-Siegenského. Z deníku jülišsko-berských stavovských deputovaných vyslaných do Weselu a Kleve, 10. června 1651, in: URKUNDEN und Actenstücke, V., s. 515.

³⁰³ Fridrich Vilém svolal stavy na zemský sněm a v propozici jim vysvětloval důvody vpádu do Bergu – náboženský útlak poddaných v Jülichu a Bergu a porušování smluv ze strany falckraběte a selhání mírových prostředků. Zdůrazňoval také velmi nápadně, že bude na rozdíl od Wolfganga Viléma dodržovat privilegia jülišsko-berských stavů, stejně jako je dodržuje v Kleve a Mark. Propozice Fridricha Viléma klevským stavům, Kleve, 16. června 1651, in: URKUNDEN und Actenstücke, V., s. 497-498.

³⁰⁴ Klevské stavy Fridrichu Vilémovi, Kleve, 19. července 1651, in: Tamtéž, s. 502.

³⁰⁵ Klevské stavy Fridrichu Vilémovi, Kleve, 16. července 1651, in: URKUNDEN Tamtéž, s. 500-501. Své prostřednictví pro jednání s falckrabětem nizozemské generální stavy nabízely již v roce 1646. Protokol tajné rady, 25. července/4. srpna 1646, in: PROTOKOLLE und Relationen, III., s. 534.

³⁰⁶ Aitzema měl sestavit a přednést v Haagu memorandum a požádat generální stavy o podporu z titulu garanta xantenské smlouvy a stavovských privilegií. Nizozemci se měli pokusit o smírné řešení konfliktu mezi kurfiřtem a falckrabětem a pokusit se zabránit diplomatickou iniciativou případným zásahům ze španělského Nizozemí ve prospěch Wolfganga Viléma. Důležitým argumentem ze stany stavů byl také poukat na zájem samotného Nizozemí, které musí dbát o zajištění svých posádek umístěných ve vévodství Kleve. Syndikové klevských stavů Leu van Aitzemovi, Kleve, 16. června 1651, in: URKUNDEN und Actenstücke, V., s. 499-500; AITZEMA, Saken van Staet en Oorlogh, III., s. 670. O týden později již mohl Aitzema v generálních stavech poděkovat jménem klevsko-marských stavů za schválení jejich žádosti a zahájení vyjednávání o prostřednictví. Memorandum Lea van Aitzemy generálním stavům, ve shromáždění čteno 26. června 1651, in: URKUNDEN und Actenstücke, V., s. 505.

Copes se naopak snažil získat generální stavy na braniborskou stranu a dohodnout konkrétní podobu podpory.³⁰⁷

Už zde se jasně projevil rozpor mezi přístupem zemských stavů a panovníka k probíhající, resp. jakékoli válce. Stavy se totiž během celého konfliktu snažily vystupovat přísně neutrálně. Válku považovaly za osobní spor obou panovníků, ke kterému se zemské stavy mohou a nemusí připojit.³⁰⁸ V jejich chápání nepředstavovalo problém, že stavy a panovník zaujímají k válce jiné stanovisko. Považovaly se za legitimního reprezentanta země, který hájí její zájmy, a ty z jejich pohledu představoval mír. Válku proti falckraběti považovaly za „dalekosáhlou a velmi nebezpečnou věc, která může těmto a všem ostatním zemím způsobit strašnou kalamitu, totální zničení a zkázu“.³⁰⁹

Lpění stavů na představě neozbrojené neutrality jako záruky míru a opozice vůči panovnickým pokusům o ozbrojené prosazení jejich zájmů je spojovalo se stavy sousedního Jülichu-Bergu. Ty zaujaly k válce podobný postoj – rozhodnutí o panovnickových žádostech o podporu ve vypuknuvším konfliktu, finanční či ideologickou, oddalovaly pod různými záminkami – do Düsseldorfu, kde chtěl falckrabě společným vystoupením demonstrovat jednotu se stavy, se dostavit nemohou vzhledem k válečnému nebezpečí, a navíc nechtějí ještě zatěžovat zásobování opevněného sídelního města. Finanční příspěvek nelze poskytnout, protože ještě nejsou kompletní a usnášeníschopné. Nakonec se Wolfgangu Vilémovi podařilo získat od stavů pouze půjčku na zásobování hlavního města, a to ještě pouze od stavů berských.³¹⁰ Zároveň ale odmítly i výzvy braniborského panovníka, který se snažil získat je za spojence proti falckraběti a naklonit si je zárukami dodržování privilegií v jim adresovaných patentech. Svou roli v odmítavém postoji stavů mohl hrát i motiv obavy z přílišného posílení jednoho z panovníků tím, že by obhájil svůj nárok na celé země jülišsko-klevského dědictví a mohl upevnit svoji vládu více, než odpovídalo

³⁰⁷ Ospravedlnění zahájení války viz Memorandum braniborského rezidenta Johanna Copese generálním stavům, ve shromáždění čteno 21. června 1651, in: URKUNDEN und Actenstücke, V., s. 502-503.

³⁰⁸ Příznačná je žádost stavů ze září 1651, sepsaná krátce předtím, než falckrabě v souladu se všeobecným očekáváním vypověděl příměří, v níž stavy žádaly neprodlené stažení braniborských jednotek, které kurfiřt udržoval proti této hrozbě v pohotovosti v porýnských zemích. Stavy argumentovaly, že pokud nebudou v zemi braniborští vojáci, nebude mít falckrabě důvod útočit, neboť zemské stavy a poddaní přece ke konfliktu obou panovníků nijak nepřispěli. Klevské stavy Fridrichu Vilémovi, Rees, 21. září 1651, in: Tamtéž, s. 544.

³⁰⁹ Cit. dle GÖSE, Der erste brandenburg-preußische Generalfeldmarschall, s. 80.

³¹⁰ ESCHBACH, Der Krieg des Kurfürsten Friedrich Wilhelm, s. 19-20.

představám stavů.³¹¹ Skutečnost, že držba obou panovníků v Porýní byla pořád do značné míry nejistá, přeci jen stále stanovovalo určité hranice a limity panovnické politiky.

Jülišsko-berské stavy tak rovněž odmítly válku mezi oběma pretendenty jako takovou a místo podpory jednoho nebo druhého panovníka se rozhodly obrátit na stavy z Kleve-Mark³¹² a společně s nimi usilovat o podporu Haagu pro svou myšlenku ukončení války mírovými prostředky a získání nizozemského prostřednictví.³¹³

Na společném setkání jülišsko-klevsko-bersko-marských zemských stavů ve Weselu³¹⁴ se dokonce zvažovalo, zda v případě, že nizozemské prostřednictví nepovede k úspěchu, požádat Nizozemí o přímou vojenskou pomoc. K tomuto návrhu se ale jülišsko-berské stavy stavěly poměrně zdrženlivě, zejména s ohledem na náboženské hledisko, které v nich vzbuzovalo obavy z případné nizozemské akce - ozbrojená intervence Nizozemců by mohla vést k okupaci a nepřiměřeným požadavkům ze strany Nizozemí. Navíc upozorňovaly na nedávný známý precedens, jak Nizozemci zacházeli se zajatými jülišsko-berskými katolickými duchovními.³¹⁵

Dědičně spojené stavy Kleve, Mark, Jülichu a Bergu daly během války opakovaně jasně najevo, že nechtějí být zatahovány do konfliktů svých panovníků. Dokonce se na obranu svého postoje zapojily do propagandistické války a jejich zástupci sestavili patent adresovaný poddaným obou zemí, v němž bylo jejich stanovisko vůči probíhající válce zcela explicitně vyjádřeno.³¹⁶ Distancovaly se v něm od jakéhokoli podílu na válce, protestovaly proti ní a vyzývaly všechny zúčastněné, aby se neúčastnili nepřátelských akcí, nenechávali zneužít v zatěžování poddaných, neposkytovaly žádnou pomoc, podporu, finance

³¹¹ SCHILLING, Höfe und Allianzen, s. 204.

³¹² Deputovaní jülišsko-berských stavů klevsko-marským stavům, Kempen, 23. června 1651, in: URKUNDEN und Actenstücke, V., s. 506.

³¹³ Generální stavy se rozhodly na základě žádosti klevských stavů nabídnout prostřednictví. Rezoluce generálních stavů, Den Haag, 21. června 1651, in: Tamtéž, s. 504. K nizozemskému prostřednictví a diplomatickým jednáním viz AITZEMA, Saken van Staet en Oorlog, III., s. 672-685.

³¹⁴ Poprvé návrh setkání klevsko-marských s jülišsko-berskými stavy viz Kleve Weselu, Kleve, 25. června 1651, in: URKUNDEN und Actenstücke, V., s. 505.

³¹⁵ Nizozemci hlavně za třicetileté války zatýkali a věznili katolické duchovní z Jülichu a Bergu a vnímali tento postup jako odvetu za rekatolizační praktiky neuburského falckraběte. ESCHBACH, Der Krieg des Kurfürsten Friedrich Wilhelm, s. 29.

³¹⁶ Kontradikční patent klevských, jülišských, berských a marských stavů, Wesel, 14. července 1651, in: URKUNDEN und Actenstücke, V., s. 509.

nebo materiální zajištění vojskům. Pokud již do služeb jedné nebo druhé strany vstoupili, měli z nich okamžitě vystoupit. V opačném hrozily stavy dokonce postihem.³¹⁷

Stavovský patent znamenal jednoznačnou výzvu nárokové panovnické autoritě obou pretendentů. Tuto skutečnost si uvědomovaly i jülišsko-berské stavy, které nechtěly udělat tak radikální krok jako popření panovnické autority v zemi, které patent fakticky znamenal, a nakonec se patent rozhodly v zemích falckraběte nepublikovat, přestože jejich syndikus už zhotovil 300 exemplářů.³¹⁸

Jako popření panovnické autority pochopil patent také braniborský kurfiřt, když klevsko-marské stavy patent nechaly publikovat a přibíjet na dveře kostelů a radnic. Patent označil za „bezbožný, lehkovážný a opovážlivý plakát“ a dva stavovské zástupce, kteří byli zároveň coby fojtové Hammu a Altony jeho úředníky, nechal zatknout.³¹⁹

Stavy sice nadále směřovaly své naděje do Nizozemí a Aitzema, jenž měl v Haagu usilovat o nizozemskou podporu stavovských zájmů proti panovnické válce, vybírání nepovolených daní a nakvartýrování vojsk, a tím i porušování stavovských privilegií a zemského míru, dostával jednu instrukci za druhou,³²⁰ na obzoru se ale již rýsovala jiná slibná možnost, jak své požadavky vůči panovníkovi podpořit.

Už 24. července 1651 vydal císař tzv. inhibitorium, kterým zakazoval stavům a poddaným jakoukoli podporu kurfiřta v jeho akcích proti falckraběti. Tento dokument tak dodatečně zaštiťoval stavovský postup a dodával mu potřebnou legitimitu a právní podklad s autoritou rozkazu hlavy říše. Pro Fridricha Viléma byl navíc velmi nebezpečný i z důvodů prestiže a legitimizace, které hrály v düsseldorfské kravské válce roli nikoli menší než vojenské operace. Falckrabě

³¹⁷ K patentu i CARSTEN, *The Resistance*, s. 229.

³¹⁸ ESCHBACH, *Der Krieg des Kurfürsten Friedrich Wilhelm*, s. 29.

³¹⁹ URKUNDEN und Actenstücke, V., s. 518.

³²⁰ V instrukci ze září 1651 klevské stavy pověřují Aitzemu, aby se pokusil generální stavy přimět k aktivní podpoře klevsko-marských zemských stavů proti kurfiřtovi a jeho neoprávněnému vymáhání kontribucí a rozmístění vojsk v zemi. Aitzema měl v Nizozemcům připomenout jejich roli garanta xantenské mírové smlouvy a stavovských privilegií a snažit se dosáhnout toho, aby generální stavy pověřily velitele svých posádek ve vévodství Kleve chránit poddané proti neoprávněnému kurfiřtovu postupu i ozbrojenou cestou. Instrukce je formulována velmi ostrým tónem a v případě, že Nizozemci klevsko-marské stavy dostatečně razantně nepodpoří, hrozí, že se obrátí o podporu jinam – Aitzema měl zjistit, zda stavy v jejich „současné nouzi mohou stavět na slíbené garanci nebo ne“, a v opačném případě jejich jménem prohlásit, že stavy budou „proti své vůli nuceny hledat pomoc jiným způsobem“. Instrukce klevských stavů Aitzemovi, Rees, 22. září 1651. Aitzema skutečně před shromážděním generálních stavů vystoupil a upozornil, že jejich dosavadní kroky až doposud žádný účinek nepřinesly. Viz Tamtéž, s. 545.

totiž dával císařský zásah do ruky silnou zbraň v podobě argumentu, že Fridrich Vilém nejen porušil mír a napadl jeho země, ale tento výklad teď jasně podpořila hlava říše, když zakázala kurfiřtovým poddaným s ním jakkoli spolupracovat.³²¹

Císař v podobě Inhibitoria sáhl k prostředku, který mu příslušel jako hlavě říše, a podpořil zemské stavy proti požadavkům jejich panovníka, které tím byly označeny za nelegitimní. Tento prostředek se zdaleka neobjevil v souvislosti s jülišsko-klevským dědictvím poprvé. Právní ošetření této otázky bylo stále ještě otevřené, a tudíž poskytovalo císaři možnost zásahů a intervencí. Císař zde proto mohl využít možností, které vyplývaly z jeho postavení vrchního lenního pána v říši jako instance kompetentní rozsoudit spor o nástupnictví, a nejvyššího soudce, pod jehož pravomoc spadaly stavovské stížnosti a agenda říšské dvorské rady. Spojování a kombinování těchto dvou rolí patřilo tradičně k základním kamenům císařské říšské politiky.³²²

Svou zkušenost s císařskými zásahy měl například i neuburský falckrabě Wolfgang Vilém, jenž musel v roce 1627 čelit inhibitoriu Ferdinanda II., vydanému na základě stížnosti jülišsko-berských zemských stavů, v němž císař zrušil všechna jeho opatření učiněná z titulu panovníka, výslovně popřel jeho nárok na držbu Jülichu a Bergu a pod hrozbou finančního postihu mu zakazoval dále porušovat stavovská privilegia. Tento dokument bezpochyby představoval pro Wolfganga Viléma coby jülišsko-berského vévodu hrozbu prvního řádu, která zcela popírala jeho autoritu a legitimitu jako panovníka v porýnských zemích, zvláště vezmeme-li v úvahu celou řadu precedentů z doby vlády Ferdinanda II., který v souvislosti s vývojem třicetileté války posílil císařské pravomoci často až za hranici únosného maxima. Převahu, která vyplývala z úspěchů jemu

³²¹ Takto argumentoval Wolfgang Vilém například v dopise jülišsko-berským stavům, když se ohrazoval proti jejich stížnostem na verbování vojsk a s tím spojené porušování jejich privilegií. Vina za válku jednoznačně padá na kurfiřta, a kroky stavů proti falckraběti tudíž nejsou na místě. Tento argument mohl být velmi vlivný v momentě, kdy se jülišsko-berské stavy rozhodovaly, zda publikovat Contradictionspatent sestavený spolu s klevsko-marskými stavy, namířený stejnou měrou proti oběma válčícím panovníkům. Neuburský falckrabě deputovaný jülišských, klevských, berských a marských stavů, Düsseldorf, 18. července 1651, in: URKUNDEN und Actenstücke, V., s. 511.

³²² HAUG-MORITZ, Gabriele, Des „Keysers rechter Arm“. Der Reichshofrat und die Reichspolitik des Kaisers, in: Das Reich und seine Territorialstaaten im 17. und 18. Jahrhundert. Aspekte des Mit-, Neben- und Gegeneinander, hrsg. von Harm Klueting, Wolfgang Schmale, Münster 2004, s. 39 (Historia profana et ecclesiastica, 10) (dále jen HAUG-MORITZ, Des „Keysers rechter Arm“); HUGHES, Michael, The Imperial Aulic Council („Reichshofrat“) as guardian of the rights of mediate Estates in the later Holy Roman Empire: Some Suggestions for further research, in: Herrschaftsverträge, Wahlkapitulationen, Fundamentalgesetze, hrsg. von Rudolf Vierhaus, Göttingen 1977, s. 198 (dále jen HUGHES, The Imperial Aulic Council).

spřízněných sil na bojištích, císař využíval k „přerozdělování“ legitimacy v říši a možnost rozhodovat o lenních záležitostech, sesazování říšských knížat, vynášení říšských klateb, povyšování do stavu říšských knížat, i zásahy do vnitřních záležitostí včetně podpory poddaných a zemských stavů, které umožňovala jeho soudní pravomoc, učinil prostředkem prokatolické, stranické politiky. Tím došlo ke značnému otřesu politické kultury v říši, spočívajícímu ve znejistění suverenity a autority říšských knížat.³²³ Wolfgang Vilémovi se nebezpečí podařilo odvrátit pouze díky osobní cestě do Vídně, kde se zavázal vyřídit všechny stavovské požadavky, a proces, který byl proti němu zahájen, byl zastaven.³²⁴

Podpoření císařským zásahem, mohly si klevsko-marské stavy dovolit opakovat svou výzvu, a zakázat úředníkům spolupráci při nuceném vybírání daní pod hrozbou postihů na životě a majetku včetně postupu proti nim u císaře. Na výzvy kurfiřta, kterými se je snažil přimět k souhlasu s alespoň dočasným pobytem jednotek, které byly drženy v pohotovosti v očekávání vypovězení příměří ze strany falckraběte, na klevském a marském území,³²⁵ stavy odpovídaly s odvoláním na císařské nařízení, že nesmějí být ani jednomu z protivníků nijak nápomocni.³²⁶

Na počátku září 1651 navíc do Porýní přicestoval císařský komisař, generál Melchior hrabě von Hatzfeld, jehož úkolem bylo pokusit se dosáhnout ukončení konfliktu.³²⁷ Rozhořel se tak diplomatický boj o prostředkování mezi Nizozemím a císařskými komisaři,³²⁸ který měl nejen prestižní, ale i politické

³²³ Přítomnost císařských jednotek na území říše kromě toho umožňovala okamžitou realizaci císařských rozhodnutí. EHRENPREIS, *Der Dreißigjährige Krieg als Krise*, s. 67-69.

³²⁴ BAUMGARTEN, Ernst, *Der Kampf des Pfalzgrafen Philipp Wilhelm mit den jülich-bergischen Ständen von 1669-1672*, in: *Beiträge zur Geschichte des Niederrheins* 18, 1903, s. 38 (dále jen BAUMGARTEN, *Der Kampf des Pfalzgrafen*).

³²⁵ Fridrich Vilém klevským stavům, Kleve, 19. září 1651, in: *URKUNDEN und Actenstücke*, V., s. 542-543.

³²⁶ Klevské stavy Fridrichu Vilémovi, Rees, 21. září 1651, in: *Tamtéž.*, s. 544.

³²⁷ Hatzfeld syndikovi jülišského rytířstva Dietrichu von Mühlheimovi, Cleve, 19. září 1651, in: *Tamtéž.*, s. 543. Hlavními spornými otázkami bylo odškodnění za škody způsobené útokem na Berg, které požadoval neuburský falckrabě jako podmínku složení zbraní, a kurfiřtova neochota přistoupit na císařské rozhodnutí v náboženské otázce. Na neuburské straně navíc mírové rozhovory komplikovala válečná strana kolem následníka Filipa Viléma a lotrinského spojence. Viz např. trevírský kancléř Anethanus Mühlheimovi, Düsseldorf, 25. září 1651, in: *Tamtéž.*, s. 546.

³²⁸ Spolu s Hatzfeldem byl tímto úkolem pověřen trevírský kancléř Anethanus. Hatzfeld měl v případě potřeby dokonce i pravomoc shromáždit za pomoci sousedních států vojsko k znovunastolení míru. OPGENOORTH, *Friedrich Wilhelm, I.*, s. 221. K významu prostřednictví jako důležitého diplomatického prostředku mezinárodních vztahů v raném novověku viz např. HARTMANN, *Diplomatie auf Umwegen?*, s. 428.

konotace.³²⁹ Soupeřilo se nejen o vliv v porýnských zemích, ale významnou roli hrála i otázka náboženská.³³⁰ I vzhledem k neústupnému postoji falckraběcí strany, která trvala na podílu katolického zprostředkovatele, se císařské misi postupně podařilo vytlačit nizozemské zprostředkovatele, kteří se zklamaně vrátili do Haagu.³³¹ Společně s trevírským kancléřem Anethanem se po dlouhých jednáních Hatzfeldovi podařilo zprostředkovat uzavření mírové smlouvy mezi kurfiřtem a falckrabětem.³³²

Vysílání císařských komisí bylo obvyklým prostředkem říšské dvorské rady – ta byla také jejich bezprostředním nadřízeným a řídicím orgánem, i když komisaři vystupovali oficiálně pod záštitou císaře a jeho jménem a v důležitých případech byl panovník a tajná rada i osobně konzultován. K obvyklé agendě komisařů, jednoho, dvou nebo více, stanovené v příslušném pověření, patřil výslech svědků, zajišťování důkazů na místě nebo ověřování důležitých dokumentů, které nemohly být vzhledem k nebezpečnosti transportu převezeny do Vídně. Další důležitou oblastí působnosti císařských komisí (komisařů) bylo vykonávání rozsudku říšské dvorské rady.³³³ Rakouská historička Eva Ortlieb, která se zabývala analýzou procesů říšské dvorské rady v letech vlády císaře Ferdinanda III., v jejichž rámci byla ustavena císařská komise (komisař), došla k závěru, že v tomto období byly císařské komise ale používány především k zprostředkování a jejich úkolem bylo dosáhnout smírného řešení sporných stran.³³⁴ Právě do tohoto kontextu by spadalo i nasazení komisařů k urovnání düsseldorfské kravské války.

³²⁹ Císařský komisař Hatzfeld se v dopise syndikovi jülišského rytířstva zmiňuje, že nizozemským vyslancům, kteří u něj byli na obědě, je samotným jasně, že jejich zprostřednické aktivity byly odsunuty na vedlejší kolej. Hatzfeld Mühlheimovi, Kleve, 24. září 1651, in: URKUNDEN und Actenstücke, V., s. 546.

³³⁰ Neuburský následník Filip Vilém, hlava válečné strany na neburském dvoře, například velmi naléhal na Hatzfelda, aby urychlil svou cestu, argumentoval nebezpečím nizozemského vlivu, který hrozil v souvislosti s nizozemským prostřednictvím, a upozorňoval zejména na jeho náboženské konotace. Filip Vilém Neuburský polnímu maršálovi Melchioru von Hatzfeldovi, Köln, 5. září 1651, in: URKUNDEN und Actenstücke, V., s. 537-538.

³³¹ AITZEMA, Saken van Staet en Oorlog, III., s. 685.

³³² Text smlouvy viz Tamtéž, s. 687-689.

³³³ Analýza činnosti císařských komisařů na příkladu dynastického nástupnického sporu o knížectví Sasko-Coburg mezi gothajskou a sasko-meiningenskou linií viz WESTPHAL, Siegrid, Stabilisierung durch Recht. Reichsgerichte als Schiedsstelle territorialer Konflikte, in: Staatsbildung als kultureller Prozess. Strukturwandel und Legitimation von Herrschaft in der Frühen Neuzeit, hrsg. von Ronald G. Ash und Dagmar Freist, Köln, Weimar, Wien 2005, s. 240-241 (dále jen WESTPHAL, Stabilisierung).

³³⁴ ORTLIEB, Eva, Reichshofrat und kaiserliche Kommissionen in der Regierungszeit Kaiser Ferdinands III. (1637-1657), in: Reichshofrat und Reichskammergericht. Ein Konkurrenzverhältnis, hrsg. von Wolfgang Sellert, Köln, Weimar, Wien 1999, s. 74-75 (Quellen und Forschungen zur

Skutečnost, že říšská dvorská rada Ferdinanda III. soustředila činnost komisařů především na smírná urovnání sporu a snažila se jejich prostřednictvím především eliminovat proces, pokud možno ještě před jeho vznikem, uvádí Ortlieb do souvislosti s ohledem na veřejné mínění v říši. Konstatuje, že císařská politika si byla dobře vědoma toho, že tyto komise jsou jedním z hlavních zviditelnění instituce císařství navenek.³³⁵ Právě tyto její veřejné demonstrace, jako byly císařské komise, procesy u říšské dvorské rady, vystupování v souvislosti s říšským sněmem nebo korunovace, formovaly vnímání císaře jako instituce v říši a tím i přispívaly k pozitivním nebo negativním změnám jeho pozice. Úspěch či neúspěch komise byl proto významným signálem o císařské moci směrem navenek.³³⁶ Neúspěch snahy o vykonání rozsudku říšské dvorské rady mohl výrazně poškodit císařskou reputaci. Ta ale byla pro autoritu hlavy říše klíčová, zejména v období po vestfálském míru, kdy bylo postavení habsburského císaře výrazně otřeseno.³³⁷ Proto říšská dvorská rada preferovala před zahajování procesů a vynášením rozsudků vysílání zprostředkujících komisařů. Úspěch takovéto mise naopak mohl velmi pozitivně ovlivnit veřejný obraz císaře a prospět tak jeho postavení.³³⁸

Pro období po vestfálském míru je navíc třeba vzít v úvahu, že říšské veřejné mínění bylo stále ještě rozhodujícím způsobem ovlivněno třicetiletou válkou a velmi negativně vnímalo nejen jakékoli porušování míru, ale také jakýkoli náznak nadužívání a zneužívání císařské moci. Neopatrný zásah říšské dvorské rady nebo jí vyslané komise proto mohl vyvolat negativní reakci a

höchsten Gerichtsbarkeit im alten Reich, 34) (dále jen ORTLIEB, Reichshofrat und kaiserliche Kommissionen).

³³⁵ ORTLIEB, Reichshofrat und kaiserliche Kommissionen, s. 76, 80.

³³⁶ K podobnému závěru, byť s důrazem na 18. století, dochází i Gabriele Haug-Moritz s ohledem na celou činnost říšské rady. Podle ní byla činnost tohoto soudního orgánu a jeho mediální prezentace před politickou veřejností říše důležitým předpokladem úspěšné císařské říšské politiky. HAUG-MORITZ, Des „Keyzers rechter Arm“, s. 36.

³³⁷ Podle Repgena dosáhla císařská reputace v říši v prvních letech po uzavření vestfálského míru svého minima. Důvodem byly především porážky v poslední fázi třicetileté války, slabá vyjednávací pozice na mírovém kongresu vůči Francii a Švédsku, skutečnost, že byl císař donucen udělat ústupky ohledně zahrnutí říšských stavů do mírových smluv a především proti svému přesvědčení se zřít do budoucna jakékoli podpory španělské větve Habsburků. Jeho pozici oslabovalo i to, že nedisponoval relevantní vojenskou silou, kterou by mohl postavit vůči švédským jednotkám, jež zůstávaly na říšském území ještě dlouho do 50. let. Viz REPGEN, Konrad, Ferdinand III. (1637-1657), in: Ders., Dreißigjähriger Krieg und Westfälischer Friede. Studien und Quellen, hrsg. von Franz Bosbach, Christoph Kampmann, Paderborn, München, Wien, Zürich 1998, s. 321, 332, 335 (Rechts- und staatswissenschaftliche Veröffentlichungen der Görres-Gesellschaft, Neue Folge, 81) (dále jen REPGEN, Ferdinand III.).

³³⁸ ORTLIEB, Reichshofrat und kaiserliche Kommissionen, 79-80.

obvinění z vměšování do vnitřních záležitostí říšských států.³³⁹ Proto musel Ferdinand III. postupovat nanejvýš opatrně.³⁴⁰

Právě v tomto kontextu je třeba vnímat i císařské vystoupení za düsseldorfské kravské války. Kurfiřt tím, že pobouřil říšské veřejné mínění a ohrozil v jeho očích mír v říši, dal císařským institucím možnost zasáhnout bez obav z negativní reakce. Úspěch mise a eliminování tohoto nebezpečí, vnímaného v říši velmi intenzivně, navíc mimořádně prospělo veřejnému obrazu císaře, neboť mu umožnilo vystoupit jako mírotvorce.³⁴¹ Kromě toho každý takovýto úspěch posiloval důvěru v říšské instituce. Právě tento efekt lze předpokládat i u zemských stavů zúčastněných zemí, které měly možnost zblízka pozorovat akceschopnost říšských institucí a začít je vnímat jako nadějnou alternativu pro záštitu svých snah.

Jedním z prvních kroků císařského komisaře Hatzfelda bylo, že se obrátil na sjednocené stavy Jülichu, Kleve, Bergu a Mark, a vyzval je, aby se sešly v Kolíně.³⁴² To znamenalo pro zemské stavy výraznou kvalitativní změnu jejich postavení. Skutečnost, že císařští komisaři považují zemské stavy za rovnocenného partnera k jednání a reprezentanta země, jim poskytovala do té doby nevídanou legitimu a záštitu císařské autority. Kurfiřt tento krok považoval za mimořádnou újmu pro svou panovnickou autoritu a snažil se stavy od účasti na kolínském shromáždění odradit.³⁴³ Ještě větší závažnost tomuto spojení zemských stavů s císařskou záštitou dodávalo, že hrozba revize provizorního rozdělení jülišsko-klevského dědictví byla stále aktuální a císař mohl kdykoli sáhnout například k sekvestraci.

Jasnou demonstraci toho, že si stavy uvědomily relevanci těchto centrálních říšských institucí pro svůj boj s panovníkem o nucené vybírání daní a ubytování vojska v zemi, tedy v jejich očích porušování stavovských privilegií, představovala už jejich vlastní iniciativa z počátku října, kdy se obrátily se

³³⁹ WESTPHAL, Stabilisierung, s. 241.

³⁴⁰ REPGEN, Ferdinand III., s. 337.

³⁴¹ SCHILLING, Höfe und Allianzen, s. 205.

³⁴² Svolání předcházelo mj. jednání Hatzfelda s pověřencem stavů syndikem Niessem. Wesel Reesu, Emmerich, 24. září 1651, in: URKUNDEN und Actenstücke, V., s. 546.

³⁴³ Fridrich Vilém klevským stavům, Kleve, 26. září 1651, in: Tamtéž, s. 547. Podle interpretace kurfiřta odporovalo pozvání zemských stavů do Kolína nejen právu, ale i zvykové praxi svaté říše římské, a lenní pán ani jím delegovaní komisaři neměli právo předvolávat poddané a podvazaly vazala. Z protokolu jednání vládního rady Isincka s klevskými stavy ve Weselu, 29. září 1651, in: Tamtéž, s. 549.

stížností přímo na císaře. Podrobně v ní líčily porušování privilegií ze strany kurfiřta a zátěž, kterou pro zemi představovaly jeho vojenské jednotky. Zajímavá je argumentace, kterou svůj postup podkládaly. Odvolávaly se totiž na říšskou ústavu, právní dokumenty vlastní země a také na nedávno uzavřený vestfálský mír („allgemeiner teutscher Friedensschluss“). Ten zmiňují dokonce několikrát, což svědčí nejen o tom, že stavy byly informovány o aktuálním mezinárodně politickém nebo minimálně říšském dění,³⁴⁴ ale byly si také vědomy síly tohoto argumentu – poukaz na kurfiřta jako rušitele míru jistě mohl pouze prospět kladnému přijetí jejich stížnosti. Dále se odvolávaly na červencový císařský patent, který jim zakazoval poskytovat Fridrichu Vilémovi pomoc v jakékoli formě, a na to, že toto nařízení hlavy říše byly násilím nuceny proti své vůli porušit. Zcela explicitně vyjádřily i své požadavky – od císaře žádaly vydání mandátu, který by ukládal kurfiřtovi a všem jeho spolupracovníkům od plukovníků až po fojty zjednat nápravu, rozpustit vojenské jednotky a vrátit poddaným, co bylo od nich v uplynulých měsících neprávem vymáháno.

Mezi klevsko-marskými stavy, které „postupně začaly ztrácet důvěru v Nizozemí“,³⁴⁵ kde se antioranžské straně podařilo prosadit zdrženlivou politiku vůči zahraničně politickému angažování na kontinentě, se tak postupně prosadila změna orientace zahraničně politických aktivit. Jejich naděje nyní začaly směřovat do Vídně, resp. k říšským institucím.³⁴⁶ Poprvé stavy objevili tuto možnost zahraničně politické záštity právě během düsseldorfské kravské války, kdy iniciativa vyšla od samotné císařské strany.

Zastánci procísařského kurzu byli především katoličtí šlechtici vévodství Kleve okolo Winnenthala. Ti se obávali nizozemského vlivu především z konfesních důvodů a přivítali možnost orientovat stavovské aktivity místo do

³⁴⁴ K problematice informovanosti dobové veřejnosti o vestfálském míru a jeho vnímání viz REPGEN, *Der Westfälische Friede und die zeitgenössische Öffentlichkeit*.

³⁴⁵ URKUNDEN und Actenstücke, V., s. 413.

³⁴⁶ Viz např. stížnost města Emmerichu kurfiřtovi na zrekvírování dobytka patřícího občanům města regimentem plukovníka Wilich-Lottuma. V případě, že porušování privilegií nebude okamžitě zastaveno a dobytem měšťanů vydán zpět, hrozilo město hledat „ochranu a pomoc“ u císaře. Emmerich Fridrichu Vilémovi, Emmerich, 19. září 1651, in: Tamtéž, s. 548. O několik dní později se stavy usnesly, že vzhledem k této události nejen vyšlou své zástupce do Kolína k jednání s komisaři, ale že sestaví i stížnost k císaři, kterou odešlou, pokud kurfiřt nezjedná v krátké době nápravu. Vládní rada Isinck Fridrichu Vilémovi, Xanten, 1. října 1651, in: Tamtéž, s. 550-551.

Haagu k říšským institucím.³⁴⁷ Tato změna orientace byla umožněna i tím, že se postupně právě oni stávali vůdci stavovské opozice. Pomalu se totiž začínala projevovat kurfiřtova politika, která se snažila vytvořit mezi stavy jakousi „propanovnickou stranu“, která by podporovala kurfiřtovy zájmy. Začínají se tak objevovat protesty z vlastních řad proti usnesení stavů jako celku nebo odchody z jednání.³⁴⁸ Po jmenování do zemských úřadů v souvislosti s dodržováním indigenátu a po udílení jurisdikcí se dalším vhodným prostředkem, jak získat klevské a marské šlechtice na svou stranu, stalo angažmá v braniborské armádě, která se právě v době düsseldorfské kravské války stala atraktivním působištěm pro řadu šlechticů z kurfiřtových západních zemí.³⁴⁹ Ti se opět rekrutovali především z evangelických šlechticů. Vůdčí roli nad opozičními aktivitami zemských stavů tak mohla získávat katolicky, procísařsky, prošpanělsky a proneubursky nalazená katolickou část klevského rytířstva.

Düsseldorfská kravská válka je obecně považována za jeden z největších přehmatů Fridricha Viléma, nikoli proto, že ztroskotala z vojenského hlediska, ale proto, že jí braniborský kurfiřt obrátil proti sobě celé říšské veřejné mínění.³⁵⁰ Na říšských dvorech vládla generace panovníků, jejichž hlavní generační zkušeností byla třicetiletá válka. Tato zkušenost významně ovlivnila celou jejich další vládu.³⁵¹ Vystavit říši tři roky po uzavření vestfálského míru, tak pracně vydaného, nebezpečí rozpoutání další velké války, se v jejich očích rovnalo nepochopitelné a neomluvitelné nezodpovědnosti, a Fridrichu Vilémovi vynesla nálepku agresora a narušitele míru. Düsseldorfskou válkou si navíc Fridrich Vilém přivodil nelibost a aktivní zásah císaře, což negativně ovlivnilo nejen jeho reputaci v říši, ale promítlo se i do jeho vztahů se zemsko-marskými stavy. Ty

³⁴⁷ Winnenthal se např. snažil uklidnit zástupce Weselu, že ze strany císařských institucí nehrozí ohrožení protestantských zájmů. Z protokolu jednání vládního rady Isincka s klevskými stavy ve Weselu, 29. září 1651, in: URKUNDEN und Actenstücke, V., s. 550.

³⁴⁸ Město Kleve např. nesouhlasilo s vysláním stavovských zástupců do Kolína ani se stížností císaři, a odvolalo své zástupce z jednání stavů ve Weselu. Viz Vládní rada Isinck Fridrichu Vilémovi, Xanten, 1. října 1651, in: Tamtéž, s. 552. Proti kontradikčnímu patentu spojených klevských, jülišských, berských a marských stavů ze 14. července 1651, kterým stavy zakazovaly poddaným a úředníkům jakoukoli spolupráci s kurfiřtem, resp. falckrabětem, protestovalo a distancovalo se od něj čtrnáct příslušníků klevského rytířstva. Protest čtrnácti klevských rytířů proti kontradikčnímu patentu, Kleve, 27. července 1651, in: Tamtéž, s. 512.

³⁴⁹ Tamtéž, s. 413; McKAY, The Great Elector, s. 55. Nejvýraznějším příkladem byl např. Johann Sigismund baron von Wilich-Lottum, člen klevského rytířstva, který působil v rámci kurfiřtových jednotek za düsseldorfské kravské války jako plukovník a podílel se např. na rekvírování dobytka občanů některých klevských měst, které tak rozhořčilo zemské stavy.

³⁵⁰ SCHILLING, Höfe und Allianzen, s. 203, 205.

³⁵¹ SCHINDLING, Anton, Leopold I. 1658-1705, in: Die Kaiser der Neuzeit: 1519-1918. Heiliges Römisches Reich, Österreich, Deutschland, hrsg. von Anton Schindling, München 1990, s. 170.

nyní získaly vedle Nizozemí, které se začalo po nástupu regentské strany a v souvislosti s bojem proti Anglii stahovat do sebe a stavovské zájmy hájilo vlažně a spíše ze setrvačnosti, novou vlivnou oporu, kam mohly směřovat své zahraničně politické aktivity proti vlastnímu panovníkovi.³⁵²

Podmínkou, kterou ale císařští komisaři stavům shromážděným v Kolíně předložili, když je ujišťovali o císařské ochraně jejich práv a svobod, bylo, že stavy nebudou za stejným účelem hledat podporu u zahraničních mocností, neboť by tak mohly ohrozit říšské zájmy a jejich aktivity by se mohly stát záminkou pro odtržení těchto zemí ze svazku říše.³⁵³ Stavy tak sice získaly vlivnou císařskou podporou vůči panovníkovi, na druhé straně byla ale oslabena jejich do té doby tak účinná a častá metoda – hledání opory v Nizozemí u generálních stavů.³⁵⁴

III-2) Mimosněmovní shromáždění a stavovské unie

Císařský komisař hrabě Melchior von Hatzfeld se v roce 1651 obrátil na stavy Jülichu, Kleve, Bergu a Mark. Tato výzva představovala významný precedent nejen proto, že uznávala zemské stavy jako jednatelů partnera, ale i proto, že směřovala ke stavům zemí jülišsko-klevského dědictví společně, jako k celku, nikoli odděleně ke stavům jülišsko-berským a klevsko-marským, jak by odpovídalo aktuálnímu státoprávnímu rozdělení. Jasně se zde demonstrovala alternativa zcela jiného výkladu právních poměrů na Dolním Rýně, než jakou sdíleli Wolfgang Vilém Falcko-Neuburský a Fridrich Vilém Braniborský. Apel na stavy všech čtyř zemí oběma panovníkům nepříjemně připomněl, že otázka jülišsko-klevského dědictví je stále otevřená a že si této skutečnosti je náležitě vědom i ten, komu přísluší o ní rozhodnout – císař.

Nejednalo se však o první demonstraci této alternativy. Stála i v pozadí některých aktivit jülišsko-berských a klevsko-marských stavů, které koncepci spojených zemí bývalého jülišsko-klevského vévodství udržovaly ve hře jako důležitou zbraň v boji proti svým panovníkům. Prostředkem k tomu byla tzv. unie

³⁵² Pokud přijmeme perspektivu Michalea Kaisera, který popisuje vztah mezi klevsko-marskými stavy a panovníkem v kategoriích „blízkosti“ a „distance“, získaly tak stavy další opěrný bod mimo vlastní stát, kam mohly směřovat svoje pokusy o „distanci“ vůči panovníkovi. KAISER, Nähe und Distanz, s. 75.

³⁵³ Že byla obava z odtržení zejména vévodství Kleve a jeho připojení k Nizozemí dlouho velmi aktuální dokazuje KAISER, Die vereinbarte Okkupation, s. 299.

³⁵⁴ ESCHBACH, Der Krieg des Kurfürsten Friedrich Wilhelm, s. 49-50.

dědičně spojených stavů zmíněných čtyř zemí, kterou stavy aktivovaly v roce 1647 a která hrála významnou roli až do poloviny 50. let 17. století.

Unie byly tradičním prostředkem stavů, kterým se snažily posílit vlastní jednotu, nejčastěji za účelem efektivnějšího hájení vlastních zájmů směrem navenek, tedy zpravidla vůči panovníkovi, ale například i vůči jiným stavovským skupinám. Unie se často uzavíraly mezi stavy v rámci jedné země nebo i odděleně mezi jednotlivými stavovskými korporacemi. Jako úkoly unie, odůvodňující její vznik, se nejčastěji objevovala vzájemná ochrana, garance proti dělení území, garance stavovských privilegií nebo stávajícího právního stavu v případě, že země přejde do rukou jiného panovníka, někdy také zajištění proti ohrožení integrity zevnitř, např. zastavováním částí území nebo dědickými spory.³⁵⁵ Často byly také už při jejím vzniku stanoveny postihy pro ty, kteří by se proti jejím ustanovením prohřešili – unie jülišsko-berských stavů z 20. a 30. let 17. století například opakovaně hrozily šlechticům, kteří by se k nim nepřipojili nebo jednali proti jejím ustanovením, vyloučením ze zemských stavů včetně potomků.³⁵⁶ Podle biografa neuburského falckraběte Filipa Viléma, Rainera Walze, který se problematice věnoval na příkladu jülišsko-berských stavů, bylo hlavním cílem takovýchto „vnitropolitických“ unií zajistit jednotu mezi stavy, ať už jako hodnotnou samu o sobě nebo jako nezbytný předpoklad pro úspěch v konfrontaci s panovníkem. Účelem unií a jejich restriktivních opatření vůči členům, kteří by se jejich obsahu zpronevěřili, bylo navíc i zabránit panovníkovi, aby prosazoval své zájmy prostřednictvím patronační politiky a vytváření „stran“ mezi stavy a aby jeho „klienti“ z řad zemských stavů nemohli zneužívat svého postavení vůči ostatním.³⁵⁷ Hlavním cílem bylo zamezit štěpení stavovské korporace. To koresponduje s výkladem Volkera Seresseho, který se zabýval rozbořem argumentů panovnické a stavovské strany a podle nějž byla jednotu významnou „vnitrostavovskou normou“ a její absence vnímána jako nedostatek.³⁵⁸

Dalším prostředkem k posílení jednoty stavů jednoho státoprávního celku vedle unií a zpravidla ve spojení s nimi byla i mimostavovská shromáždění, tedy setkání stavů, která byla iniciována samotnými stavy, nikoli z podnětu panovníka jako v případě zemského sněmu. Právo shromažďovat se z vlastního podnětu

³⁵⁵ WALZ, *Stände und frühmoderner Staat*, s. 64-65.

³⁵⁶ BAUMGARTEN, *Der Kampf des Pfalzgrafen*, s. 40.

³⁵⁷ WALZ, *Stände und frühmoderner Staat*, s. 70-71.

³⁵⁸ SERESSE, *Politische Normen*, s. 135.

patřilo k hlavním privilegiím klevsko-marských stavů a bylo potvrzeno kurfiřtem i v recesu z roku 1649. Zpravidla se takovéto konventy konaly s jistým časovým předstihem před zemským sněmem a jejich účelem bylo mimo jiné dosáhnout konsensu před nadcházejícím zemským sněmem a popřípadě se domluvit na společném postupu.³⁵⁹ Na těchto mimosněmovních shromážděních se také odehrávala většina stavovských aktivit, které přímo nesouvisely s agendou zemských sněmů a děním na těchto oficiálních shromážděních. Klevsko-marské stavy tu koncipovaly instrukce pro haagského agenta Aitzemu, jednaly o iniciativách směřovaných do Nizozemí nebo k sousedním jülišsko-berským stavům.³⁶⁰ Zde se vyjednávaly unie a koncipovaly dokumenty adresované jménem stavů císaři. Právě mimosněmovní shromáždění tak fungovala jako základna pro stavovskou zahraniční politiku.

Na rozdíl od zemského sněmu, který byl hlavním, institucionalizovaným jevištěm setkávání panovníka, ať už osobně nebo zastoupeného místodržitelem, se stavy, a zemské stavy v jeho rámci měly možnost pouze reagovat na panovnické požadavky, na mimosněmovních shromážděních se mohly prezentovat jako celek a měly možnost prezentovat vlastní „pozitivní program“. Tato shromáždění tak nejen podporovala žádoucí jednotu stavů, ale byla i významnou demonstrací stavovské korporace navenek. Podobně jako vládce potřeboval neustále připomínat svou existenci a relevanci a činil tak například prostřednictvím osoby místodržitele, jedním z hlavních prostředků, který plnil tuto funkci s ohledem na zemské stavy, byly vedle zemského sněmu také tyto konventy. Stejně jako v případě zemských sněmů se nejednalo o pouhé instituce, které o rozhodovaly o nějakém obsahu, ale také o „komunikační záležitost“, ³⁶¹ která byla důležitým signálem vůči okolí i směrem dovnitř, a mohla posilovat sebevědomí stavů jako korporace i jejich uznání ostatními aktéry politického procesu.

Mimostavovská shromáždění znamenala podle kolínského historika Kaisera vždy také vyjádření jisté nespokojenosti se vztahy s panovníkem ze strany stavů, které jimi tuto nespokojenost dávaly najevo. Aby byla zdůrazněna distance od kurfiřta, konaly se zpravidla v jiných městech než zemské sněmy – v Kleve-

³⁵⁹ WALZ, *Stände und frühmoderner Staat*, s. 68.

³⁶⁰ KAISER, *Nähe und Distanz*, s. 104.

³⁶¹ K tomuto rozměru zemských sněmů viz STOLLBERG-RILINGER, Barbara, *Politisch-soziale Praxis und symbolische Kultur der landständischen Verfassungen im westfälischen Raum. Einleitung*, in: *Westfälische Forschungen* 53, 2003, s. 4 (dále jen STOLLBERG-RILINGER, *Politisch-soziale Praxis*).

Mark například nikdy v sídelním městě Kleve, které bylo obecně vnímáno jako velmi úzce spojené s panovníkem a navíc tradičně mu loajální.³⁶² Někdy byla takováto shromáždění svolána dokonce mimo hranice vlastní země - tento zvyk byl typický zejména pro jülišsko-berské stavy, které se často scházely v Kolíně. Klevsko-marské stavy k této praxi sáhly až v souvislosti s aktivizováním dědičné unie a s orientací na společný postup s jülišsko-berskými stavy. Právě z takové schůzky dědičně spojených jülišsko-klevsko-bersko-marských stavů v Kolíně v listopadu 1652 vzešla nejambicióznější iniciativa stavů ve sledovaném období – deputace k říšskému sněmu. Vrcholem vyjádření stavovské nevole bylo, když stavy odmítaly dostavit se na oficiální zemský sněm zcela, podmiňovaly svůj příchod splněním svých požadavků nebo zjednáním nápravy ohledně dodržování ustanovení dohodnutých s panovníkem,³⁶³ nebo se rozhodly nedostavit na sněm, ale místo toho se shromáždit na stavovském konventu v jiném městě.³⁶⁴ V létě roku 1653, během diskusí o vyslání deputace do Řezna, dokonce došlo k paradoxní situaci, kdy jedna část stavů jednala na mimostavovském shromáždění v Reesu, druhá na zemském sněmu v Emmerichu, a obě navzájem zpochybňovaly svou legitimitu.³⁶⁵

Do tohoto kontextu samostatné stavovské politiky, často přesahující hranice vlastního státu, spadá i unie uzavřená s jülišsko-berskými stavy na bázi dědičně spojených zemí bývalého jülišsko-klevského dědictví. Tuto unii uzavřeli zástupci stavů v únoru 1647 v Kolíně.³⁶⁶ Stavy všech čtyř zemí se v ní zavazovaly

³⁶² KAISER, Nähe und Distanz, s. 101, 103.

³⁶³ V říjnu roku 1652 se např. odmítly dostavit na sněm do Kleve ani povolit dohodnutých 30 000 tolarů, dokud nebudou plněny podmínky recesu z roku 1649 – stavy požadovaly především stažení posádek z Hammu a Lippstadtu a zastavení vybírání kontribucí na jejich udržování. Klevsko-marské stavy Fridrichu Vilémovi, Buderich, 29. října 1652, in: URKUNDEN und Actenstücke, V., s. 617; marské stavy klevské vládě, Unna, 11. listopadu 1652, in: Tamtéž, s. 618; klevsko-marské stavy Fridrichu Vilémovi, Wesel, 25. dubna 1653, in: Tamtéž, s. 642.

³⁶⁴ KAISER, Nähe und Distanz, s. 102, 103. Podobně v případě již zmíněného zemského sněmu, který vypsal vláda v roce 1652 do Kleve zástupci města Weselu varovali ostatní města oprávněná zasedat na sněmu, aby dodržovala usnesení stavů a sněm neobesílala. V případě, že by někteří členové stavů tuto dohodu porušili, a obeslali sněm, neměli ostatní stavové usnesení tohoto sněmu, např. ohledně kontribucí nebo privilegií dědičné unie, respektovat. Místo toho vyzvali weselští zástupce ostatních měst, aby se shromáždili ve Weselu za účelem porad o zprávách stavovských zástupců vyslaných do Kolína za účelem jednání se jülišsko-berskými stavy. Wesel ostatním hlavním městům, Wesel, 13. listopadu 1652, in: URKUNDEN und Actenstücke, V., s. 621.

³⁶⁵ Deputování klevských stavů rytířům shromážděným v Emmerichu, Marienbaum, 4. srpna 1653, in: Tamtéž, s. 667; klevské stavy shromážděné v Emmerichu stavům shromážděným v Reesu, Emmerich, 6. srpna 1653, in: Tamtéž, s. 668.

³⁶⁶ Jména zástupců z Kleve a Mark viz LUDA, Kleve-Mark, s. 29. Z již zmíněných jmen se objevuje Wilich von Winnenthal jako zástupce klevského rytířstva, weselský starosta ther

společně hájit stavovská privilegia včetně, v případě jülišsko-berských stavů, dekretů udělených císařem. V případě, že některá ze zúčastněných zemí bude nepřipustně zatěžována panovníkem a budou porušena privilegia zdejších stavů, měly na její požádání zakročit všechny ostatní. Žádná země nemohla z unie vystoupit bez svolení ostatních tří. I v této unii se objevují restriktce pro stavovské členy, kteří by unii nepodepsali nebo ji nedodržovali – i oni měli přijít o hlasovací právo na zemském sněmu a neměli být dále připouštěni na stavovská jednání.³⁶⁷

Praktické výsledky tohoto demonstrativního aktu na sebe nenechaly dlouho čekat. Jülišsko-berské stavy požádaly o pomoc Nizozemí, a generální stavy apelovaly na falckraběte a vyzvaly ho k zastavení nuceného vybírání daní a v opačném případě hrozily zabránit mu vojenskou silou. To pro falckraběte v každém případě znamenalo vážnou hrozbu, zejména vzhledem ke klevsko-marskému precedentu z roku 1646, kdy pokusy braniborského kurfiřta vybírat ve svých porýnských zemích nepovolené daně ztroskotat právě na tlaku z Nizozemí. Intervence generálních stavů významně přispěla k tomu, že i v Jülichu-Bergu došlo k dohodě a vyrovnání Wolfganga Viléma se stavy v podobě recesu ze září 1649.³⁶⁸

Od poměrně běžných „vnitropolitických“ unií se tento spolek uzavřený mezi stavy čtyř zemí dvou různých panovníků lišil tím, že nerespektoval hranice státoprávních celků a vytvářel vazbu, která by v tradičním státocentrickém pohledu byla vnímána jako zahraniční.³⁶⁹ Obnovení unie v roce 1647 i její praktická instrumentalizace v dalších letech jasně vyjadřovaly, že klevsko-marské stavy státní rámec braniborsko-pruského složeného státu za tak jednoznačný, nezpochybnitelný a samozřejmý nepovažují. Naopak, přetrvávaly i další loajality a vazby, které je spojovaly se stavy bývalého společného státu, s regionem, se sousedním Nizozemím nebo dokonce s nadřazeným celkem říše. Ve vnímání raného novověku tato skutečnost nepředstavovala výraznější abnormalitu.

Kromě toho je třeba vzít v úvahu, že stavy Kleve-Mark a Jülichu-Bergu byly spolu propojeny nejen v rovině politické koncepce, ale i na úrovni osobní.

Schmittén jako jeden ze zástupců klevských měst a Konrad Philipp von der Romberg zu Brüninghausen und Bladenhorst jako reprezentant marského rytířstva.

³⁶⁷ Text unie viz AITZEMA, Saken van Staet en Oorlogh, III., s. 191-193. K unii viz i BAUMGARTEN, Der Kampf des Pfalzgrafen, s. 44.

³⁶⁸ BAUMGARTEN, Der Kampf des Pfalzgrafen, s. 45-47; LUDA, Kleve-Mark, s. 29.

³⁶⁹ WALZ, Stände und frühmoderner Staat, s. 68.

Šlechtická společnost Dolního Porýní se všemi svými příbuzenskými, osobními nebo ekonomickými vazbami rozhodně nerespektovala hranice státoprávních celků, zvláště pokud byly tak nestabilní jako v případě bývalého jülišsko-klevského dědictví. Šlechtici byli v některých případech vzhledem k své držbě oprávněni zasedat na zemských sněmech více zemí. Ekonomické a hospodářské vazby spojovaly celý region a taktéž přesahovaly aktuální politické hranice. Vše navíc bylo posvěceno dlouholetou tradicí, a stavy proto stěží vnímaly aktivity, z těchto spojení vyplývající, jako něco nelegitimního. Dá se předpokládat, že k této jistotě naprosté legitimacy ze strany stavů přispěl i sám kurfiřt, který se několikrát obrátil na jülišsko-berské stavy a aktivoval vyhlídky na spojení obou zemí, jako například za düsseldorfské kravské války.

Příznačné bylo, že uzavření unie nebylo prezentováno jako novinka, jako nový prostředek k hájení aktuálních zájmů, ale jako obnovení staré, tradiční unie z roku 1496. Tehdy došlo k uzavření smlouvy mezi panovníky tehdy ještě rozdělených zemí, potvrzené sňatkem jejich potomků, která upravovala podmínky případného spojení a pokládala tak základy celého státoprávního uspořádání.³⁷⁰ Tento státoprávní akt vnímaly stavy, které se na něm podílely jako třetí smluvní strana, jako základní ústavní dokument dědičně spojeného vévodství a podkládaly jím své aktuální politické aktivity. Walz, podle nějž měly unie 17. století kvalitativně výrazně odlišný charakter a lišily se od vesměs defenzivních starších unií tím, že byly výrazně ofenzivní, v argumentaci historickými precedenty spatřoval „tendenci, pozorovatelnou v celé Evropě 17. století, podkládat nové právní nároky středověkými privilegii“.³⁷¹

Očividnou roli historických precedentů v legitimizaci soudobých politických kroků, v tomto případě navázání užšího vztahu se stavy sousední země za účelem obhajoby společných zájmů a možného společného postupu, je třeba vnímat v souvislosti s dobovou politickou kulturou. Historie, tradice, osvědčené postupy, stará práva a příslušně staré dokumenty se těšily mimořádné autoritě, na rozdíl od „novinek“, a fungovaly jako argument velmi důležité váhy, často i při

³⁷⁰ Vzniklo tak dědičné spojení mezi zeměmi Jülich-Berg a Kleve-Mark. Panovníci se zavázali, že uzavřením tohoto spojení nemají v úmyslu žádné bezprávi proti zemským stavům a že si nebudou navzájem vůči nim poskytovat podporu. Garantováno bylo i indigenátní právo. BAUMGARTEN, *Der Kampf des Pfalzgrafen*, s. 36.

³⁷¹ WALZ, *Stände und frühmoderner Staat*, s. 67.

podkládání zcela nových požadavků.³⁷² Bylo zcela typické pro raný novověk, že při legitimizaci nějakého politického jednání nebo požadavku měl daleko větší váhu poukaz na osvědčené historické precedenty a historii než na snahu o zlepšení nebo modernizaci – tato argumentace zdaleka neměla takovou váhu, pokud byla vůbec aktéry používána. Dá se proto předpokládat, že pokud by stavy přišly s projektem zcela nové unie založené na aktuálních potřebách, její legitimita by byla nulová a ze strany panovníka bez problémů zpochybnitelná. Záštitu 150 let starého dokumentu naopak poskytovala dané stavovské aktivitě legitimitu, která nebyla tak jednoduše napadnutelná. A panovník musel hledat jiné prostředky a složitější argumentaci, pokud chtěl její legitimitu zpochybnit.

Argumentem, který kurfiřt použil k napadnutí této stavovské aktivity a jeho legitimacy, bylo, že unie s jüliško-berskými stavy způsobují nejednotu mezi panovníkem a zemskými stavy. Jak ukazuje Seresse ve své analýze politických norem, jednalo se o námitku těžkého kalibru, neboť jednota mezi stavy a panovníkem představovala významnou a všeobecně oznávanou normu pro vztahy mezi těmito dvěma subjekty. Tím, že postavil stavovské jednání do protikladu s ní, zasadil velmi vážnou ránu jeho legitimitě.³⁷³

Jak neuburský falckrabě, tak braniborský kurfiřt, unii se vši rozhodností odmítli. Důvodem bylo nejen to, že aktivity zemských stavů přesahující hranice vlastního státu představovaly povážlivé ohrožení panovnické autority a svrchovanosti, ale v tomto případě celé kauze na nebezpečnosti z pohledu kurfiřta dodávala doposud právně nedořešená otázka jülišsko-klevského dědictví. Je třeba si uvědomit, že zdaleka ještě nebyly vyloučeny ani možnosti jako císařská sekvestrace nebo přerozdělení zemí bývalého dolnorýnského vévodství a v povědomí dobových aktérů tyto alternativy byly živě přítomné.³⁷⁴ Další významnou hrozbu v očích Fridricha Viléma představovala identifikace stavů s

³⁷² Vynikající příklad přináší marburský historik Christoph Kampmann, který se historickou argumentací v aktuální politické diskusi zabýval na příkladu Viléma III. Oranžského a jeho snahy prosadit v zahraniční politice Anglie princip rovnováhy moci a intervence na kontinentě. Vilém neargumentoval anglickými zájmy ani mocensko-politicky, ale použil historický argument, jímž prezentoval prosazovanou zahraničně politickou linii jako pokračování politiky Jindřicha VIII., jehož autorita byla nezpochybňovaná a všeobecně respektovaná. Viz KAMPMANN, Christoph, *Geschichte als Argument. Historische Mythen im Wandel des frühneuzeitlichen Staatensystems*, in: ZHF 32, 2005, s. 199-220 (dále jen KAMPMANN, *Geschichte als Argument*).

³⁷³ SERESSE, *Politische Normen*, s. 138.

³⁷⁴ KAISER, *Kleve und Mark als Komponenten*, s. 100. Stále byla ve hře například možnost přerozdělení Kleve+Jülich a Berg+Mark, kterému by ostatně odpovídaly i bližší vztahy těchto zemí.

nizozemským a anglickým precedentem, které se objevily v diskusi, jež se okolo unie rozpoutala v dobové propagandě a publicistice. Stavové byli svými odpůrci napadáni, že chtějí se svým panovníkem jednat jako Angličané se svým králem nebo napodobovat nizozemský příklad³⁷⁵ – což představovalo bezpochyby vážnou výtku, přesto, že Karel I. byl ještě naživu.³⁷⁶

Unie by se tak dala zařadit do kontextu zahraničně politických vazeb klevsko-marských stavů, jejichž prostřednictvím se stavy stávaly samostatnými aktéry mezinárodní politiky a které mohly v případě potřeby instrumentalizovat proti panovníkovi ve vzájemných sporech. Objevuje se tu tak třetí „cesta“ zahraničních aktivit klevsko-marských stavů – vedle Nizozemí, odkud získávaly kontinuální pomoc, která se neomezovala na morální a rétorickou podporu, ale byla natolik efektivní, že se jejím prostřednictvím v roce 1646 podařilo zabránit panovníkovi ve vybírání daní, a vedle císaře jako centrální instituce, kterému se podařilo prezentovat jako nosná zahraničně-politická alternativa pro zemské stavy za düsseldorfské kravské války – unie se stavy sousední, dříve dědičně spojené země. Tyto zahraničně-politické vazby se mohly vzájemně překrývat a doplňovat a také se tak dělo. Unie jülišsko-klevsko-bersko-marských stavů jako prostředek zahraniční politiky nejvíce vystoupila do popředí v souvislosti s vysláním deputace k říšskému sněmu v roce 1653, která představovala vrchol politiky „stavovského složeného státu“.³⁷⁷

III-3) Deputace do Řezna

Od uzavření jülišsko-klevsko-bersko-marské unie v roce 1647 nabývala tato politická koncepce stavovského složeného státu mezi klevsko-marskými stavy stále více na přitažlivosti. Její relevance dobové politice se poprvé projevila za düsseldorfské kravské války, kdy společné aktivity s jülišsko-berskými stavy podpořené císařskou záštitou slavily úspěch a dávaly tušit možnosti instrumentalizace této zahraničně-politické vazby pro podporu stavovských

³⁷⁵ WALZ, *Stände und frühmoderner Staat*, s. 78-79.

³⁷⁶ Viz např. KOVÁŘ, Martin, *Král versus parlament. K formování a fungování parlamentní opozice vůči Karlu I. Stuartovi v letech 1625-1629*, in: *Pocta profesoru Janu Kuklíkovi*, Acta Universitatis Carolinae, Philosophica et Historica 1, 1998, Studia Historica XLVIII, Praha 2000, s. 115-124.

³⁷⁷ Koncepci „stavovského složeného státu“ tematizuje KAISER, *Kleve und Mark als Komponenten*.

požadavků vůči panovníkovi. Vrcholné stavovské vystoupení založené na této politické koncepci – spolupráci s jülišsko-berskými stavy na bázi společného složeného státu a hledání opory v říšských institucích – představovala deputace, kterou spojené stavy vyslaly na říšský sněm do Řezna v roce 1653.³⁷⁸

Říšský sněm byl poměrně oblíbeným fórem, ke kterému se obracely se svými stížnostmi, prosbami a požadavky subjekty z celé říše od prostých jednotlivců až po říšské kraje. Jak pravilo staré přísloví, „podávat supliky a pít vodu je dovoleno každému“.³⁷⁹ Obracet se žadatelé mohli osobně nebo písemně buď na říši jako celek nebo přímo císaře nebo na oba dohromady. Obyvatelé říše byli už v 16. století velmi dobře informováni o tom, kde se koná nebo bude konat říšský sněm, i o možnosti se na něj obrátit.³⁸⁰ Jak konstatují některé novější studie, autorita říšské justice v dobové politické kultuře byla velmi vysoká a informovanost o možnostech jejího využití, a to i na nižších úrovních, vyšší, než by si většina panovníků představovala. Jen říšské soudy se mezi obyvateli těšily takové oblibě, že si panovníci stěžovali na přílišnou „Prozeßfreudigkeit“ svých poddaných.³⁸¹ Na rozdíl od říšských soudů ale měl říšský sněm tu výhodu, že se neudělovala žádná „privilegia de non appellando“,³⁸² která by poddaným toho kterého panovníka zapovídala možnost se k němu odvolávat, a byl tak žadatelům daleko otevřenější. Jak upozorňuje erlangenský historik Helmut Neuhaus, který se zabýval suplikami adresovanými říšským sněmům v 16. století, mohla navíc tato podání vnést na říšský sněm otázky, které nebyly součástí císařské propozice, a

³⁷⁸ K řezenskému říšskému sněmu viz např. SCHULZE, Winfried, Regensburg. Der Sitz des Immerwährenden Reichstags, in: Schauplätze der Geschichte in Bayern, München 2003, s. 257-275; ZIEGLER, Walter, Die Regensburger Reichstage der frühen Neuzeit, in: Zwei Jahrtausende Regensburg. Vortragsreihe der Universität Regensburg zum Stadtjubiläum 1979, hrsg. von Dieter Albrecht, Regensburg 1979, s. 97-119.

³⁷⁹ NEUHAUS, Helmut, Supplikationen auf Reichstagen des 16. Jahrhunderts. Zahl, Inhalt und Funktion, in: Der Reichstag 1486-1613. Kommunikation – Wahrnehmung – Öffentlichkeiten, hrsg. von Maximilian Lanzinner, Arno Strohmeier, Göttingen 2006, s. 153 (Schriftenreihe der Historische Kommission bei der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, 73) (dále jen NEUHAUS, Supplikationen).

³⁸⁰ Tamtéž, s. 158.

³⁸¹ HAUG-MORITZ, Des „Keysers rechter Arm“, s. 36.

³⁸² Prostřednictvím privilegií de non appellando udělovaných císařem se říšské stavy snažily zamezit kontrole práce vlastního soudnictví ze strany říšské justice nebo ji omezit. Toto privilegium znemožňovalo, aby byly rozsudky nejvyššího soudu daného říšského teritoria nebo říšského města přezkoumávány říšským soudnictvím. Privilegium se udělovalo buď neomezené nebo se vztahovalo pouze na určité přesně stanovené záležitosti. Neomezené privilegium de non appellando se udělovalo velmi zřídka, především kurfiřtům. Viz např. DIESTELKAMP, Bernhard, Reichskammergericht und Reichshofrat im Spannungsfeld zwischen Reichständischer Libertät und Habsburgischem Kaisertum, in: Reichsständische Libertät und habsburgisches Kaisertum, hrsg. von Heinz Duchhardt, Matthias Schnettger, Mainz, 1999, s. 187 (Veröffentlichungen des Instituts für Europäische Geschichte Mainz, Abt. Universalgeschichte, Beiheft 48).

tím i oficiálního jednacího programu, a ovlivnit tak výrazně tematickou náplň jednání shromážděných říšských stavů.³⁸³

Myšlenka vyslání deputace vzešla ze schůzky zástupců stavů všech čtyř zemí na schůzce konané v listopadu 1652 v Kolíně, tedy opět na neutrální půdě, mimo území obou zúčastněných státoprávních celků, což zdůrazňovalo distanci vůči oběma panovníkům. Na tomto setkání byly stanoveny hlavní úkoly a programová linie deputace. Vyslanci měli usilovat především o definitivní rozhodnutí sporu o jülišsko-klevské dědictví, a snažit se získat záruky, aby při jeho realizaci nebyla poškozena stavovská privilegia. Dále se měla deputace snažit prosadit, aby byli panovníci císařským tlakem donuceni dodržovat dohody se stavy, v klevsko-marském případě tedy především reces z roku 1649, přestat vybírat neschválené daně, odvést vojenské jednotky ze svých porýnských zemí a nechat zbořit zdejší pevnosti.³⁸⁴

Hlavním iniciátorem deputační akce na klevsko-marské straně byl svobodný pán Dietrich Carl von Wilicha zu Winnenthal a jím vedená strana katolického rytířstva, která měla tradičně dobré vztahy s převážně katolickými jülišsko-berskými stavy a dlouhodobě preferovala orientaci „zahraniční“ politiky klevsko-marských stavů na císaře. Deputace měla se měla na říšském sněmu obrátit především na Ferdinanda III. a kurfiřty, ale i celkově upozornit říšské veřejné mínění na požadavky zemských stavů a představit stavy spojených zemí jülišsko-klevského dědictví jako relevantní politický subjekt, který je třeba brát v úvahu. Vhodnější publikum a „jeviště“, než byl dlouho očekávaný říšský sněm, největší událost v říši od konce třicetileté války, by k tomu těžko hledaly.

Stavové vstoupili do celého podniku s mimořádným sebevědomím a byli pevně přesvědčeni o oprávněnosti svých požadavků a legitimitě svého postupu.³⁸⁵ Diskuse sice mohly vyvstat a také vyvstaly v souvislosti s věcnou náplní programu deputace, pochybnosti o oprávněnosti či neoprávněnosti prostředku vyslání poselstva k císaři a říši ve spojení se stavy cizí, pro ně však „dědičně spojené“ země se ale mezi stavy neobjevily. Vynikající záštitu a legitimitu celé akci poskytovaly císařské záruky, které podle stavovské interpretace jednak vyplývaly z jejich privilegií a jednak z příslibů císařských komisařů učiněných za

³⁸³ NEUHAUS, Supplikationen, s. 157-161.

³⁸⁴ Instrukce stavů Jülichu, Kleve, Bergu a Mark pro jejich deputované do Řezna, Wesel, 28. listopadu 1652, in: URKUNDEN und Actenstücke, V., s. 626-631.

³⁸⁵ KAISER, Kleve und Mark als Komponenten, s. 112.

nedávné düsseldorfské kravské války. Stavby tak mohly proti námitkám, které označovaly prostředek deputace za nepřipustný, i proti pochybám z vlastních řad argumentovat, že je k takovému postupu vyzval sám císař.³⁸⁶

Od rozhodnutí stavovských zástupců o vyslání deputace až po její odjezd ale uplynulo několik měsíců. Tak dlouho trvalo, než stavby všech čtyř zemí projekt odsouhlasily. Nejdéle to trvalo stavům hrabství Mark, kteří deputaci dali své pozhánání až po dlouhém vyjednávání,³⁸⁷ a odjezd kvůli nim byl několikrát odsunut.³⁸⁸ Jako velmi praktický argument proti nerozhodnosti stavů se nyní ukázala unie z roku 1647, jejímž prostřednictvím zastánci deputace vyvíjeli nátlak na nerozhodnuté či odpůrce s poukazem, že ke společné obraně svých privilegií je zavazuje tento dokument.³⁸⁹

Již během těchto vyjednávání se mezi stavby objevily pochybnosti ohledně deputace, především obavy z příliš úzké spolupráce s jülišsko-berskými stavby.³⁹⁰ Hlavní výhrady klevsko-marských vůči kurfiřtovi v tomto období směřovaly především na nedostatečné plnění obsahu recesu z roku 1649, zejména pokračující vymáhání kontribucí a setrvávající braniborské vojenské jednotky.³⁹¹ Zdejšími stavům šlo především o stažení nebo alespoň redukci posádek v marských pevnostech Hammu a Lippstadtu a byly ochotny od deputace upustit, pokud by se ukázala jako schůdná jiná cesta, například dohoda s panovníkem.³⁹² Místo toho ale kurfiřt na přelomu roku přivedl vojenské jednotky i do klevského vévodství s poukazem na nebezpečné operace lotrinského vévody, a dal tak stavům další

³⁸⁶ Deputování stavů Jülichu, Kleve, Bergu a Mark Fridrichu Vilémovi, Kolín, 31. července 1653, in: URKUNDEN und Actenstücke, V., s. 663; memorandum stavovských deputovaných Jülichu, Kleve, Bergu a Mark, Kolín, 13. listopadu 1652, in: Tamtéž, s. 620.

³⁸⁷ Marské stavby se obávaly především případných odvetných opatření ze strany kurfiřta, kterým byla jejich země musela čelit daleko pravděpodobněji než vévodství Kleve. OPGENOORTH, Friedrich Wilhelm, I., s. 272. Vůči deputaci měla výhrady především marská města. Z protokolu konventu marských stavů v Hammu, 7. července 1653, in: URKUNDEN und Actenstücke, V., s. 650-651. Ještě v červenci žádal Konrad Philipp von Romberg, předseda marského rytířstva a jeden z hlavních zastánců vyslání deputace, jejímž se později stal členem, Winnenthala, aby byl odjezd deputace o něco odložen, neboť marská města plán dosud neodsouhlasila. Konrad Philipp von Romberg Dietrichu Karlu von Winnenthalovi, Dortmund, 21. července 1653, in: Tamtéž, s. 651.

³⁸⁸ Winnenthal Mülheimovi, Wesel, 23. července 1653, in: Tamtéž, s. 653-654.

³⁸⁹ Tamtéž, s. 652.

³⁹⁰ Klevská vláda Fridrichu Vilémovi, Kleve, 19. listopadu 1652, in: Tamtéž, s. 622.

³⁹¹ Města navíc reklamovala i skutečnost, že dosud nebyly zcela odstraněny jurisdikce. Klevsko-marský justiční rada Hermann Ernst klevské vládě, Wesel, 24. listopadu 1652, in: Tamtéž, s. 624; marské stavby klevské vládě, Unna, 4. ledna 1653, in: Tamtéž, s. 634.

³⁹² Klevská vláda Fridrichu Vilémovi, Kleve, 19. listopadu 1652, in: Tamtéž, s. 622.

důvod k nespokojenosti a k odmítání dostavit se na vypsany zemský sněm do Kleve.³⁹³

Během měsíců, které uplynuly od schůzky v Kolíně na konci roku 1652, se Winnenthal snažil přesvědčit klevsko-marské stavy o pozitivních deputace a o tom, že obrat k císaři a snaha o získání jeho podpory je nejefektivnější cestou hájení jejich stavovských požadavků a privilegií. Důležité bylo zejména získání podpory vlivného města Weselu. Jeho zástupci sice nesouhlasili s příliš ostrým tónem instrukce pro deputaci, vyžádali si jeho zmírnění zejména ve věci případné císařské sekvestrace a prosadili, aby deputace nesměla jednat o ničem, co by se týkalo konfesní otázky, nakonec ale plán podpořilo a významným způsobem se podílelo na získání souhlasu dalších hlavních měst.³⁹⁴

Tím, že se Winnenthalovi podařilo dosáhnout schválení vyslání deputace, byl završen, alespoň dočasně, obrat klevsko-marských stavů a jejich zahraničně politických aktivit od Nizozemí k císaři a říši. Při prosazování deputace Winnenthal operoval i s argumentem, že pokud stavy nevystoupí se svými požadavky hned, mohlo by jim být později vyčítáno, že nepřednesly své stížnosti, když byl pohromadě celý říšský sněm, tedy ideální fórum pro jejich záležitost.³⁹⁵ Navíc se dalo očekávat, že by na sněmu mohlo dojít k definitivnímu rozhodnutí jülišsko-klevského nástupnického sporu, a bylo tedy v zájmu stavů, aby byly na místě a dohlédly zde, aby nebyly poškozeny jejich zájmy a privilegia.³⁹⁶

³⁹³ Fridrich Vilém klevské vládě, Cölln an der Spree, 8./18. prosince 1652, in: URKUNDEN und Actenstücke, V., s. 632-633. Stavové opět protestovali a označili akci za jednoznačné porušení recesu z roku 1649. Argumentovali, že ze strany lotrinského vévody nebezpečí nehrozí, neboť by se neodvážil zaútočit proti tak mocnému panovníkovi jako je kurfiřt, a porušit tak říšský mír. V případě, že by bylo třeba zemi bránit, mohou zasáhnout nizozemské posádky ve vévodství, a to daleko efektivněji než braniborské jednotky. Klevské stavy klevské vládě, Rees, 8. ledna 1653, in: Tamtéž, s. 634. Winnenthalovi se ve spolupráci s weselskými podařilo přimět stavy, aby neobesílaly sněm, s odůvodněním, že by to mohlo vypadat, že tak učinili pod tlakem braniborských vojenských jednotek. Tamtéž, s. 635.

³⁹⁴ Proti byl pouze Rees, Duisburg a tradičně sídelní město Kleve. Zástupci Reesu doporučovali obeslat nejprve oficiální zemský sněm a počkat na výsledek vyřízení stavovských gravamin. Souhlas s deputací podmiňovali i několika úpravami v její instrukci – především ve věci rozhodnutí o jülišsko-klevském dědictví. Klevská města nakonec odsouhlasila vyslání deputace krátce po klevské šlechtě. Deputovaní Reesu magistrátu, Wesel, 22. listopadu 1652, in: Tamtéž, s. 623; klevská vláda kurfiřtovi, Kleve, 27. listopadu 1652, in: URKUNDEN und Actenstücke, V., s. 625.

³⁹⁵ Tento argument se objevuje i v hlavním programovém prohlášení deputace. Viz Memorandum stavovských deputovaných Jülichu, Kleve, Bergu a Mark, Kolín, 13. listopadu 1652, in: Tamtéž, s. 621.

³⁹⁶ Instrukce jülišsko-berských stavů pro deputované k setkání se zástupci klevsko-marských stavů, Kolín, 7. října 1652, in: Tamtéž, s. 615.

Fridrich Vilém o úmyslu vyslat deputaci ani o jejím složení a záměrech nebyl až do dne jejího odjezdu oficiálně informován.³⁹⁷ To zcela korespondovalo se slibem mlčenlivosti, kterým byli účastníci kolínského setkání dědičně spojených stavů zavázáni,³⁹⁸ jak bylo pro mimosněmovní shromáždění typické.³⁹⁹ Kurfiřtská strana proto získávala informace jak se dalo, vzhledem k obvyklým indiskrecím a personálnímu provázání panovnické strany v Kleve-Mark se stavy však brzy o stavovském projektu získala poměrně spolehlivou představu. Klevská vláda zasílala kurfiřtovi podrobné informace o přípravách deputace, jejím předpokládaném personálním složení nebo sporech mezi stavy v této věci. Zajímala se také o instrukci, podle které se měla deputace v Řezně řídit – ještě v červenci 1653, krátce před odjezdem stavovských vyslanců, klevští radové neměli přesné informace o jejím obsahu, ale ujišťovali kurfiřta, že po něm budou nadále „pátrat“.⁴⁰⁰

Panovnická strana se snažila stavy od tohoto úmyslu všemi možnými prostředky odradit. Klevská vláda dokonce zahájila vybírání přísah radů na reces z roku 1649, aby tak vyšla vstříc stavovským požadavkům.⁴⁰¹ Jediným výsledkem ale byl pouze ostrý dopis rozčileného kurfiřta, který vládě vyčítal, že podniká takovéto vstřícné kroky vůči stavům nejen bez jeho rozkazu, ale i aniž by si zajistila adekvátní ústupky ze strany stavů.⁴⁰² Vláda se pokoušela deputaci pozdržet i tím, že nabídla stavům další jednání, a navrhovala odložit vyslání deputace do doby, než se vrátí místodržitel, který byl ze strany stavů vnímán jako záruka snahy o kompromis.⁴⁰³ Tlak byl vyvíjen i na samotné iniciátory deputace v čele s Winnenthalem. Ten byl varován, že jako kurfiřtský justiční rada nesmí

³⁹⁷ Teprve po odjezdu deputace mu deputovaní adresovali oficiální oznámení, v němž ho o deputaci informovali a ujišťovali, že není namířena proti němu. Deputovaní stavů Jülichu, Kleve, Bergu a Mark Fridrichu Vilémovi, Kolín, 31. července 1653, in: URKUNDEN und Actenstücke, V., s. 663.

³⁹⁸ Ani samotní stavové, svolání na mimosněmovní shromáždění do Weselu, kde je měli deputovaní seznámit s výsledky svého jednání s jülišsko-berskými stavy v Kolíně, nebyli informováni podrobně. Byla jim pouze předložena ke schválení obecně formulovaná instrukce pro deputaci a protokol o přísaze mlčenlivosti, kterou stavovští zástupci pro schůzku v Kolíně složili. Viz Tamtéž, s. 621.

³⁹⁹ BAUMGARTEN, Der Kampf des Pfalzgrafen, s. 45; WALZ, Stände und frühmoderner Staat, s. 77.

⁴⁰⁰ Klevští radové Fridrichu Vilémovi, Kleve, 21. července 1653, in: GStA PK, I. HA, Rep. 34, Nr. 133 I, fol. 21.

⁴⁰¹ Klevská vláda Fridrichu Vilémovi, Kleve, 24. prosince 1652, in: URKUNDEN und Actenstücke, V., s. 633.

⁴⁰² Fridrich Vilém klevské vládě, Cölln an der Spree, 2. ledna 1653, in: Tamtéž, s. 635-636.

⁴⁰³ Jakob Spaen a Werner Wilhelm Blaspeil klevské vládě, Wesel, 26. července 1653, in: Tamtéž, s. 655.

nejen zastupovat stavy při podobných podnicích jako byla deputace, ale nesmí ani opustit zemi bez schválené dovolené.⁴⁰⁴ Panovnická strana se pravděpodobně pokoušela členy deputace naklonit i po dobrém. Proces, který byl veden proti Winnenthalovi a některým dalším kvůli jejich podpoře kontradikčního patentu proti kurfiřtovi z doby düsseldorfské kravské války, byl zastaven, a Winnenthalovi bylo podle jeho slov dokonce nabídnuto místo předsedy dvorského soudu.⁴⁰⁵ Na Winnenthala se obrátil osobním dopisem i Otto von Schwerin, kterého s ním pojilo i bližší přátelství, a naléhavě ho upozorňoval na nebezpečnost jeho počínání pro něj samotného i klevsko-marské stavy.⁴⁰⁶ Ještě několik dnů před plánovaným odjezdem měl zvláštní vyslanec klevské vlády vyjednávat se členy deputace jako soukromými osobami a snažit se je od cesty odradit.⁴⁰⁷ Po neúspěchu snahy odvrátit členy deputace od jejich úmyslu na osobní rovině smírnou cestou přišla na řadu i varianta „po zlém“ a klevská vláda měla pohrozit předpokládaným účastníkům konfiskací jejich statků, pokud do Řezna odcestují.⁴⁰⁸

Na rozdíl od zemských stavů na panovnické straně byla legitimita deputace jako prostředku stavovské politiky velmi vážně zpochybňována. Kurfiřt a jeho radové došli k závěru, že deputace porušuje panovnickou svrchovanost, a je tedy protiprávní, nepřípustná a nelegitimní.⁴⁰⁹ Stěžovat si u říšského sněmu a obcházet přitom panovníka z pohledu kurfiřtské strany poddaným, mezi které byly zahrnovány i zemské stavy,⁴¹⁰ včetně stavů nepříslušelo.⁴¹¹ Přesto se kurfiřt rozhodl navzdory některým doporučením tyto námitky neprezentovat veřejně a

⁴⁰⁴ Klevská vláda ve jménu kurfiřta Dietrichu Karlu von Wilichovi zu Winnenthalovi, Kleve, 21. července 1653, in: URKUNDEN und Actenstücke, V., s. 653.

⁴⁰⁵ Winnenthal klevským radům Bernsauovi a Hüchtenbruchovi, Winnenthal, 25. července 1653, in: Tamtéž, s. 655; instrukce pro místodržitele Kleve-Mark knížete Jana Mořice Nasavsko-Siegenského, Cölln an der Spree, 16./26. července 1653, in: Tamtéž, s. 658.

⁴⁰⁶ Otto von Schwein Winnenthalovi, Cölln an der Spree, 18./28. července 1653, in: Tamtéž, s. 661-662.

⁴⁰⁷ Jakob Spaen a Werner Wilhelm Blaspeil klevské vládě, Wesel, 26. července 1653, in: Tamtéž, s. 655.

⁴⁰⁸ Fridrich Vilém klevské vládě, Cölln an der Spree, 18./28. července 1653, in: Tamtéž, V., s. 667.

⁴⁰⁹ OPGENOORTH, „Nervus rerum“, s. 102.

⁴¹⁰ Naopak zemské stavy preferovaly formulaci „poddaní a stavy“, která vyjadřovala, že se v jejich případě nejedná o běžné poddané, kterým se cítily nadřazeny. Použití jedné nebo druhé formulace tak znamenalo významný politický signál směrem ke stavům. KAISER, „Pro Principe“, s. 94.

⁴¹¹ OPGENOORTH, Friedrich Wilhelm, I., s. 273. Tento názor tlumočili deputovaným v Řezně také kurfiřtští vyslanci. Viz braniborští vyslanci u říšského sněmu v Řezně Joachim Friedrich von Blumenthal, Claus Ernst von Platen a Johan Portman Fridrichu Vilémovi, Řezno, 15. srpna 1653, in: GStA PK, I. HA, Rep. 34, Nr. 133 I, fol. 7.

deputaci v odjezdu násilně nebránit.⁴¹² Podle Opgenoortha stála v pozadí tohoto postupu kalkulace, že razantní zákrok proti deputaci by vzbudil negativní reakci stavů a přispěl k dalšímu prohloubení konfliktu. Jako daleko vhodnější se proto jevila strategie, snažit se využít názorové rozpory mezi stavy, patrné již během diskusí o vyslání deputace, a izolovat tak iniciátory od stavovské většiny.⁴¹³ Kurfiřt proto již koncem července instruoval klevskou vládu, aby se snažila podpořit otevřený protest těch klevsko-marských stavů, kteří s vysláním deputace nesouhlasili, který by mohl být v případě potřeby použit proti deputaci jako významný argument.⁴¹⁴

Klíčová změna, která spoluovlivnila osud deputace ještě předtím, než její členové vůbec vyjeli do Řezna, se odehrála na düsseldorfském dvoře. V březnu 1653 zemřel falckrabě Wolfgang Vilém a na jeho místo nastoupil nedočkavý následník Filip Vilém. Vztahy těchto dvou mužů, kteří oba patřili ke klíčovým postavám říšské a v případě druhého i evropské politiky,⁴¹⁵ byly velmi složité a výrazně se podepsaly na politice falcko-neuburské dynastie v 17. století a jejích změnách. Už za třicetileté války se politické představy otce a syna značně rozcházely. Zatímco Wolfgang Vilém trval na neutrální politice, a vysloužil si tak nevoli Vídne a podporu císařských orgánů pro revoltující jülišsko-berské stavy, následník byl horlivým zastáncem příklonu na císařskou stranu. Dokonce se objevily návrhy, že v případě odstoupení Wolfganga Viléma ve prospěch syna by mohli falcko-neuburští počítat s přímou císařskou podporou. Filip Vilém byl nakloněn i možnosti podpořit tuto politickou orientaci sňatkem s některou z urozených dam z rodů spřízněných s Vídni.⁴¹⁶ Jeho otec ale dal přednost snaze o urovnání jülišsko-klevského dědického sporu cestou spojení dynastií, a oficiální mise za účelem námluv byla vyslána k braniborské princezně a jejímu bratru

⁴¹² LUDA, Kleve-Mark, s. 62.

⁴¹³ OPGENOORTH, Ernst, Johan Maurits as the Stadholder of Cleves under the Elector of Brandenburg, in: *A Humanist Prince in Europe and Brazil. Johan Maurits van Nassau-Siegen 1604-1679. Essays on the occasion of the tercentenary of his death*, ed. by Ernst van den Boogaart, The Hague 1979, s. 51 (dále jen OPGENOORTH, Johan Maurits as the Stadholder).

⁴¹⁴ Fridrich Vilém klevské vládě, Cölln an der Spree, 18./28. července 1653, in: URKUNDEN und Actenstücke, V., s. 667.

⁴¹⁵ Filip Vilém, jehož první manželkou byla polská princezna Anna Kateřina Konstancie, se dvakrát pokusil získat polský trůn, při císařské volbě ho Francie prosazovala jako protikandidáta budoucího Leopolda I. Prostřednictvím obratné sňatkové politiky se mu podařilo spříznit falcko-neuburskou dynastii s významnými evropskými dvory. Jeho biograf Schmidt ho v této souvislosti nazval „tchánem katolické Evropy“. Jeho zeti byli například císař Leopold I., španělský král Karel II. nebo portugalský král Pedro II. SCHMIDT, Philipp Wilhelm, s. 18.

⁴¹⁶ EHRENPREIS, Der Dreißigjährige Krieg als Krise, s. 72.

kurfiřtovi. Mise ovšem nejenže ztroskotala, ale ještě stála falckraběte schopného spolupracovníka Norpratha, který jako vedoucí vyjednaváč přestoupil do braniborských služeb. Spory mezi otcem a synem se točily i okolo financování následnickova dvora, které Filip Vilém nepovažoval za dostatečné, a dokonce si v této věci stěžoval u císaře.⁴¹⁷

Odpor vůči politice vládnoucího falckraběte a procísařská orientace navíc následníka spojovala s jülišsko-berskými stavy. Společné zájmy a představy nakonec vyústily v dohodu Filipa Viléma s rytířskou částí stavů, která by se bez obav dala označit za komplot proti otcí. Když Wolfgang Vilém uzavřel s jülišsko-berskými stavy v roce 1649 dohodu, ve které garantoval jejich práva a stavy se naopak zřekly některých svých sporných aktivit, vystavil následník stavům revers, ve kterém sliboval, že učiněné stavovské ústupky pozbydou platnosti okamžitě po jeho nástupu, a zavazoval se dodržovat všechna stavovská privilegia.⁴¹⁸

V pozadí tohoto vstřícného kroku vůči stavům vidí někteří historikové charakteristický projev politického smýšlení Filipa Viléma – odpor vůči braniborskému kurfiřtovi coby protestantovi, ale především držiteli druhé části rozděleného jülišsko-klevského dědictví. Za düsseldorfské kravské války patřil následník k hlavním zastáncům proválečného kurzu na düsseldorfském dvoře a společně s lotrinským spojencem se pokoušel sabotovat mírová vyjednávání.⁴¹⁹ I poté, co se sám ujal vlády, snažil se všemi možnými prostředky postupovat proti Fridrichu Vilémovi – podle jeho biografa Hanse Schmidta proto, že se obával opakování událostí z roku 1651 a ohrožení ze strany konkurujícího protestantského pretendenta.⁴²⁰ A za tímto účelem byl ochoten i k dohodě se stavy.

Se změnou na neuburském trůně se významně změnily i vztahy mezi falckrabětem a jülišsko-berskými stavy. Na trůn nastoupil panovník, s nímž stavy udržovaly dlouhodobě velmi dobré vztahy, a obě strany spojoval i zájem na vyřešení sporu o jülišsko-klevské dědictví v katolický prospěch. Falckrabě stavovskou deputaci nejen neodmítal, ale dokonce podpořil. Vyjádřil očekávání, že stavy do svých požadavků zahrnou i žádost vůči braniborskému panovníkovi o

⁴¹⁷ BAUMGARTEN, Der Kampf des Pfalzgrafen, s. 51.

⁴¹⁸ Tamtéž, s. 49.

⁴¹⁹ ESCHBACH, Der Krieg des Kurfürsten Friedrich Wilhelm, s. 41.

⁴²⁰ SCHMIDT, Hans, Philipp Wilhelm von Pfalz-Neuburg (1615 – 1690) als Gestalt der deutschen und europäischen Politik des 17. Jahrhunderts, Düsseldorf 1973, s. 65 (dále jen SCHMIDT, Philipp Wilhelm).

náhradu škod způsobených vpádem do Bergu v roce 1651.⁴²¹ Členy deputace povzbuzoval k co nejrychlejšímu odjezdu, aby jej ještě zastihli v Řezně, kde byl osobně přítomen, a mohli se s ním poradit o svém postupu vůči kurfiřtovi.⁴²² To byla totiž hlavní ambice, kterou Filip Vilém s řezenským sněmem spojoval. Snažil se zde působit ve prospěch svých požadavků vůči Braniborsku, počínaje náhradou za škody způsobené vpádem do Bergu z roku 1651 a konče snahou o získání celého jülišsko-klevského dědictví. Filip Vilém do těchto politických aktivit na říšském sněmu vložil veškerou svou autoritu, která vzhledem k tradičně vynikajícím vztahům s Vídní nebyla malá, a snažil se přesvědčit císaře i další v Řezně přítomné nebo zastoupené říšské subjekty, že braniborský kurfiřt svou akcí z roku 1651 porušil říšský mír, a pozbyl proto práva na držbu své části jülišsko-klevských zemí.⁴²³ Dožadoval se proto u Ferdinanda III. udělení celého jülišsko-klevského dědictví a poukazoval, že je nyní nejvhodnější moment k definitivnímu vyřešení celé otázky, neboť Nizozemí, jehož intervence by mohla úspěšný průběh akce narušit, je vázáno válkou proti Anglii.⁴²⁴ Že se nic z toho nepodaří prosadit a ukřivděný falckrabě odjede z Řezna s nepořízenou, nemohl v letních měsících roku 1653 ještě nikdo předpokládat.

Spolupráci s falckrabětem navíc neodmítaly ani jülišsko-berské stavy, které ho průběžně o průběhu své mise informovaly a tajně mu přeposílaly dokumenty, které deputace podala v Řezně císaři.⁴²⁵ Z dané politické konstelace bylo více než jasné, že deputace nemůže nesměřovat proti zájmům braniborského kurfiřta. Jediným výsledkem konečného řešení sporu o jülišsko-klevské dědictví, které stavovská deputace požadovala, tak mohl být císařský sekvestr popřípadě rozhodnutí ve prospěch katolického pretendenta, s největší pravděpodobností neuburského falckraběte. Aktivita zemských stavů jeho země spojených se stavy země nesmiřitelného nepřítele, který měl skvělé kontakty na císařský dvůr a stavy svých zemí v jejich aktivitě podporoval, to vše s prokatolickým podtextem, proto byly vnímány jako bezprecedentní útok na panovnickou autoritu kurfiřta a územní integritu jeho zemí.

⁴²¹ LUDA, Kleve-Mark, s. 62.

⁴²² Stavovský agent v Řezně Johann Jacob Khelner Dietrichu von Mülheimovi, Řezno, 27. července 1653, in: URKUNDEN und Actenstücke, V., s. 661.

⁴²³ SCHMIDT, Philipp Wilhelm, s. 68.

⁴²⁴ LUDA, Kleve-Mark, s. 63.

⁴²⁵ Johann Bernhard von Bongart falckraběti Filipu Vilémovi, Řezno, 11. září 1653, in: URKUNDEN und Actenstücke, V., s. 678.

Poté, co se podařilo vyjednat souhlas stavů s vysláním deputace, získat ujištění jüliško-berské strany o pokračování v plánu i po dohodě s falckrabětem,⁴²⁶ i získat nezbytné finanční prostředky na cestu,⁴²⁷ mohla se deputace v posledních červencových dnech roku 1653 vydat na cestu. Kromě klevského zástupce Winnenthala do Řezna odcestovali i jeho švagr Johann Bernhard von der Bongard jako představitel jülišského rytířstva a Winnenthalův strýc Bertram von Nesselrode, mimo jiné kolínský tajný rada a místodržitel Recklinghausenu a shodou okolností příbuzný císařského generála a za düsseldorfské kravské války i komisaře Hatzfelda, který v deputaci zastupoval vévodství Berg.⁴²⁸ Už toto takřka „rodinné“ složení s prokatolickým nádechem a vazbami na Kolín prozrazovalo mnohé o charakteru deputace a její orientaci. Marské rytířstvo zastupoval Konrad Philipp von Romberg, hlavní zastánce deputační mise v hrabství Mark, jehož zásluhou se ji podařilo prosadit, města reprezentovali za Kleve-Mark Adolf Moll a jülišský syndikus Dietrich von Mülheim.⁴²⁹

Po cestě se členové deputace ještě zastavili v Kolíně a snažili se získat zdejšího arcibiskupa pro podporu své mise u císaře. O přímluvu požádali rovněž trevírského a falckého kurfiřta, zbývajícím katolickým kurfiřtům byly podobné žádosti o podporu předloženy přímo v Řezně. Stavy se jim snažily vysvětlit důvody své mise, stěžovaly si na protiprávní rozdělení jülišsko-klevsko-bersko-marských zemí oběma „držícími“ panovníky a žádaly definitivní vyřešení nástupnického sporu, které mělo zabránit opakování dalších válek mezi kurfiřtem a falckrabětem a zároveň mělo garantovat stavovská privilegia a dědičnou stavovskou unii.⁴³⁰ S ohledem na další průběh událostí bylo příznačné, že se deputace s žádostí o podporu obrátila především na katolické kurfiřty, a také z jejich strany získala podporu, v podobě písemných přímluv u císaře, aby jejich

⁴²⁶ Syndikus jülišského rytířstva Dietrich von Mülheim ujišťoval již na počátku června 1653 klevsko-marské stavy, že změna panovníka v Jülichu a Bergu a ústupky, které stavům učinil, nemohou ovlivnit plán deputace. Dietrich von Mülheim Johannu Niessovi, Düsseldorf, 3. června 1653, in: URKUNDEN und Actenstücke, V., s. 646

⁴²⁷ Deputovaní zástupci stavů si vzali u weselských finančníků půjčku 4000 říšských tolarů, která jim měla být vyplacena ve Frankfurtu a Řezně. O několik let později ještě Winnenthal vymáhal na klevských stavech dalších 10 000 tolarů jako náhradu výdajů, které musel na financování deputace vynaložit. Deputovaní města Reesu magistrátu, Wesel, 22. června 1653, in: Tamtéž, s. 649.

⁴²⁸ LUDA, Kleve-Mark, s. 64.

⁴²⁹ Braniborští vyslanci u říšského sněmu v Řezně Fridrichu Vilémovi, Řezno, 15. srpna 1653, in: GStA PK, I. HA, Rep. 34, Nr. 133 I, fol. 5.

⁴³⁰ Deputovaní stavů Jülichu, Kleve, Bergu a Mark kurfiřtovi kolínskému, Bonn, 1. srpna 1653, in: URKUNDEN und Actenstücke, V., s. 664.

záležitosti věnoval pozornost.⁴³¹ Falcký kurfiřt sice učinil totéž, ale velmi zdrženlivou formou.

Cesta do Řezna deputovaným trvala přibližně tři týdny, což bylo i na dobové poměry dlouho a vyvolalo otázky, kde se tak dlouho zdržovali.⁴³² Ihned po příjezdu členové deputace vykonali zdvořilostní návštěvu u braniborských vyslanců a snažili se jim vysvětlit své úmysly, přičemž je ujišťovali o naprosté nezávadnosti deputační mise pro panovníka a jeho zájmy.⁴³³ Vrcholem stavovského vystoupení byla audience u císaře Ferdinanda III., kterému členové deputace přednesli své požadavky. Stavové urgovali především co nejrychlejší vyřešení sporu o jülišsko-klevské nástupnictví, ať už smírnou nebo právní cestou, aby se tak předešlo dalším ozbrojeným konfrontacím obou hlavních pretendentů a škodám, které jsou tak způsobovány zúčastněným zemím. Zároveň žádali, aby rozhodnutí v této otázce nepoškodilo stavovská privilegia a především dědičné spojení všech čtyř zemí.⁴³⁴ Z těchto požadavků bylo zcela jasné, že se představy stavů o vyřešení jülišsko-klevské otázky příliš neslučují se zájmy Fridricha Viléma. Pokud by „dědičně spojené“ země měly být zachovány jako celek, dalo se předpokládat, že by to nebyl protestantský braniborský kurfiřt, komu by tento celek jako vládci připadl. Kromě toho stavové žádali ještě demilitarizaci svých zemí a zboření pevností na jejich území, a snažili se tak získat císařskou podporu v letitém sporu s panovníkem o způsob obrany země. Císař deputované přijal a celou záležitost postoupil říšské dvorské radě, aby vypracovala dobrozdání.⁴³⁵

Panovnická strana postupovala proti deputaci všemi možnými prostředky. Celá záležitost tvořila podstatnou část agendy kurfiřtových vyslanců u říšského sněmu a jejich korespondence s Berlínem. Hlavní braniborský vyslanec Blumenthal detailně informoval o všech krocích, které deputace ve Vídni podnikla. Jménem kurfiřta se braniborští vyslanci obrátili přímo na císaře, a žádali o kopie všech dokumentů, které by mu klevsko-marské nebo dědičně spojené

⁴³¹ URKUNDEN und Actenstücke, V., s. 665.

⁴³² Syndikus berského rytířstva Hermann Ostmann Mülheimovi, Kolín, 24. srpna 1653, in: Tamtéž, s. 670.

⁴³³ Braniborští vyslanci u říšského sněmu v Řezně Joachim Fridrich von Blumenthal, Claus Ernst von Platen a Johan Portman Fridrichu Vilémovi, Řezno, 15./25. srpna 1653, in: GStA PK, I. HA, Rep. 34, Nr. 133 I, fol. 5.

⁴³⁴ Deputovaní stavů Jülichu, Kleve, Bergu a Mark císaři, Řezno, 10. září 1653, in: URKUNDEN und Actenstücke, V., s. 674-678.

⁴³⁵ Blumenthal Fridrichu Vilémovi, Řezno, 12./22. září 1653, in: URKUNDEN und Actenstücke, VI., s. 290.

stavy předaly, a snažili se dosáhnout záruky, že budou v každé věci, která by s činností deputace souvisela, slyšeni dříve, než bude vydáno nějaké rozhodnutí.⁴³⁶ Za Blumenthalův diplomatický úspěch je jistě třeba považovat i to, že se mu podařilo zajistit si audienci u císaře těsně předtím, než byli přijati členové deputace, kteří tak museli čekat více než půl hodiny v předpokoji. Hlavní braniborský vyslanec se snažil Ferdinandovi III. vysvětlit, že stavové nemají žádný důvod ke svým stížnostem, neboť kurfiřt jim učinil všemožné ústupky.⁴³⁷

Za zády stavů braniborští vyslanci též tajně vyjednávali se zmocněnci falckého kurfiřta, na nějž se deputace obrátila s žádostí o podporu. I od nich si Blumenthal vyžádal kopie podání, které stavy jejich panovníkovi předaly, a získal je pod podmínkou, že tato dohoda bude před členy deputace držena v tajnosti. Heidelberskému kurfiřtovi nechali braniborští vyslanci tlumočit i právní stanovisko panovnické strany, která deputační aktivitu považovala za nepřípustný prostředek stavovské politiky a za útok proti panovnické svrchovanosti, a deputaci se v jeho očích snažili delegitimizovat i poukazem na to, že zdaleka nebyla schválena všemi stavy a část z nich, a to dokonce ta „významnější“, proti ní protestovala.⁴³⁸ Fridrich Vilém, který se pohoršoval nad tím, že falcký kurfiřt stavům vůbec odpověděl, byť pouze zdvořilým odkazem na ustanovení vestfálského míru, dokonce nechal falckým vyslancům při první příležitosti tlumočit své rozhořčení i s otázkou, jak by se podobný postup z jeho strany ve prospěch revoltujících poddaných líbil falckému kurfiřtovi.⁴³⁹

Braniborským vyslancům v jejich výzvědných úkolech pomohla i obyčejná náhoda a téměř neuvěřitelná záměna jmen. Blumenthalovi byl totiž jednou doručen dopis z Kleve určený deputaci, když posel místo „Winnenthal“ přečetl jméno na adrese jako „Blumenthal“. Z něj hlavní vyslanec vyrozuměl, že stavy mají v úmyslu protahovat vyjednávání o účasti na zemském sněmu a o schválení daní až do doby, než bude vyřešena záležitost jülišsko-klevského dědictví nebo než bude jasné, jak deputace v Řezně dopadla. Dopis okamžitě

⁴³⁶ Braniborští vyslanci u říšského sněmu v Řezně císaři, nedatováno (září 1653), in: GStA PK, I. HA, Rep. 34, Nr. 133 I, fol. 3.

⁴³⁷ Blumenthal Fridrichu Vilémovi, Řezno, 1. září 1653, in: URKUNDEN und Actenstücke, VI., s. 285.

⁴³⁸ Braniborští vyslanci u říšského sněmu v Řezně Fridrichu Vilémovi, Řezno, 18/28. srpna 1653, in: GStA PK, I. HA, Rep. 34, Nr. 133 I, fol. 8.

⁴³⁹ Fridrich Vilém braniborským vyslancům u říšského sněmu v Řezně, Cölln an der Spree, 9. října 1653, in: GStA PK, I. HA, Rep. 34, Nr. 133 I, fol. 33.

přeposlal jak do Berlína, tak klevskému místodržiteli, aby jeho obsah mohl případně zohlednit při vyjednáváním se stavy.⁴⁴⁰

Deputace spojených jülišsko-klevsko-bersko-marských stavů se tak postarala braniborským vyslancům vedle běžné agendy o další vydatnou diplomatickou a špionážní činnost. Jejím účelem bylo, aby panovník měl přesné a včasné informace o aktivitách svých stavů v Řezně a o podpoře, kterou se snažily najít u císaře a některých kurfiřtů, pokud možno ještě předtím, než nabyde konkrétní podoby, a v případě potřeby mohl závčas zasáhnout nebo zohlednit získané informace při vyjednávání se stavy na domácí, klevsko-marské půdě.

Ke slovu opět přišly i pokusy naklonit si představitele deputace nabídkou vysokých postů v kurfiřtových službách.⁴⁴¹ Blumenthal si k sobě osobně pozval Winnenthala a snažil se ho odradit od jeho úmyslu opustit kurfiřtovy služby a naznačil, že vyloučeno není v případě, že by se vzdal svých aktivit v rámci deputace, ani jmenování na některý významnější post.⁴⁴² K důslednější spolupráci při snaze neutralizovat působení deputace byli nabádáni řezenští vyslanci i klevská vláda, která měla do Řezna Blumenthalovi a jeho spolupracovníkům přeposílat všechny důležité materiály a informovat je o aktuálních debatách ohledně deputace mezi stavy v Kleve-Mark a o všem dalším, co by mohlo usnadnit jejich argumentaci proti deputaci.⁴⁴³

Hlavní postup proti deputaci se však kurfiřt rozhodl rozvinout nikoli v Řezně, ale v Kleve. Místo násilného zásahu i místo případného působení proti deputaci na místě soustředil svou pozornost na to, aby celá akce do Řezna byla zdiskreditována a pozbyla i poslední zdání legitimacy. Vzájemné názorové rozdíly mezi klevsko-marskými stavy mu k tomu poskytovaly jedinečnou příležitost. Již několik dní po odjezdu deputace proti jejímu vyslání protestovali někteří členové klevského rytířstva.⁴⁴⁴ Mezi podepsanými byl nejen baron Wilich-Lottum, kurfiřtův plukovník a jeden z hlavních exponentů panovnické strany mezi stavy,

⁴⁴⁰ Blumenthal Otto von Schwerinovi, Řezno, 29. srpna/8. září 1653, in: URKUNDEN und Actenstücke, V., s. 673-674.

⁴⁴¹ Fridrich Vilém hlavnímu braniborskému vyslanci na řezenském sněmu Joachimovi Fridrichu von Blumenthalovi, Cölln an der Spree, 27. července/6. srpna 1653, in: Tamtéž, s. 664.

⁴⁴² Blumenthal Fridrichu Vilémovi, Řezno, 18./28. srpna 1653. in: GStA PK, I. HA, Rep. 34, Nr. 133 I, fol. 4.

⁴⁴³ Fridrich Vilém braniborským vyslancům u říšského sněmu v Řezně, Cölln an der Spree, 9. října 1653, in: GStA PK, I. HA, Rep. 34, Nr. 133 I, fol. 33.

⁴⁴⁴ Protest klevských rytířů proti deputaci do Řezna, Emmerich, 30. července 1653, in: URKUNDEN und Actenstücke, V., s. 662.

ale i Wirich von Bernsau, představitel umírněné stavovské opozice z počátku 40. let 17. století a organizátor deputace do Královce. Cílem panovnické strany tedy bylo získat na svou stranu stavovskou většinu a dosáhnout tak odvolání deputace.

Ideální argument dal panovnické straně do ruky opět falckrabě Filip Vilém. Tentokrát, po neúspěchu na celoríšské úrovni, rozvinul ofenzivu proti kurfiřtovi v rámci dolnorýnsko-vestfálského říšského kraje, ke kterému oba na základě svých porýnských držeb příslušeli.⁴⁴⁵ Jedním z dlouhodobých předmětů konfliktu mezi oběma pretendenty jülišsko-klevského dědictví byl spor o to, kdo nahradí jülišského vévodu v jeho funkci krajského spoludirektora. Post, o který se v dolnorýnsko-vestfálském říšském kraji tradičně dělil jülišsko-klevský vévoda s münsterským biskupem, poskytoval svému držiteli významné kompetence a s nimi i možnost instrumentalizovat tuto říšskou funkci ve prospěch vlastních politických zájmů. Falckrabě si post nárokoval na základě držby Jülichu a později opět s odvoláním na údajné porušení říšského míru, kterého se Fridrich Vilém dopustil v podobě rozpoutání düsseldorfské kravské války a které anulovalo předchozí dohody, jež spolu oba pretendenti ohledně vykonávání spoludirektoria uzavřeli. V roce 1653 uzavřel s druhým z direktorů, münsterským biskupem, dohodu, podle které se měli na tomto důležitém postu střídat, a která klevsko-marského vévodu-braniborského kurfiřta zcela opomíjela. Na jejím základě také Filip Vilém okamžitě vypsál krajský sněm do Essenu. Na něm se obě knížata snažila inicializovat vznik krajského vojska, určeného podle jejich prohlášení k obraně regionu před vojsky vévody lotrinského, Francouzů a Španělů.⁴⁴⁶

Skutečnost, že se tak dělo s do očí bijícím vyloučením braniborského kurfiřta, jemuž bylo upíráno i právo účasti na krajském sněmu za Kleve-Mark a demonstrativně byl pozván pouze za Minden, a že vedoucí posty vznikajícího krajského vojska se falckrabě s biskupem pokusili obsadit katolickými kandidáty, ale dávala celé akci značný konfesionálně-politický náboj, a vyvolala obavy z katolického spiknutí, ne nepodobné těm, které vyvolala v roce 1651 na druhé straně akce braniborského kurfiřta proti vévodství Berg. Zatímco tehdy se spekulovalo o snaze protestantské strany v čele s Nizozemím vstoupit do

⁴⁴⁵ K dolnorýnsko-vestfálskému kraji viz např. NEUHAUS, Der Niederrheinisch-Westfälische Reichskreis, s. 95-110.

⁴⁴⁶ HANSCHMIDT, Alwin, Kurbrandenburg als Kreisstand im Niederrheinisch-Westfälischen Kreis vom Westfälischen Frieden bis zum Spanischen Erbfolgekrieg, in: Preußen, Europa und das Reich, hrsg. von Oswald Hauser, Köln, Wien 1987, s. 49-50 (Neue Forschungen zur brandenburg-preussischen Geschichte, 7).

probíhající francouzskou-španělské války na straně Francie, nyní se objevily obavy, aby se katolická knížata z Porýní nepokusila vtáhnout říši do další evropské války na katolické straně.⁴⁴⁷ Celá tato „citlivost“ veřejného mínění na jakékoli podezřelé aktivity, zvláště ve výbušné porýnské oblasti, pouze dokumentuje nejistotu, která panovala v říši po třicetileté válce, nedůvěru mezi konfesemi a obavy ze zatažení do dalšího zničujícího válečného konfliktu.

Bez ohledu na relevanci těchto spekulací a dění ve „vysoké“ mezinárodní politice⁴⁴⁸ bylo důležité, že se obavy z katolického nebezpečí začaly šířit i mezi klevsko-marskými stavy. Zejména jejich evangelická část byla zděšena představou, že za essenským sněmem, dohodou jülišsko-berského panovníka se stavy i plánem stavovské deputace do Řezna se skrývá rafinovaně promyšlená protireformační politika katolické strany, která by mohla vyvrcholit až válkou s Nizozemím.⁴⁴⁹ Do celé konstrukce zdánlivě zapadalo i to, že císař, který vyšel vstříc jednomu z požadavků jülišsko-klevsko-bersko-marské deputace a uložil oběma dotčeným panovníkům zbourat pevnosti, proti kterým stavy protestovaly, pověřil dohledem nad provedením tohoto nařízení münsterského biskupa, tedy jednoho z hlavních iniciátorů ofenzivního katolického postupu. Stavy Jülichu a Bergu se navíc dohodly s falckrabětem, že ke zboření pevností podle císařského nařízení dojde až poté, co kurfiřt odstraní ty na své straně - Hamm a Lippstadt.⁴⁵⁰ To stavělo řezenskou deputaci i v očích klevsko-marských stavů do zcela jiného světla.

Panovnická strana dokázala těchto obav mistrně využít. Za rozhodující krok ve snaze získat na svou stranu většinu klevsko-marských stavů a přimět je k distancování se od vyslanců v Řezně je právem považováno vystoupení místodržitele Jana Mořice na zemském sněmu v září 1653.⁴⁵¹ Kníže předstoupil

⁴⁴⁷ Jedním z těch, kteří nejvíce alarmovali proti „katolickému nebezpečí“ na braniborském dvoře, byl tradičně antikatolicky, antihabsbursky založený hrabě Waldeck, nový spolupracovník kurfiřta, který vstoupil do jeho služeb za düsseldorfské války a až do severní války orientoval braniborskou politiku protihabsburským směrem. OPGENOORTH, Friedrich Wilhelm, I., s. 263.

⁴⁴⁸ Např. Schmidt zastává názor, že v pozadí celé akce je třeba hledat pouze snahu Filipa Viléma zajistit se proti případným braniborským útokům a že podobná fobie z nebezpečí mezinárodně politického spiknutí strany opačného vyznání panovala i na katolické straně. SCHMIDT, Philipp Wilhelm, s. 73.

⁴⁴⁹ OPGENOORTH, ‚Nervus rerum‘, s. 103.

⁴⁵⁰ OPGENOORTH, Friedrich Wilhelm, I., s. 274.

⁴⁵¹ Text jeho projevu viz Proslov Jana Mořice před klevsko-marskými stavy, Kleve, 12. září 1653, in: URKUNDEN und Actenstücke, V., s. 678-680.

před shromážděné stavy zcela v rozporu se zvyklostmi,⁴⁵² celý projev koncipoval velmi emocionálně a snažil se za použití byť řečnické, ale přece jen přesvědčivé a závažné figury o zármutku, který mu osobně působí současné neshody mezi panovníkem a stavy, využít svého postavení a renomé mezi stavy k tomu, aby přítomné přiměl k přijetí své argumentace.⁴⁵³

Obratně vyzdvihl nebezpečí hrozící evangelickému vyznání ze strany katolického spiknutí a apeloval i na obavy z možného rozpoutání nové války. Vysláním deputace stavy daly habsburské straně možnost rozhodnout jülišsko-klevskou otázku v katolický prospěch nebo pomocí císařské sekvestrace. Tu by však nebylo možné provést jinak než vojenskou silou, a ta by logicky vyvolala protiakci Nizozemí, což by mohl strhnout oblast do další ničivé války. Varianta katolického nástupnictví nebo císařského sekvestru by navíc jistě nebyla v zájmu převážně evangelických klevsko-marských stavů. Upozornil též na krajský sněm v Essenu a nápadnou souvislost mezi ním a politikou stavovské deputace a nadhodil, že jsou si tyto dvě akce s nápadně protievangelickým podtextem podobné, „jako kdyby byly zosnovány ve shodě“.⁴⁵⁴

Celkově byl místodržitelův projev koncipován jako apel na stavy, aby nedovolily katolické menšině jednat v neprospěch většiny a celé země, a narušovat vztah mezi stavy jako celkem a kurfiřtem, založený na jednotě a důvěře.⁴⁵⁵ Jan Mořic tak použil jeden z nejčastějších argumentů, založený na politické normě jednoty mezi panovníkem a stavy, která se v politické kultuře těšila značné autoritě a nebyla ani jednou ze stran zpochybňována.⁴⁵⁶ Realizaci deputace vyličil ve zřejmém kontrastu s tímto ideálem jednoty – jako podnik iniciovaný na základě tajných jednání několika jedinců, která byla držena v tajnosti nejen před panovníkem, ale také před samotnou stavovskou většinou. Její vystoupení navíc znamenalo jasnou demonstraci nedůvěry stavů vůči kurfiřtovi, navíc před říšským publikem.

Ve svém projevu tedy Jan Mořic vyzdvihl vše, čeho se stavové nejvíce obávali – císařský sekvestr, ohrožení náboženské svobody katolickým spiknutím,

⁴⁵² K významu samotného faktu, že se místodržitel rozhodl promluvit na sněmu a dát tak do hry na panovnické straně celou svou autoritu viz KAISER, „Pro Principe“, s. 92.

⁴⁵³ Viz i KAISER, Nähe und Distanz, s. 94.

⁴⁵⁴ Proslov Jana Mořice před klevsko-marskými stavy, Kleve, 12. září 1653, in: URKUNDEN und Actenstücke, V., s. 679.

⁴⁵⁵ Viz i OPGENOORTH, Johann Moritz von Nassau-Siegen, s. 67-68.

⁴⁵⁶ SERESSE, Politische Normen, s. 134.

hrozbu nové války a možnost otevřené roztržky stavů s panovníkem. I díky tomuto místodržitelovu vystoupení klevsko-marské stavy, už předtím v názoru na deputaci nijak zvlášť jednotné, přistoupily k revizi svého postoje k deputaci. Do Řezna přeposlaly text místodržitelova projevu a učinily výrazné změny v instrukci pro deputované.⁴⁵⁷ Ti už nyní neměli usilovat o vyřešení jülišsko-klevského nástupnického sporu, ale pouze o odstranění panovnických pevností a odvedení vojsk ze země. Výrazem potvrzení dohody mezi panovnickou stranou a stavy v Kleve-Mark se stal reces zemského sněmu z října 1653, který potvrzoval a dále rozvíjel reces z roku 1649.⁴⁵⁸

Deputace v Řezně skutečně dosáhla něčeho, co by se dalo nazvat úspěchem. Císař v polovině října vydal rozkaz braniborskému kurfiřtovi a neuburskému falckraběti, aby zbourali nové pevnosti v zemích jülišsko-berského dědictví a odvedli odtud svá vojska. V odůvodnění se zcela ztotožnil s názorem stavů, že obrana země je dobře zajištěna i bez stavby nových pevností a jejich přehnané zbrojení by naopak mohlo vést k narušení křehkého míru. Podpořil stavovské stížnosti proti porušování jejich privilegií, především práva schvalovat daně, a vyzval oba panovníky, aby zjednali nápravu a nevybírali již neschválené daně.⁴⁵⁹ Zároveň císař stavy ujistil, že i do budoucna se na něj mohou v případě potřeby obracet.⁴⁶⁰ Zafungoval tak tradiční scénář podpory hlavy říše pro zemské stavy proti bezpráví ze strany jejich panovníků.⁴⁶¹ Tento mechanismus představoval pro zemské stavy významnou podporu v případných konfliktech s panovníkem, a to nejen tehdy, kdy byl fakticky aktivizován, ale i jako hrozba, kterou stavové často používali, nebo jako nevyslovená možnost, kterou mohli kdykoli uvést do chodu. Panovníci se logicky snažili takovéto aktivity svých „poddaných“, které přesahovaly hranice jejich vlastního státu, všemi možnými prostředky omezit.

Jak nařízení o zbourání pevností a odvedení vojsk, tak slib císařské podpory ovšem brzy pozbyly na významu, neboť říšský sněm přijal tzv. nejmladší říšský reces a v jeho rámci i §180, který se stal jedním z nejdůležitějších říšských

⁴⁵⁷ Klevsko-marské stavy svým deputovaným v Řezně, Kleve, 12. září 1653, in: URKUNDEN und Actenstücke, V., s. 681.

⁴⁵⁸ Reces klevsko-marského zemského sněmu (tzv. exekuční reces), Kleve, 14. října 1653, in: URKUNDEN und Actenstücke, V., s. 688-692.

⁴⁵⁹ Ferdinand III. Fridrichu Vilémovi, Řezno, 16. října 1653, in: Tamtéž, s. 695-696.

⁴⁶⁰ Ferdinand III. deputovaným stavů Jülichu, Kleve, Bergu a Mark, Řezno, 16. října 1653, in: Tamtéž, s. 694.

⁴⁶¹ K této problematice viz i HUGHES, The Imperial Aulic Council.

dokumentů pro otázku zemských stavů. Stanovoval povinnost stavů finančně podporovat svého panovníka při stavbě pevností na obranu říše. Toto ustanovení bylo přijato v rámci diskuse o obraně na říše, kterou vyvolalo lotrinské nebezpečí a která byla jedním z důležitých předmětů jednání řezenského říšského sněmu. Na rozdíl od konkrétní podoby říšské obrany, o kterou vedli císař, kurfiřti, říšská knížata a města dalekosáhlé spory, povinnost všech říšských stavů i jejich poddaných se ní finančně podílet byla odhlasována zcela jednomyslně.⁴⁶² Tím pozbyl významu i poslední bod klevsko-marské části deputace a její členové nastoupili zpáteční cestu do Kleve.

V otázce jülišsko-klevského dědictví sáhl Ferdinand III. k poměrně obvyklému prostředku – stanovil oběma stranám, aby navrhly své důvěrníky, které by císař poté jmenoval komisaři, již by měli zprostředkovat smírné vyřešení sporu.⁴⁶³ To byl zcela obvyklý postup. Jak ukazují některé novější studie, smírné řešení sporů v rámci říše mělo vždy přednost před silovými zásahy, zejména po třicetileté válce, kdy bylo říšské veřejné mínění na podobné zásahy velmi citlivé a císař si navíc nemohl dovolit ohrozit svou reputaci případným neúspěchem při prosazování soudčího výroku.⁴⁶⁴ Stejně tak obvyklou praxí bylo, že samy strany zúčastněné ve sporu měly výrazný vliv na jmenování komisařů, kteří měli ve jménu hlavy říše a v pověření říšské dvorské rady záležitost řešit. Často strany už rovnou při přednesení stížnosti říšské dvorské radě navrhovaly své kandidáty na komisaře a neobvyklé nebylo ani, když říšská dvorská rada na protest některé ze stran již jmenovaného komisaře z případu stáhla.⁴⁶⁵ V tomto případě, pravděpodobně i vzhledem k jeho říšskopolitické důležitosti a k tomu, že na něm byli zúčastněni tak významní říšští stavové jako byl braniborský kurfiřt a neuburský falckrabě, císař dokonce rovnou oslovil obě strany s žádostí o jmenování svého důvěrníka. Zároveň se obrátil na ostatní, „nezúčastněné“ kurfiřty a požádal je o dobrozdání, jak postupovat v případě, že se smírného vyrovnání nepodaří dosáhnout.⁴⁶⁶ I z toho je patrná další výrazná tendence císařského

⁴⁶² MÜLLER, Der Regensburger Reichstag, s. 404-406.

⁴⁶³ Ferdinand III. deputovaným stavů Jülichu, Kleve, Bergu a Mark, Řezno, 16. října 1653, in: URKUNDEN und Actenstücke, V., s. 693.

⁴⁶⁴ ORTLIEB, Reichshofrat und kaiserliche Kommissionen, s. 75. Smírné řešení podporoval císařský dvůr už ve 40. letech, kdy bylo oběma stranám naznačeno, že císař bude respektovat případnou dohodu mezi pretendenty. Relace radů Götzena, Putlitze, Ribbecka, Schwerina a Strieho, Cölln an der Spree, 14./24. ledna 1646, in: PROTOKOLLE und Relationen, III., s. 359.

⁴⁶⁵ ORTLIEB, Reichshofrat und kaiserliche Kommissionen, s. 71-73.

⁴⁶⁶ URKUNDEN und Actenstücke, V., s. 693.

soudnictví po třicetileté válce, a sice snaha zahrnout do rozhodovacího procesu a říšské justice i samotné říšské stavy a posílit tak jejich identifikaci s říší, což mohlo působit ve smyslu její integrace.⁴⁶⁷ Skutečnost, že se věci ujal říšské soudní instituce, ale podobně jako v celé řadě dalších případů ještě neznamenal, že by případ také skutečně dospěl ke konečnému řešení. Lhůty pro smírné řešení byly neustále prodlužovány a nakonec byl celý spor o jülišsko-klevské dědictví definitivně uzavřen teprve v roce 1666, a to cestou dohody obou hlavních pretendentů.

Tendence zemských stavů hledat oporu proti některým podle jejich názoru a právního vědomí nelegitimním požadavkům panovníka u říšských institucí byla velmi rozšířená. I v rámci samotného braniborsko-pruského státu nebyl tento postup klevsko-marských stavů ojedinělý. Procesům u říšských soudů musel Fridrich Vilém čelit například i jako panovník nově získaných zemí Magdeburgu, Halberstadtu a Mindenu.⁴⁶⁸

Vyslání deputace do Řezna mělo ještě svou dohru. Přesto, že si stavové nárokovali pro její členy beztrestnost,⁴⁶⁹ byl Winnenthal po návratu za dramatických okolností zatčen, odvezen do Braniborska a uvězněn ve Špandavě,⁴⁷⁰ a zapsal se tak do povědomí historiků spíše než jako vůdce stavovské politiky jako jedna z mála obětí politických procesů vlády Fridricha Viléma.

Ze zločinu vlastizrady, z něhož byl obviněn, Winnenthala shledávají vinným i někteří současní historikové – aktivity stavovské deputace v Řezně totiž skutečně vážně ohrozily samotnou podstatu braniborské vlády na Dolním Rýně a hrozily císařskou sekvestrací. Hranice mezi vystoupením zemských stavů na říšské úrovni, o jehož přípustnosti by se dalo diskutovat, a mezi „rebelií“ a vlastizradou, byla překročena v momentě, kdy vyšly najevo záměry katolické

⁴⁶⁷ WESTPHAL, Stabilisierung, s. 248.

⁴⁶⁸ KAISER, Nähe und Distanz, s. 106.

⁴⁶⁹ Instrukce stavů Jülichu, Kleve, Bergu a Mark pro jejich deputované do Řezna, Wesel, 28. listopadu 1652, in: URKUNDEN und Actenstücke, s. 626.

⁴⁷⁰ Při jeho zatčení paradoxně pomáhali nizozemští vojáci. Kurfiřt si od velitele jedné z nizozemských posádek v klevském vévodství vyžádal dvacet mužů pod záminkou, že budou tvořit eskortu pro převoz vzácného nákladu. Generální stavy si sice posléze stěžovaly na zneužití svých vojáků, k závažnější diplomatické roztržce ale nedošlo. KAISER, Die vereinbarte Okkupation, s. 304.

strany a spojení jülišsko-berských členů deputace s falckrabětem, a klevsko-maršti zástupci přesto neopustili Řezno a pokračovali v iniciativě proti panovníkovi.⁴⁷¹

Příznačné bylo, že kurfiřt nezahájil proces se stavy jako celkem, ale pouze s jednotlivcem Winnenthalem. Vůdce deputace tak plnil roli jakési zástupné osoby, která měla sloužit jako výstražný případ, přímého konfliktu se stavovskou korporací se ale Fridrich Vilém snažil vyvarovat. Takovýto postup byl zcela obvyklý a souvisel s dobovou politickou kulturou, v níž by otevřená roztržka panovníkem a stavů mohla způsobit vážné trhliny, neboť by znamenala otřesení jedné ze základních politických norem – jednoty mezi panovníkem a stavy. Ruku v ruce s obviněním konkrétního jedince proto zpravidla šlo zdůraznění konsensu a nadstandardních vztahů se stavy jako celkem.⁴⁷² Podobně politická kultura fungovala i na druhé straně – kritika panovníka byla ze strany poddaných a stavů naprosté tabu. Stejně jako se v tomto případě opakovaně setkáváme s kritikou špatných rádců, pomluv a intrik, kteří vládce uvedli v omyl,⁴⁷³ ani z vlastizrady a porušení žádoucí jednoty mezi panovníkem a stavy se zpravidla neobviňovaly stavy jako celek, ale pouze vybraní jedinci, kteří se zlým úmyslem svedli stavy na scestí. Tento princip by se dal zobecnit tak, že legitimní prvek společensko-politického uspořádání, ať už je to panovník nebo stavy, se nekritizuje.

I v případě Fridricha Viléma lze sledovat cílené použití násilí pouze vůči jedincům nebo komunám, jako v případě Magdeburku, ale nikdy explicitně proti zemským stavům. Cílem bylo dosáhnout téhož účinku – odradit stavy od dalších „protistátních“ aktivit, ale bez narušení širšího konsensu. Daný jedinec měl být izolován a jeho případní následovníci odstrašeni.⁴⁷⁴ Po takovém procesu zpravidla následovalo jednání s ostatními stavy a dohoda. Postup proti jejich členovi totiž mohl, byť oficiálně nebyl přímou hrozbou, výrazně zvýšit ochotu stavů ke kompromisu.⁴⁷⁵ Interpretace, která označovala za konkrétního viníka konfliktu jednotlivce, potom poskytla oběma stranám možnost překlenout prodělanou roztržku a vyjít z ní bez újmy na reputaci.⁴⁷⁶ Tato strategie slavila úspěch i

⁴⁷¹ OPGENOORTH, Friedrich Wilhelm, I., s. 275; OPGENOORTH, Johann Moritz von Nassau-Siegen, s. 68.

⁴⁷² Na příklad Winnenthala analytuje SERESSE, Politische Normen, s. 138-139.

⁴⁷³ Tradiční argument „špatně poraženého panovníka“ (schlecht beratener Fürst) tematizuje např. Schilling na příkladu nizozemského místodržitele Viléma II. a jeho postupu proti Amsterdamu. Viz SCHILLING, libertär-radikale Republikanismus, s. 505.

⁴⁷⁴ OPGENOORTH, Mehrfachherrschaft im Selbstverständnis, s. 45.

⁴⁷⁵ OPGENOORTH, ‚Nervus rerum‘, s. 108.

⁴⁷⁶ SERESSE, Politische Normen, s. 140.

v klevsko-marském případě. Stavy sice Winnenthala obhajovaly a protestovaly zejména proti jeho zatčení, které vnímaly jako útok proti stavovským privilegiím, neboť vůdce katolického rytířstva jednal v jejich pověření, nakonec ale došlo k dohodě s panovníkem. Winnenthal byl po několikaměsíčním věznění propuštěn a kurfiřt mu vzhledem k jeho špatnému zdravotnímu stavu dokonce blahosklonně odpustil cestu do Královce, jejímž účelem měla být osobní omluva. Winnenthal odcestoval na léčení do Spa a posléze vstoupil do služeb münsterského biskupa, čímž na první pohled potvrzoval spekulace o konspiračním napojení na katolickou stranu v roce 1653, daleko spíše ale hledal další možnost kariérního uplatnění. Klevsko-marské stavy mu sice za jeho služby oficiálně poděkovaly, jednání o slíbené finanční náhradě za náklady spojené s deputací se ale vlekly ještě několik let.⁴⁷⁷

III-4) Místodržitelé – panovnické alter ego

Stejně jako jeho braniborští kurfiřtští předchůdci a stejně jako celá řada dalších evropských panovníků musel i Fridrich Vilém čelit skutečnosti, že vládne zároveň několika zemím, jejichž odlišnosti a specifika rozhodně vylučovaly označení jednotný stát. Zisk nových území na počátku 17. století, pruského vévodství a klevsko-marské části jülišsko-klevského dědictví, postavil braniborskou politiku před do té doby neznámé úkoly, včetně zcela nových požadavků na způsob vládnutí a výběr spolupracovníků.⁴⁷⁸ V případě Braniborsko-Pruska byla situace navíc komplikována geografickou polohou jednotlivých zemí. Jeden z hlavních prostředků Fridricha Viléma, kterými se snažil vyrovnat s podmínkami vícenásobné vlády,⁴⁷⁹ představovala instituce místodržitelů. Historik Dietrich Kausche, který se této problematice věnoval, vymezuje místodržitele jako „osobnost vysokého postavení, která požívá zvláštní důvěry vládce, určitým způsobem ho má nahrazovat a plnit jeho reprezentační povinnosti“.⁴⁸⁰ Michael Kaiser a Michael Rohrschneider, kteří se zabývali problematikou Braniborsko-Pruska jako vícenásobné vlády, považují

⁴⁷⁷ LUDA, Kleve-Mark, s. 75-76.

⁴⁷⁸ OPGENOORTH, „Ausländer“ in Brandenburg-Preußen, s. 10.

⁴⁷⁹ Obecně k fenoménu vícenásobné vlády viz Úvod.

⁴⁸⁰ KAUSCHE, Zur Geschichte der brandenburgisch-preußischen Statthalter, s. 2.

místodržitele společně se dvorem a armádou za jeden z klíčových „nadteritoriálních“ faktorů, kterým je třeba věnovat pozornost v procesu integrace a státního formování hohenzollernské monarchie.⁴⁸¹ Ernst Opgenoorth dokonce označuje vládu s pomocí místodržitelů za „charakteristický znak vnitřní politiky Fridricha Viléma“.⁴⁸²

Používání místodržitelů mělo v Braniborsku jistou tradici již od 16. století. Původní funkcí místodržitele bylo „pouze“ zastupovat kurfiřta v době jeho nepřítomnosti v zemi, například při účasti na říšském sněmu nebo válečném tažení.⁴⁸³ Pravomoci místodržitele byly omezeny časově i věcně a při rozhodování zpravidla podléhal širšímu kolegiu kurfiřtových spolupracovníků.⁴⁸⁴ Novým jevem bylo na počátku 17. století jmenování místodržitelů pro ostatní země braniborsko-pruského složeného státu.⁴⁸⁵ Pro pruské vévodství bylo možno jmenovat místodržitele až od roku 1657, kdy se podařilo získat nezávislost na polském království.

Zatímco za předchozích kurfiřtů byla funkce místodržitele pouze formální a pravomoci s ní spojené velmi omezené, za Fridricha Viléma začíná nabývat na významu jako důležitý prostředek prosazování panovnické vlády. Širší využití místodržitelů bylo v západních zemích umožněno především ukončením třicetileté války a postupným přebíráním faktické vlády braniborským panovníkem a v pruském vévodství získáním suverenity v roce 1657.⁴⁸⁶ Funkce místodržitele ve vlastním Braniborsku, kterou je třeba odlišovat od ostatních, se jako stálý úřad, fungující i za přítomnosti kurfiřta, prosadila teprve v 2. polovině 50. let 17. století.

⁴⁸¹ KAISER, Michael, ROHRSCHEIDER, Michael, Einführung, in: *Membra unius capitis. Studien zur Herrschaftsauffassungen und Regierungspraxis in Kurbrandenburg (1640-1688)*, hrsg. von Michael Kaiser und Michael Rohrschneider, Berlin 2005, s. 11 (FBPG, NF, Beiheft 7) (dále jen KAISER, ROHRSCHEIDER, Einführung). K roli armády v integračním procesu viz LUH, Jürgen, *Heer und Herrschaft. Zur Rolle der Armee im Integrationsprozeß der kurbrandenburgischen Territorien*, in: *Membra unius capitis. Studien zur Herrschaftsauffassungen und Regierungspraxis in Kurbrandenburg (1640-1688)*, hrsg. von Michael Kaiser und Michael Rohrschneider, Berlin 2005, s. 235-245 (FBPG, NF, Beiheft 7), k roli dvora DUINDAM, Wien – Versailles – Berlin.

⁴⁸² OPGENOORTH, Friedrich Wilhelm, I., s. 201.

⁴⁸³ KAUSCHE, Zur Geschichte der brandenburgisch-preußischen Statthalter, s. 5.

⁴⁸⁴ BAHL, Peter, *Der Hof des Großen Kurfürsten. Studien zur höheren Amtsträgerschaft Brandenburg-Preußens*, Köln, Weimar, Wien 2001, s. 93 (Veröffentlichungen aus den Archiven Preußischer Kulturbesitz, Beiheft 8) (dále jen BAHL, *Der Hof des Großen Kurfürsten*).

⁴⁸⁵ Pro západní země braniborští kurfiřti jmenovali místodržitele hned od vzniku nároku na jülišsko-klevské dědictví v roce 1609, jako první byl touto funkcí pověřen bratr kurfiřta Jana Zikmunda Ernst. O čtyři roky později převzal tento úřad následník Jiří Vilém, otec Fridricha Viléma. THISEN, *Der Statthalter und die Residenz*, s. 109.

⁴⁸⁶ První místodržitel pro Prusko byl jmenován v roce 1657.

Jejím specifikem navíc bylo, že pravomoci místodržitele byly postupně rozšířeny z vlastního Braniborska na celý braniborsko-pruský složený stát, což ji ještě více odlišovalo od zbylých místodržitelských postů.⁴⁸⁷

Místodržitelé Velkého kurfiřta se vždy těšili značnému zájmu historiků. Pohled starší historiografie na instituci místodržitelů byl ale silně ovlivněn celkovým státocentrickým pojetím braniborsko-pruských dějin. V interpretaci autora jediné monografie o instituci místodržitelů Egloff Tappelskircha z roku 1937 se tak místodržitelé stávají pouze prostředky panovníka, které měly potlačit partikulární zájmy jednotlivých zemí a vštěpit jim společnou myšlenku jednotného státu, „podřídít jejich síly jednomu společnému duchu, jedné společné vůli“. ⁴⁸⁸ V praxi tedy především potlačit stavovský odpor, vnímaný jako překážka panovnických modernizačních snah o centralizaci a posílení moci státu.⁴⁸⁹ Novější studie upozorňují na ahistoričnost takového pojetí, které bylo místodržitelům zcela cizí, a naopak daleko více zdůrazňuje jejich zprostředkovatelskou úlohu a zasazuje je do kontextu fenoménu vícenásobné vlády 17. století.⁴⁹⁰

Náplní práce místodržitelů bylo vypisovat jménem panovníka zemský sněm a zastupovat jej na něm. To zahrnovalo oficiální zahájení, předložení panovnické propozice a ukončení sněmu. Dále místodržitel předsedal místní vládě, v níž měl dohlížet, aby nebylo přijato žádné usnesení proti zájmům kurfiřta. Úkolem místodržitele bylo také průběžně panovníka informovat o situaci v zemi a důležitých událostech, převážně písemně.⁴⁹¹

Význam místodržitelského úřadu byl samozřejmě přímo úměrný významu země, pro kterou se místodržitel vybíral. Jako klíčové se proto jevily zejména

⁴⁸⁷ KAUSCHE, Zur Geschichte der brandenburgisch-preußischen Statthalter, s. 2; BAHL, Der Hof der Großen Kurfürsten, s. 94. Nutnost odlišovat funkci braniborského místodržitele a místodržitelů ostatních zemí zdůrazňuje i ROHRSCHEIDER, Die Statthalter, s. 217.

⁴⁸⁸ TIPPELSKIRCH, Die Statthalter, s. 28. Podobně Kausche označuje za hlavní úkol místodržitelů integrovat částečně se ještě vzpouzející provincie co nejrychleji do společného státu. Viz KAUSCHE, Zur Geschichte der brandenburgisch-preußischen Statthalter, s. 10.

⁴⁸⁹ TIPPELSKIRCH, Die Statthalter, s. 86. V podobném duchu interpretuje roli místodržitelů Andrzej Kamiński, který místodržitele označuje za „prováděcí orgány kurfiřtských nařízení“ a připisuje jim „rozhodující roli při procesu unifikace“. KAMIŃSKI, Andrzej, Die Anfänge des Absolutismus in Brandenburg-Preußen um die Mitte des 17. Jahrhunderts, in: Jahrbuch für die Geschichte Mittel- und Ostdeutschlands 43, 1995, s. 40.

⁴⁹⁰ Viz především KAISER, „Pro Principe“; ROHRSCHEIDER, Die Statthalter; OPGENOORTH, Johann Moritz von Nassau-Siegen; THISSEN, Der Statthalter und die Residenz.

⁴⁹¹ Např. klevsko-marský místodržitel psal panovníkovi někdy sám, jindy jménem celé vlády. Podobně kurfiřtova korespondence byla směřována dle potřeby a závažnosti někdy celé klevské vládě, jindy osobně místodržiteli. TIPPELSKIRCH, Die Statthalter, s. 76, 90.

posty v Braniborsku, Kleve-Mark a Východním Prusku.⁴⁹² Největší důležitost je obvykle připisována třem dlouholetým místodržitelům Velkého kurfiřta – knížeti Janu Jiřímu II. Anhaltsko-Desavskému,⁴⁹³ s jehož jménem je spojena kvalitativní přeměna funkce braniborského místodržitele v centrální úřad, a dvěma dlouholetým místodržitelům v největších „vedlejších zemích“, knížeti Janu Mořici Nasavsko-Siegenskému,⁴⁹⁴ místodržiteli v Kleve Mark v letech 1647-1679) a Bogusławu Radziwiłłovi,⁴⁹⁵ který se ujal úřadu místodržitele v Prusku po získání suverenity v roce 1657. Význam jejich postů byl dán důležitostí příslušných zemí pro braniborsko-pruský složený stát a jeho panovníka. V případě obou „vedlejších“ zemí také složitou státoprávní a mezinárodně-právní situaci a aktivitami místních zemských stavů. Místodržitelé byli jmenováni i pro Zadní Pomořany⁴⁹⁶ (Philipp von Horn,⁴⁹⁷ Ernst Bogislaw vévoda von Croy), Halberstadt

⁴⁹² Rohrschneider naopak odlišuje místodržitelský post v Braniborsku od klevsko-marského a pruského vzhledem k tomu, že místní zemské stavy uznávaly hohenzollernskou svrchovanost, a označuje jej za daleko méně konfliktní. ROHRSCHEIDER, Johann Georg II. von Anhalt-Dessau, s. 62.

⁴⁹³ Jan Jiří II. kníže Anhaltsko-Desavský (1627-1693) zahájil vojensko-diplomatickou kariéru ve švédském vojsku. Do kurfiřtových služeb přestoupil v roce 1658. Působil jako braniborský místodržitel a generál kavalérie, později polní maršál. V roce 1659 se oženil s Henriettou Kateřinou Oranžskou, sestrou kurfiřtky Luisy Henrietty. Od roku 1660 vládl jako říšský kníže Anhaltsko-Desavsku, v roce 1670 se stal dokonce seniorem celého rodu. V braniborských službách vykonával vedle místodržitelské agendy také vojenské a diplomatické úkoly. Platil za jednoho z hlavních zastánců procísařské politiky na braniborském dvoře. Po smrti Fridricha Viléma setrval ve službách jeho nástupce Fridricha III./I. Položil tak základ dlouhé řady příslušníků Anhaltsko-Desavského rodu v braniborsko-pruských službách. Z jeho následovníků je nejznámější syn Leopold I. kníže Anhaltsko-Desavský (1676-1747), známý jako „der alte Dessauer“, který se proslavil ve vojenských službách Fridricha Viléma I. a Fridricha II. K němu např. v češtině STELLNER, Fridrich Veliký, s. 50-51. K Janu Jiřímu II. Anhaltsko-Desavskému nejnověji monografie Michalea Rohrschneidera. Viz ROHRSCHEIDER, Johann Georg II. von Anhalt-Dessau.

⁴⁹⁴ Jan Mořic hrabě Nasavsko-Siegenský (1604-1679), v roce 1652/1653 povýšen do stavu říšských knížat. Údaje ohledně jeho povýšení se různí, což je zřejmě dáno rozdílem mezi jmenováním, připuštěním a uvedením k říšskému sněmu. K této otázce viz KAISER, „Pro Principe“, s. 88. V textu používám označení hrabě i kníže v závislosti na tom, zda se jedná o dobu před rokem 1653 nebo po něm.

⁴⁹⁵ Bogusław kníže Radziwiłł (1620-1669; místodržitelem 1657-1669) pocházel z litevské magnátské rodiny, roku 1547 povýšené do stavu říšských knížat. Jeho otec Janusz Radziwiłł se oženil s dcerou braniborského kurfiřta Jana Jiřího (1525-1598). Po matčině straně byl tudíž prastrýcem Fridricha Viléma. Za třicetileté války působil ve vojenských službách císaře, Švédska, Nizozemí a Francie, po roce 1648 v Polsku. Za první severní války se přiklonil na stranu švédů a účastnil se na švédsko-braniborské straně bitvy u Varšavy. V roce 1657 vstoupil do braniborských služeb a stal se místodržitelem kurfiřta v pruském vévodství, které krátce předtím získalo samostatnost. Viz TIPPELSKIRCH, Die Statthalter, s. 45-49.

⁴⁹⁶ Ke specifickému postavení pomořanských místodržitelů v rámci pomořanského státoprávního uspořádání viz KAUSCHE, Zur Geschichte der brandenburgisch-preußischen Statthalter, s. 4, 16-19. Funkce pomořanského místodržitele později sloužila jako čestný titul pruských a německých následníků a užívala se až do roku 1888, krátce ještě v letech 1911-1918. Tamtéž, s. 22-24.

⁴⁹⁷ Philipp von Horn (kolem 1595 – 1659) pocházel jako jediný z místodržitelů ze zemské šlechty. Před vstupem do braniborských služeb působil jako kancléř pomořanského vévody a později ve službách Švédska. Na vestfálském mírovém kongresu zastupoval pomořanské zemské stavy.

(Joachim Friedrich von Blumenthal, Christian Albrecht hrabě zu Dohna) a Minden-Ravensberg (Jan Mořic hrabě Nasavsko-Siegenský, Jan VIII. hrabě von Sayn-Wittgenstein-Hohenstein, Georg Friedrich hrabě von Waldeck).⁴⁹⁸ Některé místodržitelské úřady měly ale již od počátku spíše prebendální charakter a byly udělovány spíše jako odměna zasloužilým spolupracovníkům. Osoba místodržitele proto nehrála takovou roli.⁴⁹⁹

Instituce místodržitelů úzce souvisela s významem osobní přítomnosti panovníka v raném novověku. V 17. století, kdy byla vláda stále silně personifikována, hrála fyzická přítomnost vládce nezanedbatelnou roli.⁵⁰⁰ V podmínkách vícenásobné vlády, zvláště pokud byly od sebe jednotlivé země vzdáleny a bylo-li jich tolik jako v případě Braniborska, ale, jak upozorňuje Franz Bosbach, nemohl být panovník v jednotlivých částech svého složeného státu přítomen jinak než sporadicky.⁵⁰¹ Základním nárokem každého vládce však samozřejmě bylo „vykonávat vládní moc v každé zemi svého složeného státu bez ohledu na to, jestli je zrovna osobně přítomen nebo ne“.⁵⁰² Rohrschneider uvádí dva způsoby, jimiž mohl této komplikaci čelit. Prvním bylo cestování po jednotlivých částech svého složeného státu, které by umožňovalo osobní výkon vlády a relativně častou přítomnost ve všech zemích. Tato forma vlády, která by ale vyžadovala časté stěhování početného dvora a udržování několika paralelních rezidencí, byla typická především pro středověkého „panovníka na cestách“, ani

V roce 1647 ho Fridrich Vilém jmenoval braniborským tajným radou, v roce 1650 místodržitelem Zadních Pomořan. Pro Fridricha Viléma vykonával i příležitostné diplomatické úkoly – vyjednával se Švédy o vyklizení Zadních Pomořan, které Braniborsku přiřkl vestfálský mír, a v roce 1652 byl vyslán do Prahy k jednání s císařem Ferdinandem III., kde se měl snažit vyjednat císařskou podporu pro braniborské požadavky vůči Švédsku ohledně vyklizení Zadních Pomořan. Platil za odborníka na finanční záležitosti a po roce 1650 působil v Kleve jako mimořádný komisař, jehož úkolem byla konsolidace správy panovnických domén a oddlužení země. Viz KAUSCHE, *Zur Geschichte der brandenburgisch-preußischen Statthalter*, s. 18; OPGENOORTH, Friedrich Wilhelm, I., s. 265; TIPPELSKIRCH, *Die Statthalter*, s. 42; BAHL, *Der Hof der Großen Kurfürsten*, s. 503.

⁴⁹⁸ Pro Magdeburg, který definitivně připadl Braniborsku až v roce 1680, byl jmenován místodržitel až v roce 1693 a nehrál významnější roli. KAUSCHE, *Zur Geschichte der brandenburgisch-preußischen Statthalter*, s. 14.

⁴⁹⁹ BAHL, *Der Hof der Großen Kurfürsten*, s. 95; KAUSCHE, *Zur Geschichte der brandenburgisch-preußischen Statthalter*, s. 13.

⁵⁰⁰ Tuto otázku na problematice „blízkosti“ a „distance“ ve vztazích mezi braniborským kurfiřtem a klevsko-marskými stavy tematizuje KAISER, *Nähe und Distanz*.

⁵⁰¹ BOSBACH, *Mehrfachherrschaft – eine Organisationsform*, s. 26. Bosbach ale zároveň odmítá interpretaci, která prezentuje dlouhodobější nepřítomnost panovníka v některých částech složeného státu jako faktor ohrožující politickou stabilitu státu.

⁵⁰² ROHRSCHEIDER, *Die Statthalter*, s. 213.

v raném novověku ale nebyla zcela neobvyklá.⁵⁰³ Druhou cestou, jak se vyrovnat s nemožností osobní přítomnosti ve všech částech složeného státu, bylo delegování moci. Vládce mohl ustanovit v jednotlivých zemích trvale přítomné „alter ego“, jehož prostřednictvím by zde mohl vykonávat vládu téměř stejně účinně, jako kdyby byl přítomen sám.⁵⁰⁴ Právě tuto funkci plnili místodržitelé. Fridrich Vilém ale během své vlády kombinoval obě možnosti a zcela nerezignoval ani na roli cestujícího panovníka.⁵⁰⁵ Zejména v případech důležitých jednání zpravidla volil osobní přítomnost na místě.⁵⁰⁶

Klíčovým úkolem místodržitele bylo proto být osobně přítomen na místě a zastupovat, „zpřítomňovat“ panovníka. Ne tedy pouze vykonávat jeho vůli a rozkazy v dané části složeného státu, stát v čele místní správy nebo vést jeho jménem boj se stavy, ale svou přítomností jej reprezentovat a zviditelňovat tak vládu samotnou.⁵⁰⁷ To bylo zcela v souladu s dobovým vnímáním vlády a autority, které byly v obecném povědomí vázány na osobu panovníka.⁵⁰⁸ Jak upozorňuje Kaiser, k vládě v dobovém vnímání bezpodmínečně patřil vládce sám. Měl být ve své zemi přítomen a pokud tomu tak nebylo, bylo to vnímáno jako problém nebo alespoň něco, co je třeba nějak ospravedlnit a nějak řešit.⁵⁰⁹ Studie zabývající se politickou kulturou 17. století zdůrazňují právě argument „zviditelnění“ státu – v raném novověku totiž neexistovaly instituce a další viditelné projevy státu a stát se zhmotňoval a demonstroval právě pouze v osobě monarchy, dynastii nebo dvoru.⁵¹⁰ V případě, že panovník nebyl k dispozici, přecházel tento úkol na osobu místodržitele.⁵¹¹ K postavení místodržitele jako

⁵⁰³ Typickým „panovníkem na cestách“ byl např. Karel V. ELLIOTT, *A Europe of Composite Monarchies*, s. 56.

⁵⁰⁴ ROHRSCHEIDER, *Die Statthalter*, s. 214.

⁵⁰⁵ DUINDAM, *Wien – Versailles – Berlin*, s. 198.

⁵⁰⁶ Podle Kaisera dokázal Fridrich Vilém využívat váhy přítomnosti a nepřítomnosti panovníka v rámci dobové politické kultury. Na stížnost klevsko-marských zemských stavů, že jejich gravamina dosud nebyla vyřízena, např. odpověděl, že tuto otázku je třeba odložit do doby, než do Porýní osobně dorazí. V roce 1662 se např. rozhodl řešit krizovou situaci v pruském vévodství osobní návštěvou. Přesný výčet návštěv kurfiřta v porýnských zemích viz KAISER, *Nähe und Distanz*, s. 76-77, 80.

⁵⁰⁷ To se odráželo i po praktické stránce – místodržitelé dostávali vedle stálého platu i odpovídající materiální vybavení. Pruský místodržitel Croy například po převzetí funkce obdržel osobní gardu a byly mu prokazovány pocty podobné panovnickým. Viz KAUSCHE, *Zur Geschichte der brandenburgisch-preußischen Statthalter*, s. 15.

⁵⁰⁸ ROHRSCHEIDER, *Johann Georg II. von Anhalt-Dessau*, s. 54.

⁵⁰⁹ KAISER, *Nähe und Distanz*, s. 75.

⁵¹⁰ THISSEN, *Der Statthalter und die Residenz*, s. 110.

⁵¹¹ V pramenech proto místodržitel často vystupuje jako „Pro Principe“, např. Jan Mořic Nasavsko-Siegenský jako „Pro Principe von Nassau“. Cit. dle KAISER, „Pro Principe“, s. 88.

instrumentálního vykonavatele kurfiřtské politiky je proto třeba přičíst ještě jakousi „symbolickou přidanou hodnotu“, ⁵¹² vyplývající z této jeho symbolické funkce, která byla součástí dobové politické kultury. ⁵¹³

Skutečnost, že místodržitel vystupoval a byl vnímán jako ztělesnění panovnické autority, mu dávala možnost využívat celé repertorium symbolických prostředků podobných těm, které měl k dispozici panovník. V jeho zastoupení mohl uplatnit signály, jimiž uváděl do chodu významy, o kterých explicitně nehovoří písemné prameny, ale kterým dobová politická kultura a tedy i stavy na základě sdílené politické kultury velmi dobře rozuměly. Mohl volit mezi demonstrací blízkosti či naopak zdůraznění distance vůči stavům ⁵¹⁴ nebo se rozhodovat mezi komunikací a nekomunikací – vše jako politikum par excellence a zcela plnohodnotný prostředek politického jednání.

Tento aspekt místodržitelova působení se projevoval například v chování na zemských sněmech, kde bylo jeho úkolem působit stejně jako panovník pouze silou své přítomnosti. Místodržitel zásadně nevstupoval do jednání, nečetl osobně panovnické propozice a běžnou agendu přenechával spolupracovníkům. Pokud se rozhodl zemský sněm oslovit, popřípadě osobně navštívil nebo pozval na audienci některého ze stavovských představitelů, znamenalo to určitou výjimečnou situaci a každopádně důležitý politický signál, a významu tohoto kroku si byli i doboví aktéři. ⁵¹⁵ Proto mělo takovou sílu vystoupení Jana Mořice na zemském sněmu v roce 1653, kterým se snažil zemské stavy odradit od dalšího podporování řezenské delegace.

Další specifikem, které odlišovalo místodržitele od ostatních úředníků ve službách kurfiřta, byl čistě osobní závazek, kterým byl vázán k panovníkovi. V jeho případě se nejednalo o pouhou přísahu, nýbrž o osobní pouto založené na vzájemné důvěře. Místodržitel proto nebyl členem státního aparátu nebo zemským úředníkem, nýbrž čistě kurfiřtovým spolupracovníkem. ⁵¹⁶ I v této souvislosti je třeba chápat boj o přísahu místodržitele na reces zemského sněmu z roku 1649

⁵¹² STOLLBERG-RILINGER, Politisch-soziale Praxis, s. 4.

⁵¹³ Tuto problematiku na příkladu zemského stavovského zřízení tematizuje STOLLBERG-RILINGER, Politisch-soziale Praxis.

⁵¹⁴ Viz KAISER, Nähe und Distanz, s. 71-75.

⁵¹⁵ Roli místodržitele jako bezprostředního zástupce panovníka analyzuje Kaiser na příkladu klevsko-marského místodržitele Jana Mořice Nasavsko-Siegenského a jeho vystupování na zemských sněmech. Viz KAISER, „Pro Principe“.

⁵¹⁶ OPGENOORTH, „Ausländer“ in Brandenburg-Preußen, s. 28; TIPPELSKIRCH, Die Statthalter, s. 33.

mezi klevsko-marskými stavy a kurfiřtskou stranou, který trval až do poloviny 50. let 17. století. Stavy dlouho trvaly na tom, aby i místodržitel přísahal na ustanovení zmíněného recesu jako všichni zemští úředníci. Tento požadavek však byl pro kurfiřta nepřijatelný právě proto, že nemohl připustit jakýkoli dvojitý závazek svého místodržitele, a rozhodně ho odmítal.

Vzhledem k výjimečnosti funkce místodržitele věnoval kurfiřt odpovídající pozornost výběru konkrétních osob, které na místodržitelské posty jmenoval. Zcela jednoznačná je tendence obsazovat tato místa vysoce urozenými šlechtici a renomovanými osobnostmi – oranžský princ a říšský hrabě, později kníže Jan Mořic, následník říšského knížectví Anhaltsko-Desavského Jan Jiří II., kníže Radziwill, vévoda Croy, hlavní vyslanec na vestfálském mírovém kongresu Sayn-Wittgenstein, renomovaný diplomat Blumenthal. Michael Rohrschneider dokonce označuje snahu jmenovat na místodržitelská místa takto urozené a evropsky uznávané osobnosti za jednu z hlavních charakteristik personální politiky Fridricha Viléma.⁵¹⁷

Jaké byly důvody tohoto trendu a skutečnosti, že Fridrich Vilém pro vykonávání místodržitelských úřadů nepoužíval například zástupce nové vrstvy loajálního státního úřednictva, pokud taková existovala, resp. proč se ji nepokoušel vytvořit? Vezmeme-li v úvahu, že místodržitel byl „zpřítomněním“ panovníka a jeho „druhým já“ v příslušné zemi, je zřejmé, že na společenské postavení tohoto zástupce byly kladeny odpovídající nároky. Důležitou roli hrála podle všeho též skutečnost, že v představách raného novověku značně zvyšovalo panovníkovu prestiž, pokud v jeho službách působili vysoce urození a evropsky známí mužové.⁵¹⁸ Tuto roli mohli plnit např. říšská knížata, panovníci malých říšských států, renomovaní diplomaté nebo důstojníci proslavení ve významných válkách. Tito lidé vzhledem ke své osobní reputaci, význačnému společenskému postavení a zkušenostem mohli kurfiřta odpovídajícím způsobem reprezentovat při diplomatických jednáních, ve vojenských vystoupeních i při jednání se zemskými stavy. Svou přítomností navíc propůjčovali braniborskému dvoru, resp.

⁵¹⁷ ROHRSCHEIDER, Die Statthalter, s. 219.

⁵¹⁸ Opgenoorth v této souvislosti upozorňuje, že ještě dlouho do 18. století nelze striktně oddělovat sféru politiky a dvora – naopak, reprezentace a prestiž byly politikem prvního řádu. Opgenoorth tak tematizuje otázky, které se později staly předmětem zájmu historiografie v rámci konceptu tzv. „dvorské veřejnosti“. Viz OPGENOORTH, „Ausländer“ in Brandenburg-Preußen, s. 12.

státu odpovídající lesk.⁵¹⁹ Ten se zvyšoval s každým diplomatickým jednáním, kdy mohl braniborský panovník nabídnout zahraničnímu diplomatovi pro jednání partnera odpovídající úroveň.⁵²⁰ Pro celé 17. století ostatně platí, že oblast vysoké politiky a diplomacie byla doménou aristokratických a dvorských kruhů, a tato „kvalifikace“ patřila k základní výbavě diplomatů.⁵²¹

Obklopovat se vysoce urozenými a váženými osobnostmi u dvora i v dalších službách bylo důležitou součástí panovnické sebe prezentace v rámci „dvorské veřejnosti“ a Fridrich Vilém, jak dokládá jeho personální politika, si byl podle všeho významu této „veřejné“ prezentace vůči „společnosti“ evropských panovníků vědom. I to byla jedna z cest, jak demonstrovat rostoucí prestiž Braniborsko-Pruska.⁵²²

Adepti, kteří by splňovali tato náročná kritéria, z velké většiny pocházeli ze „zahraničí“.⁵²³ Jejich angažování se ze strany braniborského kurfiřta jeví jako nutnost vzhledem k nedostatku nejen dostatečně kvalifikovaných adeptů ve vlastním státě, ale i takových, kteří by mohli prokázat společenskou prestiž přesahující hranice Braniborska a odpovídajícím způsobem tak reprezentovat svého panovníka v evropském kontextu. Proto často nebylo snadné vyhlédnuté osobnosti do svých služeb získat a o některé schopné politiky či důstojníky soupeřilo často i několik panovníků.⁵²⁴

⁵¹⁹ ROHRSCHEIDER, Michael, „... vndt keine favoritten ahn Euerem hoffe haltet“: Zur Stellung Ottos von Schwerin im Regierungssystem des Großen Kurfürsten, in: Der zweite Mann im Staat. Oberste Amtsträger und Favoriten im Umkreis der Reichsfürsten in der Frühen Neuzeit, hrsg. von Michael Kaiser und Andreas Pečar, Berlin 2003, s. 266 (ZHF, Beiheft 32) (dále jen ROHRSCHEIDER, „...vndt keine favoritten ahn Euerem hoffe haltet“).

⁵²⁰ KAISER, „Pro Principe“, s. 221.

⁵²¹ Výstižně to dokládá např. Gráf na příkladu diplomatů za nizozemské regentské republiky po roce 1650, kdy měli vyslanci pocházející z regentských kruhů nezdárka problémy s ceremonielem na cizích dvorech. GRÁF, Funktionsweisen und Träger, s. 113.

⁵²² Prezentaci mocenského vzestupu Braniborsko-Pruska se věnovala Barbara Stollberg-Rilinger. Podle ní lze systematické budování dvora hodnotit jako demonstraci vzestupu mezi přední evropské suverény. Stollberg-Rilinger se v hodnocení braniborsko-pruského dvora přiklání k názoru novější historiografie o „dvorské veřejnosti“ a konstatuje, že adresátem této demonstrace nebyli poddaní, nýbrž právě tato „dvorská veřejnost“, společnost panovníků a nejvyšší šlechty vládnoucí Evropě. STOLLBERG-RILINGER, Höfische Öffentlichkeit, s. 148.

⁵²³ Byť v rámci říše je samozřejmě otázka, co lze považovat za primární vztahný celek, zda státy jednotlivých říšských stavů, nebo říši jako celek, a co lze tudíž označovat za „zahraničí“, velmi komplikovaná. K problematice „cizinců“ ve službách braniborsko-pruského státu viz OPGENOORTH, „Ausländer“ in Brandenburg-Preußen.

⁵²⁴ V období kolem vestfálského míru se například kurfiřtovi podařilo získat schopného důstojníka původem z Braniborska, svobodného pána Otto Christoph von Sparra, pozdějšího polního maršála a hraběte, z císařských služeb až po dlouhých jednáních. Viz GÖSE, Der erste brandenburg-preußische Generalfeldmarschall, s. 67-72. Ze švédských služeb se podařilo přetáhnout Jana Jiřího II. Anhaltsko-Desavského, opačným směrem změnil zaměstnavatele hrabě Waldeck. Viz ROHRSCHEIDER, Johann Georg II. von Anhalt-Dessau, s. 58-59.

V případě menších říšských knížat mohlo být jejich angažování do braniborských služeb pro kurfiřta zajímavé i vzhledem k jejich právu zasedat a hlasovat na říšských a krajských sněmech, kde mohli podporovat jeho zájmy.⁵²⁵ Fridrich Vilém si takto mohl vytvářet jakousi říšskou klientelu, podobnou té, kterou systematicky budoval a využíval pro svou říšskou politiku císař.

Dalším významným důvodem, který hovořil ve prospěch vysoce urozených nebo jinak uznávaných osobností pro obsazení místodržitelských postů, bylo vnímání úřadu v raném novověku. Patřilo ke specifikům doby, že autorita úřadu ještě neměla takovou váhu. Představa, že s určitou funkcí se pojí přesně vymezený rozsah kompetencí, úkolů a působnosti, je až pozdější. V raném novověku vykonávání úřadu fungovalo odlišně – úřad představoval pouhý titul, nebyly pro něj stanoveny přesné kompetence a úkoly se přidělovaly teprve ad hoc. Jaký význam svému úřadu zajistí, záleželo na konkrétním držiteli. Vliv a význam úřadu zajišťovala nikoli jeho vlastní abstraktní autorita, ale naopak zcela konkrétní autorita osobnosti jeho držitele. Proto byly sociální původ držitele, jeho urozenost, dosažené úspěchy a schopnosti velmi důležitým faktorem, stejně jako jeho kontakty a zakotvení v sociálně-klientelních systémech.⁵²⁶ Všechny tyto charakteristiky mohly významně přispět k vybudování autority úřadu. Pro osobnost vysoce postavenou nebo jinak váženou to byl bezpochyby úkol daleko snažší než například pro běžného úředníka nebo panovnického spolupracovníka měšťanského původu.

Tato obecná charakteristika platila i v případě místodržitelů kurfiřta Fridricha Viléma. Nikde nebyla kodifikována jejich pozice v rámci státu, kompetence a úkoly byly vymezeny pouze obecně, a otevíraly široké pole možností. Hrabě Sayn-Wittgenstein například sám považoval vymezení svých úkolů pro funkci místodržitele Mindenu za nedostatečné a požadoval speciální instrukci. Příznačná je i odpověď, které se mu dostalo – měl se snažit „území bývalého duchovního knížectví začlenit do braniborsko-pruského státu a starat se o správu domén a justici“.⁵²⁷ Vzhledem k tomu, že schopnosti a postavení konkrétních místodržitelů byly různé, lišil se i význam jednotlivých

⁵²⁵ ROHRSCHEIDER, Johann Georg II. von Anhalt-Dessau, s. 55.

⁵²⁶ MORAW, Peter, Über Patrone und Klienten im Heiligen Römischen Reich des späten Mittelalters und der frühen Neuzeit, in: Klientelsysteme im Europa der frühen Neuzeit, hrsg. von Antoni Mańczak, München 1988, s. 8 (Schriften des Historischen Kollegs, Kolloquien, 9) (dále jen MORAW, Über Patrone und Klienten).

⁵²⁷ Cit. dle TIPPELSKIRCH, Die Statthalter, s. 86.

místodržitelských úřadů, který jim byli schopni zajistit. Tyto rozdíly lze nejlépe sledovat například na odlišné míře pověřování zahraničními misemi, poměru vnitro- a zahraničně politických úkolů, vlivu na politiku panovníka nebo přizvání do rozhodovacího procesu.⁵²⁸

Jaká byla naopak motivace místodržitelů vstupovat do kurfiřtových služeb? Pro vybrané adepty zpravidla znamenal místodržitelský titul společenský vzestup a velmi lákavou možnost uplatnění.⁵²⁹ Tato motivace se násobila v případě synů knížat malých říšských států, kteří se často potýkali s problémem, jak z omezených příjmů země financovat odpovídající životní styl, zvláště bylo-li synů více.⁵³⁰ Požadavky kladené na příslušníky vysoce postavených šlechtických rodů navíc vyžadovaly odpovídající činnost, kde by budoucí panovníci mohli uplatnit své schopnosti a vydobýt si věhlas a slávu.⁵³¹ Obvyklým řešením byl vstup do vojenských či diplomatických služeb některého z evropských států – velké oblibě se vzhledem ke svému renomé těšila po celé 17. století především nizozemská armáda. Takto kariéru zahájil stejně jako dalších jeho osm bratrů i Jan Mořic Nasavsko-Siegenký, jehož rodina se potýkala se značně tísnivou finanční situací a jedinou schůdnou variantou vzdělání na odpovídající úrovni byla služba v armádě oranžských příbuzných.⁵³² S rostoucí prestiží Braniborsko-Pruska, a ve vojenské oblasti například s klesajícím počtem důstojnických míst po ukončení třicetileté války, se postupně lákavým angažmá stalo i působení v kurfiřtových službách.⁵³³

Fridrich Vilém kromě toho dokázal mistrně využít tísnivé situace vybraných adeptů a ke vstupu do braniborských služeb je náležitě motivovat. Když například Boguslaus Radziwill řešil tíživou situaci, kdy hrozila exekuce jeho statků ze strany polského krále vzhledem k jeho otevřenému prošvédskému vystoupení za první severní války, představovala pro něj nabídka vstupu do braniborských služeb, spojená s obhajobou jeho zájmů v rámci vyjednávání

⁵²⁸ THISSEN, Der Statthalter und die Residenz, s. 110.

⁵²⁹ TIPPELSKIRCH, Die Statthalter, s. 34.

⁵³⁰ OPGENOORTH, „Ausländer“ in Brandenburg-Preußen, s. 32; ROHRSCHEIDER, Johann Georg II. von Anhalt-Dessau, s. 16. Plat braniborsko-pruských místodržitelů se pohyboval mezi 4000-6000 tolarů ročně a představoval velmi slušné materiální zajištění.

⁵³¹ ROHRSCHEIDER, Johann Georg II. von Anhalt-Dessau, s. 42; OPGENOORTH, Johann Moritz von Nassau-Siegen, s. 66.

⁵³² Viz např. BIJL, Johann Moritz, s. 125.

⁵³³ Viz např. GÖSE, Der erste brandenburg-preußische Generalfeldmarschall, s. 66.

s Polskem, neodmítnutelnou alternativu.⁵³⁴ U Jana Mořice se kurfiřtovi podařilo vystihnout vhodný okamžik, kdy hrabě po návratu z Brazílie nebyl plně vytížen, a byl tudíž ochoten přijmout braniborskou nabídku.⁵³⁵ U vládce malého nasavsko-siegenského hrabství⁵³⁶ stejně jako u dalších spolupracovníků z řad panovníků malých států mohly hrát podle Opgenoortha roli i ohledy na svou pozici říšského stavu a snaha vylepšit postavení vlastního státečku svazkem s vlivným říšským knížetem.⁵³⁷ Rozhodování Jana Jiřího II. Anhaltsko-Desavského, zda opustit švédské služby a přijmout nabídku braniborského kurfiřta, pravděpodobně ovlivnily i obavy z toho, že jako budoucí říšský kníže stál ve službách státu, který byl ve válce se stejným panovníkem, jenž zastával funkci hlavy říše.⁵³⁸ Kurfiřt navíc svou nabídku místodržitelského postu podpořil i vyhlídkou na sňatek s oranžskou princeznou Henriettou Kateřinou, sestrou své manželky. Švédský král, jehož služby Jan Jiří opouštěl, k tomu poznamenal, že „vysoké úřady může nabídnout také, ruku oranžské princezny ale rozdávat nemůže“.⁵³⁹

Právě sňatek Jana Jiřího II. Anhaltsko-Desavského s kurfiřtovou švagrovou je nejvýraznějším příkladem dalšího charakteristického rysu personální politiky Fridricha Viléma vůči místodržitelům – snahy budovat s nimi užší než jen „služební“ vztahy. S klevsko-marským místodržitelem Janem Mořicem kurfiřta údajně pojilo dlouholeté osobní přátelství, braniborský místodržitel Jan Jiří II. Anhaltsko-Desavský se stal z přímé iniciativy kurfiřta manželem oranžské

⁵³⁴ Braniborskému kurfiřtovi se podařilo ve smlouvě z Wehlau (19. září 1657) prosadit amnestii pro Radziwiłła a a navrácení jeho statků. TIPPELSKIRCH, Die Statthalter, s. 48.

⁵³⁵ Viz děkovný dopis Jana Mořice, v němž reaguje na kurfiřtovu nabídku, místo neuvedeno, 27. dubna 1646, in: GStA PK, I. HA, Rep. 34, Nr. 161, nefoliováno. Viz i THISSEN, Der Statthalter und die Residenz, s. 111.

⁵³⁶ Panovnické poměry v hrabství Nassau-Siegen byly velmi komplikované. Po smrti otce Jana Mořice v roce 1623 došlo ke sporu mezi bratry. Nejstarší syn Jan VIII. hrabě von Nassau-Siegen, který již dříve konvertoval ke katolicismu a vstoupil do habsburských služeb, zpochybnil otcovu závěť, jejímž účelem bylo zabránit, aby země přešla do katolického tábora, a proto rozdělovala vládu mezi všechny tři syny. Jan si nechal dokonce od císaře potvrdit neplatnost otcovy závěti a vojensky obsadil Siegen. K rozdělení vlády podle otcovy závěti nakonec došlo až pod švédských tlakem v dalším průběhu třicetileté války. Viz TEKATH, Karl-Heinz, Johann Moritz von Nassau-Siegen. Herkunft, Laufbahn und Beziehungsgeflecht, in: Johann Moritz von Nassau-Siegen (1604-1679) als Vermittler. Politik und Kultur am Niederrhein im 17. Jahrhundert, hrsg. von Irmgard Hantsche, Münster 2005, s. 35 (Studien zur Geschichte und Kultur Nordwesteuropas, 13) (dále jen TEKATH, Johann Moritz).

⁵³⁷ OPGENOORTH, Johann Moritz von Nassau-Siegen, s. 66.

⁵³⁸ OPGENOORTH, „Ausländer“ in Brandenburg-Preußen, s. 31. Podobné obavy měl již otec Jana Jiřího Jan Kazimír Anhaltsko-Desavský (1596-1660), když se jeho syn rozhodl vstoupit do švédských služeb. ROHRSCHEIDER, Johann Georg II. von Anhalt-Dessau, s. 44.

⁵³⁹ Cit. dle OPGENOORTH, „Ausländer“ in Brandenburg-Preußen, s. 30. Fridrich Vilém tak Karlu X. Gustavovi oplatil prestižní porážku z roku 1655, kdy braniborský kurfiřt již také usiloval o získání anhaltsko-desavského následníka do svých služeb, Jan Jiří dal ale přednost švédské armádě. ROHRSCHEIDER, Johann Georg II. von Anhalt-Dessau, s. 43.

princezny a švagrem svého nadřízeného. Dcera Bogusława Radziwiłł, který sám byl prastrýcem Fridricha Viléma, byla provdána za kurfiřtova syna Ludvíka. Na blízké vztahy ukazuje i osobní tón korespondence s většinou místodržitelů, v níž se objevují témata jako společné záliby nebo osobní sdělení.⁵⁴⁰

Už Tippleskirch upozornil na to, že se ze strany Fridricha Viléma jednalo o záměrnou, cílenou politiku, kterou se snažil vybudovat příbuzenské a osobní vazby, které by mu zajistily loajalitu místodržitelů.⁵⁴¹ Významnou roli mohla hrát i snaha blíže k sobě nejbližší spolupracovníky připoutat, aby bylo omezeno riziko, že odejdou do služeb jiného panovníka,⁵⁴² stejně jako přestoupili do služeb kurfiřtových - Radziwiłł a Jan Jiří II. Anhaltsko-Desavský ze švédských služeb, Jan Mořic Nasavsko-Siegenský z nizozemských.

Budování podobných klientelně-patronátních sítí bylo pro raný novověk zcela charakteristické.⁵⁴³ Giessenský historik Peter Moraw rozlišuje čtyři hlavní druhy osobních vztahů, které hrály významnou roli pro budování podobných sociální sítí – příbuzenství, krajanství, přátelství a klientelně-patronátní vztah. Tyto čtyři kategorie je přitom třeba vnímat pouze jako ideální typy, které se v praxi obvykle prolínaly až splývaly. Typické bylo například podpoření klientelně-patronátního vztahu příbuzenskou vazbou, nejčastěji sňatkem.⁵⁴⁴ Často užívaným prostředkem vytváření a posilování patronátně-klientelních vazeb bylo i kmotrovství.⁵⁴⁵ Podobně v případě Velkého kurfiřta lze sledovat podporu služebně-loajalitních vztahů osobními, v krajním případě dokonce příbuzenskými vazbami. Tento trend je třeba uvést do souvislosti s významem příbuzenství, které bylo po celý raný novověk vnímáno jako nejvyšší možná kategorie spříznění a záruka loajality – jak upozorňuje Moraw, snažit se zajistit příbuzné a naopak počítat s jejich loajalitou bylo samozřejmostí.⁵⁴⁶ Směrem k poddaným, včetně zemských stavů, navíc mohl hrát osobní svazek místodržitele s kurfiřtem

⁵⁴⁰ Viz EIGENHÄNDIGE Briefe, s. 121.

⁵⁴¹ TIPPELSKIRCH, Die Statthalter, s. 34.

⁵⁴² Toto riziko bylo velmi vysoké zejména u vojenských důstojníků. Viz HAHN, Dynastische Selbstdarstellung, s. 131.

⁵⁴³ Na jejich význam v oblasti mezinárodních a diplomatických vztahů upozorňuje i EXTERNBRINK, Internationale Politik, s. 33. Roli klientelně-patronátních vztahů na příkladu nizozemské politiky zdůraznil i Groenveld. Podle něj právě podcenění důležitosti těchto vazeb patřilo k hlavním příčinám neúspěchu Viléma II., naopak výborně s nimi uměl pracovat Jan de Witt. viz GROENVELD, Princes and Regents, s. 184-189.

⁵⁴⁴ MORAW, Über Patrone und Klienten, s. 8.

⁵⁴⁵ U kmotrovství byl závazek protekce kmotřence zcela explicitní. Viz např. OPGENOORTH, Die Reformierten, s. 454.

⁵⁴⁶ MORAW, Über Patrone und Klienten, s. 8.

významnou roli a podpořit místodržitelovu autoritu a jeho funkci zástupce panovníka.⁵⁴⁷

Budování podobných osobních a příbuzenských vztahů lze sledovat i mezi místodržiteli, resp. dalšími důležitými spolupracovníky kurfiřta navzájem, a dá se předpokládat, že sám kurfiřt takovéto vazby podporoval. Typické bylo například spříznění prostřednictvím sňatku nebo přátelské kontakty. Sestra nasavsko-siegenského hraběte Jana Mořice byla například manželkou hraběte Waldecka, nejdůležitějšího spolupracovníka kurfiřta v letech mezi düsseldorfskou a první severní válkou a hlavního zastávce antihabsburské politiky. Úzké vztahy jistě utužovaly i takové maličkosti, jako bylo zprostředkování služeb ušního lékaře, kterého klevsko-marským místodržitelem Janem Mořicem pro svého pruského kolegu Radziwiłła.⁵⁴⁸

Důležitou oblastí působnosti místodržitelů byla zahraniční politika.⁵⁴⁹ Jejich úkolem bylo udržovat dobré vztahy se sousedními zeměmi té které části braniborsko-pruského složeného státu. V případě Jana Mořice Nasavsko-Siegenského se jednalo především o neuburského falckraběte a Nizozemí.⁵⁵⁰ V případě pruského místodržitele bylo klíčovým předmětem zájmu Polsko. Podobně i braniborskému místodržiteli bylo uloženo, aby udržoval korespondenční styk s vlastními diplomaty na všech dvorech, kteří byli naopak pověřeni zasílat mu informace, s místodržiteli ve vedlejších zemích i s dalšími evropskými politiky včetně nepřátelského švédského generála Wrangela.⁵⁵¹

Jak pro Kleve-Mark, tak pro Východní Prusko Fridrich Vilém zvolil místodržitele, kteří disponovali úzkými vazbami v zemi, která byla pro dané součásti braniborsko-pruského složeného státu klíčová a kam také vedly zahraničně-politické vazby zdejších stavů.⁵⁵² Jan Mořic hrabě Nasavsko-Siegenský byl úzkou příbuzenskou vazbou spjat s dynastií v úřadu nizozemského místodržitele a zastával vysoké posty v nizozemské armádě, Bogusław kníže Radziwiłł byl oprávněn zasedat a hlasovat na polském sněmu ve Varšavě. Kurfiřt

⁵⁴⁷ OPGENOORTH, Johann Moritz von Nassau-Siegen, s. 65.

⁵⁴⁸ Fridrich Vilém Janu Mořicovi, Královec, 13. listopadu 1662, in: EIGENHÄNDIGE Briefe, s. 121.

⁵⁴⁹ Místodržiteli jako aktéry zahraniční politiky se zabývá ROHRSCHEIDER, Die Statthalter.

⁵⁵⁰ Instrukce pro místodržitele Kleve-Mark knížete Jana Mořice Nasavsko-Siegenského, Cölln an der Spree, 16./26. července 1653, in: URKUNDEN und Actenstücke, V., s. 656.

⁵⁵¹ ROHRSCHEIDER, Die Statthalter, s. 228.

⁵⁵² TIPPELSKIRCH, Die Statthalter, s. 57; KAUSCHE, Zur Geschichte der brandenburgisch-preußischen Statthalter, s. 3; OPGENOORTH, Johann Moritz von Nassau-Siegen, s. 65.

podle všeho předem počítal s využitím jejich vztahů a vazeb přesahujících hranice Braniborsko-Pruska nejen v zahraniční, ale i ve vnitřní politice. Zejména vůči zemským stavům mohli místodržitelé s odpovídajícími kontakty sehrát důležitou úlohu. Zaprvé stavy přišly o možnost protestovat proti osobě místodržitele, například s poukazem na porušení indigenátního práva, a hledat pro své stížnosti oporu v zahraničí.⁵⁵³ Především ale místodržitelé mohli prostřednictvím svých kontaktů a svého postavení v dané zemi působit ve prospěch kurfiřtových zájmů a značně tak limitovat zahraničně politické aktivity zemských stavů, směřující proti panovníkovi.⁵⁵⁴ Správné kontakty v zahraničí byly proto jednou z hlavních kvalifikací místodržitelů a jedním z důležitých prostředků kurfiřta, kterým se snažil eliminovat nežádoucí snahy zemských stavů o samostatné vystupování v zahraniční politice.

Kromě této vnitropolitické funkce kurfiřt místodržitele využíval především k příležitostným diplomatickým úkolům, při nichž mohli uplatnit své zkušenosti a při nichž mohlo hrát v braniborský prospěch i jejich společenské postavení. Kníže nasavsko-siegenský tak například zastupoval kurfiřta při volbě císaře v roce 1658, o tři roky později vedl diplomatickou misi do Anglie k vyjednávání o spojení a obchodních záležitostech.⁵⁵⁵ Radziwill plnil důležité diplomatické úkoly především za severní války, stejně jako Jan Jiří II. Anhaltsko-Desavský, který byl pověřován především misemi k císařskému dvoru, kde například v roce 1672 jednal o vyhlášení říšské války Francii. Philipp von Horn vedl na počátku 50. let vyjednávání se Švédy o vyklizení jimi obsazených zemí přiřknutých vestfálským mírem Braniborsku.⁵⁵⁶

Jak ale upozorňuje Rohrschneider, příležitostné diplomatické úkoly ještě v žádném případě neznamenal, že by místodržitelé byli dlouhodobě zasvěceni do výsostné oblasti zahraniční politiky, a vždy záleželo pouze na kurfiřtovi, zda se je rozhodne pro své zahraničněpolitické záměry použít nebo je přizve k rozhodování.⁵⁵⁷

⁵⁵³ OPGENOORTH, „Ausländer“ in Brandenburg-Preußen, s. 29.

⁵⁵⁴ ROHRSCHEIDER, Die Statthalter, s. 224.

⁵⁵⁵ Vedlejšími „produkty“ této cesty byl nákup vzácných anglických koní a zprostředkování udělení Podvazkového řádu pro Fridricha Viléma. Viz Fridrich Vilém Janu Mořicovi, Königsberg, 2. dubna 1663, in: EIGENHÄNDIGE Briefe, s. 124;

⁵⁵⁶ TIPPELSKIRCH, Die Statthalter, s. 60; OPGENOORTH, Friedrich Wilhelm, I., s. 265.

⁵⁵⁷ ROHRSCHEIDER, Die Statthalter, s. 232. K podílu místodržitelů na rozhodovacím procesu v zahraniční politice na příkladu Jana Jiřího II. Anhaltsko-Desavského viz ROHRSCHEIDER, Krieg oder Frieden?

Ústup důležitosti místodržitelství lze sledovat už během závěrečného období vlády kurfiřta Fridricha Viléma. Projevil se především ve výběru kandidátů, kterými byla místodržitelství místa obsazována – stále častěji se objevovali zasloužilí vojenští důstojníci a méně významné osobnosti.⁵⁵⁸ Charakteristické pro pokles důležitosti bylo i stále častější odmítání nabízených místodržitelství ze strany vybraných adeptů nebo opakované žádosti o propuštění z funkce, dříve nemyslitelné.⁵⁵⁹ Tato devalvace místodržitelství funkce souvisela i s její věcnou náplní, která se postupně snižovala až na minimum. Důležité úkoly související se správou různých částí složeného státu postupně převzaly státní instituce a na místo vysoce postavených spolupracovníků svázaných s kurfiřtem pouty loajality, příbuzenství a přátelství nastoupilo loajální státní úřednictvo.⁵⁶⁰ Místodržitelství post se tak stává pouhým čestným titulem, spojeným s velkorysým finančním zajištěním ve formě stálého platu.⁵⁶¹ Uděluje se za zásluhy a velmi často se jeho nositeli stávají také příslušníci hohenzollernského rodu, zejména mladší synové panovníků.⁵⁶² Místodržitelství funkce, nyní už pouze prebendální úřady spojené s čestným titulem, tak pomohly řešit složitou otázku zajištění mladších synů hohenzollernského rodu.⁵⁶³

Místodržitelé se tak ukázali být v braniborsko-pruském složeném státě pouze dočasným zjevem, jehož největší sláva a efektivnost spadá právě do období vlády kurfiřta Fridricha Viléma. Používání místodržitelů tak bylo pouze přechodnou institucí v podmínkách strukturální přeměny braniborsko-pruského

⁵⁵⁸ Viz KAUSCHE, Zur Geschichte der brandenburgisch-preußischen Statthalter, s. 20-22.

⁵⁵⁹ O propuštění např. opakovaně žádal polní maršál Heinrich von Flemming, poslední držitel pomohanské místodržitelství funkce předtím, než se tento post stal čestným titulem pro členy hohenzollernského rodu. KAUSCHE, Zur Geschichte der brandenburgisch-preußischen Statthalter, s. 19, 21.

⁵⁶⁰ Tippleskirch tuto změnu klade do 70. až 80. let 17. století. TIPPELSKIRCH, Die Statthalter, s. 57.

⁵⁶¹ ROHRSCHEIDER, Die Statthalter, s. 217. Roční plat místodržitelů se pohyboval od 1000 do 6000 tolarů a byl odlišen podle významu země a osoby adepta. Plat na horní hranici pobíral např. Jan Mořic Nasavsko-Siegenský nebo Bogusław Radziwiłł. K platu je třeba připočíst ještě funkční požitky.

⁵⁶² Od roku 1681 např. zastával místodržitelství úřad pro Kleve, Mark, Minden a Ravensberg následník, pozdější Fridrich III./I., který si tento úřad včetně platu podržel i po nástupu na trůn až do roku 1703, kdy jej udělil svému zeti princovi Fridrichu Hesensko-Kasselskému (1676-1751), pozdějšímu švédskému králi (1720-1751). KAUSCHE, Zur Geschichte der brandenburgisch-preußischen Statthalter, s. 13.

⁵⁶³ Tuto otázku musel řešit na konci své vlády i samotný Fridrich Vilém. Syny z druhého manželství se pokusil zaopatřit rozdělením území, což vedlo ke zděšení pozdějších pruských historiků, kteří v tomto kroku právem spatřovali cestu k dezintegraci státu a snažili se jej omluvit poukazem na ustanovení o rozhodujícím slovu kurfiřta v klíčových otázkách. K realizaci tohoto ustanovení závěti Fridricha Viléma nikdy nedošlo, neboť se Fridrich III./I. rozhodl jej nedodržet.

státu v 17. století – institucí, která odpovídala významu osobní formy vlády, typické pro středověk a přetrvávající v raném novověku, postupně ale ztratila svůj význam společně s rozvojem státních institucí, které již pro demonstraci vlády a autority státu nebyly závislé na fyzické přítomnosti panovníka a osobním výkonu vlády.⁵⁶⁴

III-5) Jan Mořic Nasavsko-Siegenský – „pravá ruka kurfiřta a oko sedmi svobodných provincií“⁵⁶⁵

Povolání hraběte Jana Mořice na post místodržitele západních zemí se ukázalo jako být skvělou volbou. Ernst Opgenoorth ho dokonce neváhal označit za mistrovský tah kurfiřtovy personální politiky.⁵⁶⁶ Přesto hodnocení jeho osoby a její role v konfrontaci Fridricha Viléma s klevsko-marskými stavy prodělalo několik dramatických obrátů. Od starší pruské historiografie se Jan Mořic dočkal jednoznačného odsouzení. Byl oceňován jako příznivec stavovské politiky, který si nebyl dostatečně vědom poslání braniborsko-pruského státu a jeho zahájené modernizace, a neodpovídal tak základnímu kritériu historiografie 19. a počátku 20. století pro hodnocení panovníků a státníků.⁵⁶⁷ August von Haeften šel dokonce tak daleko, že mu upřel jakýkoli státnický význam. Podle něj neměl Jan Mořic „ani jasný názor, ani samostatný úsudek“, byl nenapravitelně zakořeněn ve starém uspořádání, neměl pochopení pro potřeby rozvíjejícího se kvalitativně nového státu a „stavovský pohled na svět mu byl bližší než státní“. Plnil pouze reprezentativní funkci a k ruce mu bylo třeba dát schopného úředníka, který by na něj dohlížel z politického hlediska.⁵⁶⁸ Ani podle Tippleskircha, který se zabýval braniborsko-pruskými místodržiteli, nebyl Jan Mořic dostatečně rozhodným

⁵⁶⁴ Podobně viz OESTREICH, Friedrich Wilhelm, s. 52.

⁵⁶⁵ Toto označení Jana Mořice pochází od amsterdamského básníka a dramatika Joosta van den Vondela. Ten s Janem Mořicem vedl korespondenci a věnoval mu, pravděpodobně i v pověření města Amsterdamu, několik svých děl. Cit. dle POELHEKKE, Jan J., *Qua patet orbis – „Soweit der Erdkreis reicht“*, in: *Soweit der Erdkreis reicht. Johann Moritz von Nassau-Siegen 1604-1679. Ausstellungskatalog*, hrsg. von der Stadt Kleve, Kleve 1979, s. 15 (dále jen POELHEKKE, *Qua patet orbis*). K Vondelovi viz OUDESLOUIS, Diedericke Maurina, *Johann Moritz von Nassau-Siegen als Vermittler von wirtschaftlichen und technischen Methoden und Ergebnissen*, in: *Johann Moritz von Nassau-Siegen (1604-1679) als Vermittler. Politik und Kultur am Niederrhein im 17. Jahrhundert*, hrsg. von Irmgard Hantsche, Münster 2005, s. 207 (*Studien zur Geschichte und Kultur Nordwesteuropas*, 13) (dále jen OUDESLOUIS, Johann Moritz).

⁵⁶⁶ OPGENOORTH, Friedrich Wilhelm, I., s. 201.

⁵⁶⁷ Hodnocení starší historiografie se věnuje KAISER, „Pro Principe“, s. 86.

⁵⁶⁸ URKUNDEN und Actenstücke, V., s. 406.

zastáncem prosazení tvrdšího absolutistického kurzu, což je opět třeba interpretovat jako kritiku a obvinění z nepochopení modernizačních trendů.⁵⁶⁹ Ještě Gerhard Oestreich na počátku 70. let 20. století označil dlouholetého místodržitele za „mimořádně konciliantního a šikovného muže“, který ale „stál spíše na straně stavů než moderního státu“,⁵⁷⁰ a potvrdil tak tradiční schéma, které stavělo do nesmiřitelného protikladu progresivní moderní stát a zastaralé stavovské mechanismy. Pro hodnocení konkrétní osoby nebo jednání proto bylo třeba přiřadit ji k jedné ze stran tohoto „boje“ – panovnické nebo stavovské. Toto pojetí je patrné i u těch historiků, kteří naopak stáli v tomto konfliktu na straně stavů, zpravidla vnímaných jako předchůdců moderního parlamentarismu, a proto pozitivně hodnocených.⁵⁷¹ Ernst Opgenoorth například hodnocení knížete Nasavsko-Siegenského zcela převrací a označuje ho za „energického představitele antistavovské politiky“.⁵⁷² Tento paradox, hodnocení Jana Mořice na jedné straně jako zavrženíhodného zastávce stavovské věci, na druhé straně jako stejně zavrženíhodného zastávce absolutistické věci, pramení právě z předpokladu neslučitelnosti stavovského a panovnického, rozuměj státního principu, a tím i neslučitelnosti služby státu a vstřícnosti ke stavovské politice. Sedmnáctému století však bylo takovéto dělení zcela cizí. Jan Mořic pouze sdílel představy většiny dobové společnosti, ke kterým patřilo i přesvědčení o naprosté legitimitě stavovského uspořádání společnosti a podílu zemských stavů na fungování státu. Podle některých historiků lze ostatně totéž říci i o samotném Fridrichu Vilémovi.⁵⁷³ Služba státu v očích Jana Mořice nikterak nevylučovala snahu o nalezení kompromisu se zemskými stavy. Novější historiografie vyzdvihuje právě tuto roli nasavsko-siegenského knížete a poukazuje na jeho zprostředkovatelské nadání, a tím i významnou zásluhu na zmírňování konfliktů mezi braniborským panovníkem a klevsko-marskými stavy.⁵⁷⁴ Jana Mořice tak lze označit za hlavního reprezentanta politické linie orientované na konsensus ve vztazích mezi panovníkem a zemskými stavy.⁵⁷⁵

⁵⁶⁹ TIPPELSKIRCH, Die Statthalter, s. 77.

⁵⁷⁰ OESTREICH, Friedrich Wilhelm, s. 53.

⁵⁷¹ Nejvýraznějším zastáncem tohoto kurzu byl jednoznačně britský historik Francis L. Carsten. Viz např. CARSTEN, The Resistance.

⁵⁷² OPGENOORTH, Friedrich Wilhelm, I., s. 201.

⁵⁷³ OPGENOORTH, Mehrfachherrschaft im Selbstverständnis, s. 43.

⁵⁷⁴ Viz např. KAISER, „Pro Principe“; BIJL, Johann Moritz; THISSEN, Der Statthalter und die Residenz; OPGENOORTH, Johann Moritz von Nassau-Siegen.

⁵⁷⁵ KAISER, „Pro Principe“, s. 87.

V době, kdy Jan Mořic vstupoval do braniborských služeb, měl za sebou již velmi zajímavou kariéru. Pocházel z jedné z větví nasavského rodu, která vládla malému nasavsko-siegenskému hrabství teprve od té doby, kdy byly Janu Mořicovi dva roky.⁵⁷⁶ Získal vzdělání standardní pro mladého muže jeho společenského postavení. – studoval na kasselském Colegiu Mauritanu založeném švagrem hesensko-kasselským lantkrabětem, a své vzdělání doplnil nezbytnou kavalírskou cestou. Možnosti rodiny byly ale omezené, neboť Jan Mořic byl jedním z osmi synů panovníka malého říšského hrabství.⁵⁷⁷ Stejně jako pro celou řadu jeho více či méně vzdálených příbuzných pro něj proto představovalo lákavou příležitost a důstojné východisko působení v nizozemské armádě. Pohyboval se u haagského dvora v nejbližším okruhu místodržitelů Mořice i Fridricha Jindřicha⁵⁷⁸ a postupně si získával věhlas i vojenské hodnosti v nově obnovených bojích proti Španělům.

Jedním z vrcholů kariéry Jana Mořice bylo působení v úřadu brazilského guvernéra, který zastával v letech 1637-1644 v pověření Západoindické společnosti. Ta plánovala vybudovat z opěrného bodu kolem mysu Pernambuco na východním pobřeží Brazílie, získaného na Portugalsku, základnu pro své koloniální aktivity. Prvních několik let Jan Mořic strávil bojem proti Portugalcům.⁵⁷⁹ Do Brazílie ho následovali nejen obvyklí členové podobných výprav jako byl kartograf, lékař či duchovní, ale také celá řada umělců, architektů a přírodovědců, kteří se měli podílet na budování nejen nového sídelního města, ale i veřejného obrazu Jana Mořice jako humanistického šlechtice, a pomoci s jeho prezentací jako stavitele, mecenáše, lidumila a podporovatele věd a umění. Podobný účel sledovalo i pojmenování nově vznikající metropole – Mauritiopolis (Mauritsstad) – s rezidencí Vrijburgem. Jan Mořic se snažil v Brazílii praktikovat

⁵⁷⁶ Po smrti hraběte Jana „Staršího“ Nasavského, dědečka Jana Mořice, v roce 1606 došlo k rozdělení země mezi čtyři syny, a rod se tak rozštěpil do čtyř linií – Nassau-Siegen, Nassau-Dietz, Nassau-Dillenburg a Nassau-Hadamar. Otec Jana Mořice, Jan „Prostřední“ Nasavsko-Siegenský (1561-1623) se s rodinou do nového sídelního města Siegenu musel teprve přestěhovat. Viz např. WITTEVEEN-VAN LENNEP, Kitty, Johan Maurits van Nassau-Siegen. 1604-1679. *Leven als een vorst in de Gouden Eeuw*, Den Haag 2003, s. 14 (dále jen WITTEVEEN-VAN LENNEP, Johan Maurits).

⁵⁷⁷ TEKATH, Johann Moritz, s. 33-36.

⁵⁷⁸ Podle Poelhekkeho byl Jan Mořic na dvoře Fridricha Jidřicha a jeho manželky hraběnky Amálie ze Solmsu vždy „persona grata“. POELHEKKE, Friedrich Heinrich und Wilhelm II., s. 125.

⁵⁷⁹ Boj proti Portugalcům byl součástí dlouholetého konfliktu se Španělskem, jehož bylo Portugalsko v této době součástí. Tento konflikt se přenesl i do zámoří. Příměří s Portugalci bylo uzavřeno v roce 1640 poté, co se Portugalsko odtrhlo od Španělska, a přestalo tak být nizozemským nepřítelem.

v té době velmi neobvykle tolerantní politiku, kterou si postupně vysloužil přízeň obyvatelstva. Už krátce po svém příjezdu vzbudil u obyvatel překvapení, když zakázal vojákům rabovat v dobytých vesnicích. Zavedl náboženskou svobodu pro katolíky, kteří tvořili většinu původního obyvatelstva, i Židy, z nichž většina v Brazílii hledala útočiště před evropským pronásledováním. Svou další činností se snažil integrovat do jedné společnosti Nizozemce, Portugalce, Indiány i černochoy. Při tom se snažil respektovat vzájemné antipatie a odstup zejména dvou hlavních skupin obyvatelstva – usedlíků převážně portugalského původu a Nizozemců, kteří se od sebe lišili nejen vyznáním, ale i stylem života a morálkou. Sestavil dokonce jakýsi orgán podobný parlamentu, který se skládal ze zástupců všech těchto skupin, a vysloužil si tak aureolu zakladatele brazilské demokracie. Osvícená snaha o mírové soužití všech obyvatel se ovšem v dobové praxi nevylučovala s obchodem s africkými otroky, který během funkčního období Jana Mořice zažil nebyvalý rozkvět a guvernér se na něm dokonce osobně finančně podílel. Jako moderní by se naopak dala hodnotit nařízení zakazující tehdy rozšířenou bigamii a opilství na veřejnosti nebo zavedení neděle jako dne pracovního klidu i pro otroky a Indiány. Výrazem pozitivního přijetí jeho politiky v Brazílii bezpochyby bylo, když mu obyvatelé sídelního města Recife uspořádali velkolepé slavnostní rozloučení a náčelník místního indiánského kmene mu věnoval tři ze svých synů. Snaha Jana Mořice o dosažení soběstačnosti brazilských území a o nezávislost na nizozemských dovozech potravin mu naproti tomu vynesla nelibost nizozemských zaměstnavatelů, kterým šlo spíše než o rozvoj zámořské kolonie o ekonomický zisk. V souvislosti s brazilským působením nasavsko-siegenského hraběte se objevovaly i spekulace, že by Jan Mořic mohl přeměnit nizozemskou kolonii na království pod svou vládou, jak mu nabízeli místní obyvatelé i portugalský král, on sám ale zřejmě na takovou vzpouru proti Západoindické společnosti nepomýšlel. Krátce poté, co byl Jan Mořic z funkce guvernéra odvolán, vrátila Západoindická společnost upadající nizozemskou Brazílii Portugalsku.⁵⁸⁰

⁵⁸⁰ K brazilskému působení Jana Mořice viz např. BRUNN, Gerhard, Die brasilianischen Jahre, in: Aufbruch in neue Welten. Johann Moritz von Nassau-Siegen (1604 - 1679), der Brasilianer, hrsg. von Gerhard Brunn, Siegen 2004, s. 27-37; PALM, Erwin Walter, Überlegungen zu Mauritiopolis-Recife, in: Soweit der Erdkreis reicht. Johann Moritz von Nassau-Siegen 1604-1679. Ausstellungskatalog, hrsg. von der Stadt Kleve, Kleve 1979, s. 25-30 (dále jen PALM, Überlegungen); BOTS, Hans, Johann Moritz und seine Beziehungen zu Constantijn Huygens, in: Soweit der Erdkreis reicht. Johann Moritz von Nassau-Siegen 1604-1679. Ausstellungskatalog,

Brazilský pobyt přinesl Janu Mořicovi nejen širokou paletu odborných a politických zkušeností a možná ještě širší sbírku exotických suvenýrů, ale i společenskou prestiž a přídomek Mořic „Brazilec“.⁵⁸¹ Zároveň mu zajistil trvalé místo v brazilském obecném povědomí. Po odvolání z Brazílie se nasavsko-siegenský hrabě vrátil do nejužšího velení nizozemské armády a vykonával mimo jiné důležitou funkci guvernéra Weselu, klíčového opěrného bodu Nizozemců na Dolním Rýně.⁵⁸²

Když přišla nabídka braniborského kurfiřta na místodržitelství úřad v Kleve-Mark, bez delšího váhání ji Jan Mořic přijal. S prostředím i aktéry byl již důvěrně obeznámen – jako guvernér Weselu, města, které mělo klíčové slovo mezi klevsko-marskými stavy, jako důstojník nizozemské armády, pro kterou oblast patřila ke strategickým prioritám, i jako blízký rodinný příslušník Oranžských a osobní přítel kurfiřtovy manželky Luisy Henrietty. Zkušenosti měl i s nejdůležitějším úkolem, který se měl stát náplní jeho práce místodržitele – na prostředkování mezi klevsko-marskými stavy a kurfiřtem se podílel ještě předtím, než byl do této funkce jmenován.⁵⁸³

Z perspektivy kurfiřtské politiky vůči stavům se angažování Jana Mořice ukázalo jako velmi taktický krok. Nejenže se podařilo získat spolupracovníka takových kvalit a předností, ale zároveň byly stanoveny výrazné limity stavovskému odporu. Proti osobnosti nasavského hraběte mohly stavy sice protestovat a reklamovat například nedodržení indigenátního práva, riskovaly by tak ale své dobré vztahy s Nizozemím, které byly v této době hlavní oporou jejich politiky vůči panovníkovi a jeho požadavkům.⁵⁸⁴ Jan Mořic byl navíc guvernérem weselské posádky, jedné z těch, jejichž prostřednictvím mohlo Nizozemí vojensky

hrsg. von der Stadt Kleve, Kleve 1979, s. 102-103 (dále jen BOTS, Johann Moritz); TEKATH, Johann Moritz, s. 36-39.

⁵⁸¹ Maurits de Braziliaan. Toto označení se prosadilo především v Nizozemí. Viz např. WITTEVEEN-VAN LENNEP, Johan Maurits, s. 8. Naopak v Brazílii je znám jako „Maurício de Nassau“.

⁵⁸² Jako velitel jezdeckta byl Jan Mořic čtvrtým nejvýše postaveným mužem v nizozemské vojenské hierarchii. OUDESLOIJS, Johann Moritz, s. 215.

⁵⁸³ Na počátku roku 1647 pomáhal oživit jednání braniborského kurfiřta se stavy, která uvízla na mrtvém bodě poté, co se Fridrich Vilém pokusil v roce 1646 vybírat nepovolené daně. K tomu posléze dostal oficiální zmocnění kurfiřta jednat jeho jménem, které tak předcházelo oficiálnímu jmenování místodržitelem. THISEN, Der Statthalter und die Residenz, s. 111-112.

⁵⁸⁴ Naopak, klevská města kandidaturu Jana Mořice velmi podporovala, neboť si od angažování weselského guvernéra slibovala podporu jimi prosazované orientace zemských stavů na Nizozemí. Představoval pro ně lepší alternativu než jmenování některého z místních šlechticů, jak navrhovalo rytířstvo – to by mohlo výrazně omezit pozici měst ve vnitropolitickém boji mezi městy a šlechtou. THISEN, Der Statthalter und die Residenz, s. 112.

intervenovat ve prospěch klevsko-marských stavů. Dalo se proto předpokládat, že o případném záměru generálních stavů instrumentalizovat klevské posádky na podporu požadavků zemských stavů, jako se to stalo v roce 1646, bude kurfiřt nejen předem informován, ale bude mít i větší šanci mu zabránit.⁵⁸⁵

V osobě nasavsko-siegenského hraběte kromě toho Fridrich Vilém získal do svých služeb vlivnou osobnost, která disponovala užitečnými kontakty v Nizozemí, zejména u haagského dvora a v této době mimořádně vlivné armádě. To bylo zcela v souladu s jeho snahou vybudovat užší vazby s oranžskou stranou v Nizozemí, která se projevila vedle angažování klevsko-marského místodržitele i sňatkem s Luisou Henriettou a opakovanými pokusy uzavřít s generálními stavy spojení. I touto cestou mohl být, vedle mezinárodně politických kalkulací, oslaben vliv zemských stavů v sousední zemi a nebezpečí, které z něj pro panovníka vyplývalo. Fridrich Vilém proto dokonce přivítal, že Jan Mořic si ponechal vojenské funkce, které vykonával v Nizozemí, a rozhodl se působit ve službách obou států paralelně.

Jan Mořic se vzhledem ke svému dvojímu závazku dostal do velmi specifického postavení – sloužil zároveň generálním stavům a braniborskému kurfiřtovi. Ve vnímání raného novověku tato skutečnost sama o sobě pravděpodobně nepředstavovala závažnější problém. V praktické rovině tato duplicita přinášela své výhody i komplikace. Jednou z nich byla i otázka osobní přítomnosti Jana Mořice v Kleve. Místodržitel, který měl na místě reprezentovat panovníka, byl často sám nepřítomen a musel se nechat zastupovat.⁵⁸⁶ Zejména v 60. letech 17. století totiž nizozemské vojenské služby odváděly knížete často mimo zemi. V této době už však byly hlavní konflikty panovníka se zemskými stavy vybojovány a místodržitele v roli zprostředkovatele tak bylo na místě možné oželeť, zejména pokud byli k dispozici tak schopní zástupci jako byl Alexander von Spaen nebo Daniel Weimann, a pokud klevsko-marské stavy rezignovaly do značné míry na své politické požadavky a orientovaly se na zachování pozic na úrovni lokální správy.⁵⁸⁷

Závažnější nepříjemnosti způsobilo, když chtěl Jan Mořic v polovině 50. let 17. století usilovat o post vrchního velitele nizozemské armády. Po roce 1650,

⁵⁸⁵ OPGENOORTH, Johann Moritz von Nassau-Siegen, s. 67.

⁵⁸⁶ Viz HÖTZSCH, Otto, Fürst Johann Moritz von Nassau-Siegen als brandenburgischer Staatsmann (1647-1679), in: FBPG 19, 1906, s. 92-93 (dále jen HÖTZSCH, Fürst Johann Moritz).

⁵⁸⁷ OPGENOORTH, Johann Moritz von Nassau-Siegen, s. 69.

kdy se k vládě v Nizozemí dostala regentská strana, se mu totiž podařilo, navzdory nejvyšším vazbám s rodem Oranžských, udržet si své postavení v nizozemské armádě a pokračovat v kariéře, například i pokusem o získání nejvyššího armádního postu.⁵⁸⁸ Kurfiřt ale v tomto postupu spatřoval daleko větší hrozbu – nebezpečnou legitimizaci antioranžistického režimu a ohrožení vyhlídek oranžského prince, pozdějšího Viléma III., kterému byl poručníkem,⁵⁸⁹ a hrozil dokonce propuštěním z úřadu místodržitele.⁵⁹⁰ Když Jan Mořic usiloval o post nizozemského vrchního velitele znovu o deset let později, měl ale již plnou podporu svého druhého zaměstnavatele.⁵⁹¹ V nizozemských vojenských službách působil Jan Mořic až do poloviny 70. let 17. století. Řídil jako vrchní velitel operace proti útoku münsterského biskupa v polovině 60. let, v roce 1672 se podílel na obraně před vpádem francouzských vojsk a v nizozemské armádě se dočkal dokonce i znovunastolení oranžské dynastie a působil ještě ve službách Viléma III. Oranžského. Nizozemí zastupoval i na mírových jednáních s Francouzi v Nijmegen.⁵⁹² V žádné z těchto aktivit jeho braniborský nadřízený nespatoval zásadnější problém.

Někdy naopak Jan Mořic dokázal paralelní působení ve službách dvou zaměstnavatelů využít ve prospěch jednoho z nich. Již v průběhu düsseldorfské kravské války například zapůjčil kurfiřtovi jeden oddíl jezdecký a munici z nizozemské posádky ve Weselu, což sice musel v Haagu vysvětlovat, neboť generální stavy se od konfliktu oficiálně distancovaly a nechtěly s ním být spojovány, ale pro kurfiřta to znamenalo významnou pomoc.⁵⁹³ Podobně za severní války využil nizozemské vojenské jednotky k demonstrativní akci proti neuburskému falckraběti, z jehož strany hrozilo nebezpečí pokusu o státní převrat v Kleve a Mark.⁵⁹⁴

⁵⁸⁸ Kandidatura ale byla neúspěšná. Jan de Witt shledal příslušníka nasavské dynastie a příbuzného oranžských nespolehlivým a místo se rozhodl ponechat neobsazené. Dokonce když Jan Mořic později vyjádřil nespokojenost s obsazením místa vrchního velitele jiným uchazečem, použil de Witt proti němu jako argument jeho braniborský závazek. BIJL, Johann Moritz, s. 148.

⁵⁸⁹ OPGENOORTH, Johann Moritz von Nassau-Siegen, s. 67.

⁵⁹⁰ HÖTZSCH, Fürst Johann Moritz, s. 92.

⁵⁹¹ Fridrich Vilém Janu Mořicovi, Cleve, 3. prosince 1665, in: EIGENHÄNDIGE Briefe, s. 127. Tentokrát se post Janu Mořicovi skutečně podařilo získat.

⁵⁹² SON, Maria van, Johann Moritz und die Stadt Nimwegen, in: Soweit der Erdkreis reicht. Johann Moritz von Nassau-Siegen 1604-1679. Ausstellungskatalog, hrsg. von der Stadt Kleve, Kleve 1979, s. 92.

⁵⁹³ KAISER, Die vereinbarte Okkupation, s. 296.

⁵⁹⁴ TIPPELSKIRCH, Die Statthalter, s. 97.

Spojení s braniborským panovníkem přineslo Janu Mořicovi další společenský vzestup. Kromě prestižní úřadu místodržitele a jmenování velmistrem řádu johanitů pravděpodobně nejvíce ocenil podporu kurfiřta při povýšení do stavu říšských knížat. Knížecí titul podtrhl jeho postavení v rámci evropské šlechtické společnosti a přispěl i k dalšímu zvýšení místodržitelské autority, která rostla spolu s prestiží svého nositele. Při volbě císaře v roce 1658 odcestoval nyní již kníže nasavsko-siegenický jako hlavní zástupce kurfiřta do Frankfurtu nad Mohanem, což znamenalo další významnou položku v seznamu jeho kariérních úspěchů a dále zvýšilo jeho renomé.

Ke zvýšení prestiže evropského šlechtice jeho postavení mohla přispět i výstavba honosných rezidencí, které se Jan Mořic věnoval takřka po celý život. Dva honosné paláce nechal vystavět již ve svém brazilském sídelním městě Mauritsstad u Recife,⁵⁹⁵ v Haagu ho dodnes připomíná Mauritshuis, projektovaný tehdy nejrenomovanějším architektem Jacobem van Campenem, dnes sídlo královské obrazárny,⁵⁹⁶ v Kleve nechal vybudovat několik zámeckých areálů a významně zasáhl i do podoby města a ze Sonnenburgu, třicetiletou válkou zničeného sídla řádu johanitů nedaleko Frankfurtu nad Odrou, vybuodoval skvostnou rezidenci budící respekt v celém Německu.⁵⁹⁷ Tyto projekty zpravidla musel dotoval z vlastních prostředků, a často se proto i přes nemalé příjmy potýkal s finanční tísň. Řešil ji nejčastěji rozprodáváním svých brazilských nebo uměleckých sbírek nebo odprodejem rozestavěných projektů kurfiřtovi. Zastavil prý dokonce i drahokam z dánského Řádu Slona, který mu byl udělen v rámci diplomatické mise do Kodaně ve službách provincie Holland.⁵⁹⁸ Další prostředky získával prodejem cukru, který zasílal z Brazílie Huygensovi společně s dodávkami vzácných materiálů pro stavbu, aby jej v Nizozemí prodal a z výtěžku mohl financovat náklady.⁵⁹⁹ Během budovatelské činnosti dbal i na svou pověst dobrého „otce“ spravované země a poddaných, která bezpochyby

⁵⁹⁵ Viz PALM, Überlegungen, s. 25-30.

⁵⁹⁶ Stavbu v Haagu v podstatě organizoval Constantin Huygens, sekretář místodržitele Fridricha Jindřicha a přítel Jana Mořice, neboť on sám byl krátce po jejím zahájení povolán na post brazilského guvernéra. Huygens tuto práci pro Jana Mořice mohl spojit s organizací stavby vlastního projektu, neboť i jemu se podařilo v této době získat lukrativní pozemek v blízkosti místodržitelské rezidence a budoval zde vlastní palác. BOTS, Johann Moritz, s. 101.

⁵⁹⁷ Viz např. BIJL, Johann Moritz, s. 147. Další rezidence měl Jan Mořic ve Weselu, kde působil jako guvernéř, v sídelním městě vlastního knížectví v Siegenu, a v Mindenu, kde od roku 1658 působil taktéž jako místodržitel braniborského kurfiřta. POELHEKKE, Qua patet orbis, s. 21.

⁵⁹⁸ TEKATH, Johann Moritz, s. 41.

⁵⁹⁹ BOTS, Johann Moritz, s. 102.

patřila k veřejnému obrazu šlechtice jeho úrovně. V Sonnenburgu nahradil robotu finančními dávkami, zřídil nemocnici a všem zaměstnancům řádu poskytl zdarma ubytování a stravu.⁶⁰⁰

V rámci obnovy Sonnenburgu zničeného třicetiletou válkou začal zvát do země kolonisty, převážně ze Slezska a Polska, a pravděpodobně tak inspiroval i Fridricha Viléma, který kolonizaci učinil jedním z nejúčinnějších prostředků konsolidace Braniborska po válce. Právě Jan Mořic organizoval pro kurfiřta přísun odborníků a řemeslníků všeho druhu z Nizozemí a výrazně se tak podílel na obnově Braniborska, která je právem považována za jednu z největších zásluh Fridricha Viléma. Kníže se svou brazilskou zkušeností zřejmě také výrazně ovlivnil kurfiřtovu snahu o získání vlastní zámořské kolonie.⁶⁰¹ Někteří historikové tak v této souvislosti hovoří o „kulturní misi“ Jana Mořice pro Braniborsko.⁶⁰² Do tohoto kontextu by se dal zahrnout i významný podíl na založení univerzity v Duisburgu.⁶⁰³

Jako s většinou místodržitelů, i s Janem Mořicem udržoval Fridrich Vilém velmi blízké vztahy. Osobní vazby, přesahující běžný služební poměr, lze vyčíst především ze vzájemné korespondence.⁶⁰⁴ V dopisech kurfiřta Janu Mořicovi se běžně objevovala velmi intimní osobní témata. Informace o rodině nebo dotazy na zdraví adresáta zdaleka přesahovaly rámec běžných zdvořilostí – kurfiřt psal například dopisy napůl s manželkou Luisou Henriettou, svěřoval se s rodičovskými radostmi nebo si stěžoval na samotu a ospravedlňoval Janu Mořicovi uzavření nového manželství.⁶⁰⁵ Podrobně líčil své zdravotní problémy

⁶⁰⁰ OUDESLUIJS, Johann Moritz, s. 220.

⁶⁰¹ OUDESLUIJS, Johann Moritz, s. 222.

⁶⁰² BIJL, Johann Moritz, s. 148.

⁶⁰³ Univerzita v Duisburgu byla založena v roce 1654 především z iniciativy stavů za významné podpory Jana Mořice. Vyznáním byla kalvinistická a měla představovat protiváhu jezuitské školy v Emmerichu. Zároveň mohla sloužit jako ideální integrační prostředek pro západní země. Byla teprve třetí univerzitou na území braniborsko-pruského složeného státu – vedle Frankfurtu nad Odrou, kde úroveň ale nebyla srovnatelná s prestižními německými univerzitami, a Královce, kde se ale jednalo o luteránskou univerzitu. Duisburská univerzita se ale od počátku potýkala s finančními problémy a nesplnila do ní vkládaná očekávání. Kvalitní univerzitu, která byla kalvinistická a umožnila odpovídající vzdělávání budoucích státních úředníků ve vlastním Braniborsko-Prusku, se podařilo založit teprve v 90. letech 17. století v Halle. Viz např. OPGENOORTH, „Ausländer“ in Brandenburg-Preußen, s. 19-20.

⁶⁰⁴ Fridrich Vilém psal Janu Mořicovi často vlastnoručně, což je třeba chápat jako zvláštní vyjádření přízně, neboť kurfiřt byl znám svým odporem k psaní a tím, že k němu sahal pouze v nejnútnejších případech. Opgenoorth upozorňuje, že obsáhlejší korespondenci takto osobního tónu vedl Fridrich Vilém už pouze s prezidentem tajné rady Schwerinem. OPGENOORTH, Johan Maurits as the Stadholder, s. 43; OPGENOORTH, Mehrfachherrschaft im Selbstverständnis, s. 37.

⁶⁰⁵ Fridrich Vilém Janu Mořicovi, Schönebeck, 19./29. května 1668, in: EIGENHÄNDIGE Briefe, s. 129.

způsobené dnou a stejně intenzivně se zajímal o podlomené zdraví svého místodržitele.⁶⁰⁶

Dalším společným tématem byla stavitelská činnost, která oba velmi intenzivně zaměstnávala. Fridrich Vilém a Jan Mořic zároveň budovali rezidence, kurfiřt v Postupimi, kníže v Kleve, a vyměňovali si navzájem zkušenosti.⁶⁰⁷ Zájmy oba muže spojovaly i v oblasti sběratelství, umění, architektury nebo vojenské taktiky.⁶⁰⁸ Pod pojmem sběratelství je třeba chápat i hromadění knih nebo nakupování vzácných zvířat.⁶⁰⁹ Kurfiřt v tomto ohledu nikterak nevyčníval nad jinými dilety z řad evropských panovníků, ale ani za nimi nezaostával. Podobné zájmy patřily k povinné výbavě respektovaného monarchy a tato potřeba podle názoru některých historiků ještě stoupala u protestantských panovníků.⁶¹⁰ Jan Mořic byl v tomto ohledu neocenitelným spolupracovníkem. Fungoval jako nákupčí, zprostředkovatel, poradce a často i sponzor této sběratelské činnosti. Ostatně již před nástupem místodržitelské funkce poskytl kurfiřtovi nemalou půjčku, díky níž kurfiřt mohl pokrýt náklady na svatbu s Luisou Henriettou a zpáteční cestu.⁶¹¹ Z Kleve proudili do Berlína odborníci z celého Nizozemí, umělecká díla předních amsterdamských umělců,⁶¹² exotičtí otroci ze zámoří a další kuriozity z celého světa.⁶¹³ Postupně do kurfiřtova vlastnictví přešla celá

⁶⁰⁶ Fridrich Vilém Janu Mořicovi, Královec, 1. února 1663, in: EIGENHÄNDIGE Briefe, s. 122; Fridrich Vilém Janu Mořicovi, Königsberg, 9. března 1663, in: Tamtéž, s. 123; Fridrich Vilém Janu Mořicovi, Königsberg, 2. dubna 1663, in: Tamtéž, s. 124.

⁶⁰⁷ Fridrich Vilém si např. posteskl, že práce na postupimské rezidenci jdou na rozdíl od projektu knížete v Kleve velmi pomalu. Stěžoval si na vleklé problémy s funkčností fontány nebo se zajímal o zvířata ze zoologické zahrady, která byla součástí obou areálů. Gratuloval knížeti, že mu v klevské zahradě zahnízdily volavky, nebo zmínil zásilku králíků. Fridrich Vilém Janu Mořicovi, Königsberg, 2. dubna 1663, in: Tamtéž, s. 123; Fridrich Vilém Janu Mořicovi, Cöln an der Spree, 2./12. srpna 1664, in: Tamtéž, s. 125; Fridrich Vilém Janu Mořicovi, Cöln an der Spree, 9./19. srpna 1665, in: Tamtéž, s. 126.

⁶⁰⁸ V rámci dopisů si tak přeposílali různé vojenské plány a návrhy, Jan Mořic zásoboval kurfiřta i uměleckými předměty a knihami, pravděpodobně převážně z dobře zásobeného nizozemského trhu. Fridrich Vilém Janu Mořicovi, Wiborg, 13./23. dubna 1659, in: Tamtéž, s. 120-121; Fridrich Vilém Janu Mořicovi, Königsberg, 9. března 1663, in: Tamtéž, s. 121;

⁶⁰⁹ Jan Mořic zprostředkoval např. nákup koní z Anglie. Fridrich Vilém Janu Mořicovi, Königsberg, 2. dubna 1663, in: Tamtéž, s. 124.

⁶¹⁰ Tento názor např. DUCHHARDT, *Das Protestantische Herrscherbild*, s. 34.

⁶¹¹ Podle některých názorů mohla mít tato půjčka přímou souvislost s angažováním Jana Mořice na post místodržitele Kleve-Mark. TEKATH, Johann Moritz, s. 39.

⁶¹² Od architektů a kvalifikovaných řemeslníků až po zmíněného ušního specialistu. Fridrich Vilém Janu Mořicovi, Cöln an der Spree, 2./12. srpna 1664, in: EIGENHÄNDIGE Briefe, s. 125; Fridrich Vilém Janu Mořicovi, Königsberg, 13. listopadu 1662, in: Tamtéž, s. 122. Blíže k této problematice OUDESLOUIS, Johann Moritz, s. 224-225.

⁶¹³ V rámci jedné zásilky např. poslal Jan Mořic kurfiřtovi i „indiánského otroka“, ten ale do Kolína nad Šprévou nedorazil, protože „zřejmě po cestě zemřel nebo ho někdo ukradl“. Fridrich Vilém Janu Mořicovi, Cölln an der Spree, 22. ledna/1. února 1678, in: EIGENHÄNDIGE Briefe, s. 131.

sbírka exotických předmětů, které Jan Mořic nashromáždil během brazilského pobytu. Ernst Opgenoorth tyto kontakty glosoval slovy, že „téměř vše, co je známo o kurfiřtových zájmech o knihy, výtvarné umění, architekturu, techniku a vědu, souvisí nějak s jeho vztahem k Janu Mořicovi“.⁶¹⁴

Dodávky z Porýní nenarušil ani fakt, že kurfiřt často zůstával Janu Mořicovi za dodané předměty dlužen. Položky za nejrůznější zásilky zboží, zvířat a lidí, kteří se těžko scháněli ve válkou zničeném Braniborsku, ale daleko lépe v prosperujícím Nizozemí, ovšem představovaly jen malou část ekonomických vztahů mezi kurfiřtem a místodržitelem. Daleko významnější transakcí bylo, když Jan Mořic odprodal kurfiřtovi několik rozestavěných projektů v Kleve a okolí,⁶¹⁵ nebo společné podnikatelské aktivity spojené s těžbou rud v hrabství Mark.⁶¹⁶

Právě osobní vazby, všeobecně respektovanou autoritu nasavského knížete i postavení vyplývající z pozice místodržitele lze také identifikovat jako příčiny toho, že si Jan Mořic mohl dovolit ve výjimečných případech postupovat způsobem, který by se u běžných spolupracovníků rovnal žádosti o propuštění z kurfiřtových služeb. V polovině 50. let 17. století proto bez problémů ustál kurfiřtovu nelibost nad jeho snahou získat post nizozemského vrchního velitele, a v roce 1671, když se rozhodl na zemském sněmu vůbec nevznést požadavek na zrušení unie s jülišsko-berskými stavy, jak požadoval kurfiřt, který se k tomu zavázal v dohodě s neuburským falckrabětem, vysloužil si pouze pokárání.⁶¹⁷

V interakcích se stavy měl klevsko-marský místodržitel jako kurfiřtův zástupce k dispozici celou řadu prostředků. Důležité politické otázky se samozřejmě řešily nejen na oficiálním fóru setkávání panovníka se stavy, zemském sněmu, ale i mimo něj. Do hry tak vstupovala celá řada neformálních praktik, osobní kontakty a vztahy.⁶¹⁸ Jan Mořic proto mohl působit celou silou své autority a použít takových prostředků jako byla pozvání stavovských představitelů na audienci nebo dokonce osobní návštěva některého z nich u něj doma, což zdaleka nebyly kroky běžné, a mohly tudíž dát jeho politickým snahám patřičnou

⁶¹⁴ OPGENOORTH, Johann Moritz von Nassau-Siegen, s. 67.

⁶¹⁵ THISSEN, Der Statthalter und die Residenz, s. 127.

⁶¹⁶ Poštou často putovaly i vzorky vytěžené rudy. Fridrich Vilém Janu Mořicovi, Königsberg, 1. února 1663, in: EIGENHÄNDIGE Briefe, s. 122; Fridrich Vilém Janu Mořicovi, Cöln an der Spree, 2./12.srpna 1664, in: Tamtéž, s. 125.

⁶¹⁷ Jan Mořic tehdy argumentoval, že jednal proti panovnickým instrukcím, ale v kurfiřtův prospěch, protože požadavek na zrušení unie by mezi stavy vyvolal takový odpor, že by neschválily panovníkem proponované daně. KAISER, „Pro Principe“, s. 102.

⁶¹⁸ OPGENOORTH, Johann Moritz von Nassau-Siegen, s. 66.

váhu.⁶¹⁹ K ovlivňování jednání a konstelace mezi stavy navzájem Jan Mořic využíval i celou řadu spolupracovníků včetně tajného informátora, který mu posílal zprávy ze stavovských jednání, v nichž osoby vystupovaly pod fiktivními jmény.⁶²⁰ Krajním případem zákulisní politiky byly i úplatky, které ovšem nebyly v dané době vnímány tak negativně a patřily k běžným prostředkům v diplomacii i vnitřní politice – nejen Jan Mořic, ale i další místodržitelé měli vést speciální fond, z něž by se takovéto výdaje hradily.⁶²¹ Naopak i Jan Mořic se vzhledem ke svému vlivu stal středem zájmu stavů, kteří se ho snažili získat na svou stranu, ať už pomocí argumentů či společenských vazeb, tak i pomocí různých materiálních pozorností. Ty v přijatelné míře patřily k dobové praxi, ovšem zároveň skýtal nebezpečí, že bude místodržitel nařčen z úplatkářství, jako se stalo v roce 1655, kdy měl údajně přijmout celých 14 000 tolarů za podporu stavovských zájmů.⁶²²

Jan Mořic jako klevsko-marský místodržitel vstoupil rozhodujícím způsobem do vztahů mezi braniborským panovníkem a stavy právě v období okolo vyslání deputace do Řezna v letech 1653-54. Tehdy svou intervencí, k níž použil všechny prostředky, které mu poskytovala jeho autorita a doposud vybudované renomé mezi klevsko-marskými stavy, významným dílem přispěl k urovnání hrozícího konfliktu a k nalezení konsensu mezi stavovskou většinou a panovníkem.⁶²³

Z konsensuálního přístupu se Jan Mořic snažil zachránit, co se dalo, i v době, kdy panovnická strana na dohodu již rezignovala a přistoupila k silovému řešení.⁶²⁴ Na sněmu v roce 1660 se proto rozhodl nedodržet panovnickou instrukci a nechat stavům alespoň zdání toho, že o panovníkem již zaslaném hotovém recesu zemského sněmu rozhodují samy.⁶²⁵ Snažil se stavy přesvědčit, aby revidovaly ustanovení recesů z let 1649 a 1653, s argumentem, že se jednalo o

⁶¹⁹ V roce 1649 takto místodržitel navštívil například nemocného starostu Weselu ther Schmittena, vlivného zástupce měst, a snažil se jej přimět, aby prosadil svůj vliv na jednáních. KAISER, „Pro Principe“, s. 96.

⁶²⁰ Na tyto dopisy upozornil OPGENOORTH, Friedrich Wilhelm, I., s. 273.

⁶²¹ TIPPELSKIRCH, Die Statthalter, s. 100.

⁶²² KAISER, „Pro Principe“, s. 100. Za podporu stavovský zájmů by se daly považovat např. i jeho opakované pokusy přimět kurfiřta ke zmírnění jeho daňových požadavků s poukazem na hospodářské vyčerpání země a platbyschopnosti poddaných. Viz např. Memorandum Jana Mořice, nedatováno, in: GStA PK, I. HA, Rep. 92, Weimann, Vol. IV, fol. 439-440.

⁶²³ OPGENOORTH, Johann Moritz von Nassau-Siegen, s. 67.

⁶²⁴ Tamtéž, s. 68.

⁶²⁵ Panovník zaslal připravený a podepsaný reces a požadoval pouze odsouhlasení, nikoli diskusi o obsahu nebo změny v textu. Fridrich Vilém Janu Mořicovi, Cölln an der Spree, 7./17. srpna 1660, in: EIGENHÄNDIGE Briefe, s. 121.

dílo menšiny, které je škodlivé jednotě panovníka se stavy a dobrým vztahům.⁶²⁶ Pokoušel se tím znovu rozehrát argument, který slavil úspěch v souvislosti s deputací, a opět dokazoval, jaký význam měla norma jednoty v politické kultuře charakterizované konsensuálním modelem.⁶²⁷ Kolínský historik Michael Kaiser uvádí jako další doklad jeho snahy předejít otevřenému střetu a vyřešit situaci smírně i skutečnost, že Jan Mořic v řeči, jíž se snažil zemský sněm přesvědčit k přijetí tohoto recesu, použil dolnorýnský dialekt, obvyklý mezi stavy, a nikoli obvyklou kancelářskou spisovnou němčinu, a snažil se tím dát najevo vstřícnost k adresátům ve všech ohledech, a podpořit vyhlídky na konsensuální vyřešení celé věci.⁶²⁸

Zprostředkovatelské aktivity Jana Mořice však již byly zatlačeny do pozadí jinou strategií, orientovanou na nadřazenost Bohem vyvoleného panovníka, který může a musí prosazovat zájmy poddaných včetně stavů a blaho země i proti jejich vůli. Ztělesněním této nové strategie se stal pro Kleve-Mark Daniel Weimann, spolupracovník měšťanského původu, který původně působil ve službách Amálie Oranžské, ale pak se rozhodl vložit své publicistické, politické a diplomatické umění do služeb braniborského panovníka.⁶²⁹

Z pohledu kurfiřtské politiky byl proto Jan Mořic ideálním spolupracovníkem pro případ, že se panovnická strana rozhodla použít ve vztazích se stavy konsensuální model, jehož byl kníže hlavním zastáncem a také tím, kdo ho mohl nejlépe a nejefektivněji realizovat v praxi. Pokud převážila silová strategie, byl místodržitel použitelný pouze limitovaně.⁶³⁰ Dokonce naopak mohla být poškozena jeho autorita, pokud by byl k realizaci takového postupu využit. Proto ho panovnická strana v těchto případech zřejmě vědomě ani nevyužívala. Jan Mořic například prokazatelně nevěděl o zatčení Winnenthala, natož aby byla nasazena autorita jeho samotného při výkonu takového úkolu. I proto, že zájem panovnické strany na konsensuálním modelu postupně ochaboval a přibližně

⁶²⁶ OPGENOORTH, Johann Moritz von Nassau-Siegen, s. 69.

⁶²⁷ SERESSE, Politische Normen, s. 129-134.

⁶²⁸ KAISER, „Pro Principe“, s. 93-94.

⁶²⁹ Právě Weimann byl ve věci politiky vůči klevsko-marským stavům jedním z hlavních zastánců „absolutistické“ linie mezi kurfiřtovými spolupracovníky. Významně přispěl k prosazení argumentu „necessitas“. Viz SERESSE, Zur Bedeutung der 'necessitas'. Příznačná je např. jeho argumentace vůči stavovské nespokojenosti s požadovanými daněmi na vedení války na severu, podle níž „se mají poddaní modlit, a nikoli oponovat, když jejich panovník bojuje“. Viz Weimann Fridrichu Vilémovi, Kleve, 14. března 1657, in: GStA PK, I. HA, Rep. 92, Weimann, Vol. IV., fol. 438-439.

⁶³⁰ KAISER, „Pro Principe“, s. 105.

v průběhu severní války zmizel zcela, mohl si Jan Mořic dovolit více se věnovat svým úkolům v Nizozemí. Naopak, nemusel tak být spojován s některými spornými kroky panovnické strany, a mohl si uchovat své renomé zprostředkovatele a ze strany zemských stavů respektované autority.⁶³¹

⁶³¹ Viz např. ještě v roce 1676 navštívili stavové nemocného Jana Mořice a naléhali na něj, aby se zúčastnil zemského sněmu, neboť ho vnímali jako svoji oporu a slibovali si od něj hájení svých zájmů proti přehnaným (daňovým) požadavkům panovnické strany. KAISER, „Pro Principe“, s. 98.

IV) ZÁVĚR

Jaké tedy byly hlavní prostředky, které zemští stavové a panovník ve sledovaném období ve vzájemných vztazích používali, jaké strategie za nimi stály a jaké představy o žádoucím politickém uspořádání je z nich možno vyvodit?

Tradičním, legitimním a nezpochybňovaným prostředkem zemských stavů bylo vysílání deputací k panovníkovi, kterými se snažily překlenout nepřítomnost kurfiřta. Jednalo se o obvyklou cestu poddaných, jak překonat tento základní charakteristický rys složených států. Klevsko-marské stavy vyslaly za Fridrichem Vilémem deputací několik, z nichž nedůležitější byla ta z roku 1641. Jejím účelem, politicky neméně důležitým, bylo i představit stavy jako politický subjekt panovníkovi a upozornit ho na aktuální problémy západních zemí. Celá akce, organizovaná „konsensuální“ stranou mezi zemskými stavy, ale nakonec ztroskotala nejen na nedostatečné vstřícnosti kurfiřta vůči stavovským návrhům, ale především na nedostatku legitimacy deputace, kterou zpochybnila nesouhlasící strana v Kleve.

Dalším obvyklým a nezpochybňovaným fórem, na kterém se mohla střetávat panovnická a stavovská politika, byl zemský sněm. Přestože jeho jednací řád byl určován panovnickou stranou a nebylo možné předkládat vlastní témata, mohly stavy využít celou řadu prostředků, jak své politické postoje demonstrovat. Hlavním z nich bylo například odmítnutí účasti na zemském sněmu nebo dokonce kladení podmínek, po jejichž splnění jsou ochotny sněm obeslat. Kromě toho stavy měly k dispozici možnost shromáždit se mimo sněm, na stavovském konventu, a dát tak jasně najevo distanci k panovníkovi a zaštitit tím své politické požadavky. Právě na těchto konventech, jejichž legitimita byla ale panovnickou stranou zpravidla zpochybňována, navíc mohli stavové rozvíjet vlastní, na vládci nezávislou politiku.

Kurfiřt se klevsko-marské stavy snažil ovlivnit především prostřednictvím personální politiky. Systematicky budoval jakousi „panovnickou stranu“ zejména mezi šlechtici, od jejíhož působení si sliboval lepší vyhlídky na prosazení svých požadavků. Využíval k tomu různých prostředků, které měl k dispozici, především v podobě nabídky lukrativních nebo prestižních míst v panovnických službách nebo nově budované armádě, ale také ekonomické výhody, mezi které je třeba

počítat především jurisdikce. Na obou stranách do hry samozřejmě vstupovaly i různé neformální praktiky, jako bylo zákulisní vyjednávání, osobní kontakty nebo úplatky. Výsledkem byl často velmi komplikovaný propletenec, v němž jedni a titíž jedinci vystupovali zároveň jako kurfiřtovi úředníci i jako stavovští představitelé, což dále komplikovalo již tak spleť poměrů uvnitř stavovské korporace.

Mimořádně šťastným krokem se ze strany kurfiřta ukázala být volba knížete Jana Mořice Nasavsko-Siegenského na post klevsko-marského místodržitele. V jeho osobě získal nejen loajálního spolupracovníka a „alter ego“, které mohlo kompenzovat strukturální nedostatek složeného státu – nepřítomnost panovníka v zemi, ale i ideálního prostředníka ve vztazích se stavy, který významně přispěl k tomu, že rýsující se konflikty mezi nimi a kurfiřtem byly v tomto prvním období vyřešeny smírnou cestou. Vzhledem ke svým vazbám na Nizozemí navíc mohl Jan Mořic významným způsobem limitovat dopad stavovských aktivit u této evropské mocnosti, které Fridrichu Vilémovi komplikovaly výkon jeho vlády v porýnských zemích.

Za nepřehlédnutelný charakteristický rys vztahů mezi panovníkem a klevsko-marskými stavy považují, že si obě strany byly vědomy významu dobového veřejného mínění a při svém jednání na něj braly ohled a legitimizaci svých kroků přikládaly velkou váhu, ať už se jednalo o veřejné mínění domácí, nizozemské nebo říšské. To se prokázalo nejen v propagandistické válce ohledně práv stavů a panovníka, kterou obě strany vedly prostřednictvím publicistiky v Nizozemí ve 40. letech 17. století, ale například i za düsseldorfské kravské války, kdy se všechny zúčastněné strany snažily legitimizovat své jednání vůči říšské i domácí veřejnosti a předháněly se ve vydávání mandátů, v nichž vysvětlovaly a ospravedlňovaly svá stanoviska. Zcela explicitní boj o získání říšského i domácího veřejného mínění na svou stranu se poté rozpoutal v souvislosti s deputací do Řezna v první polovině 50. let 17. století.

Za klíčovou spornou otázku ve vztazích mezi braniborským panovníkem a klevsko-marskými stavy považují zahraniční politiku stavů a jejich politické vazby přesahující hranice země. Ve sledovaném období směřovaly zahraničněpolitické aktivity zemských stavů třemi hlavními směry – do Nizozemí, k jülišsko-berským stavům a k říši. Tedy k cizímu státu, stavům sousední země, jež dříve tvořila součást složeného státu, a k centrální instituci vyššího

státoprávního celku, k němuž porýnské země náležely. Všechny tyto vazby přesahovaly hranice braniborsko-pruského státu jako státoprávní jednotky a pro kurfiřta byly na rozdíl od personálních, příbuzenských, kulturních nebo ekonomických vazeb zemských stavů se zahraničními subjekty zcela nepřijatelné a neslučitelné s jeho snahou o monopolizaci zahraniční politiky a prosazení ve společnosti evropských panovníků.

Tradiční oporu poskytovaly klevsko-marským stavům nizozemské generální stavy. Tato podpora se zakládala na smlouvách z počátku 17. století, v nichž Nizozemí vystupovalo jako garant provizorního uspořádání v zemích sporného jülišsko-klevského dědictví a především stavovských privilegií. Právě na tuto funkci garanta svých privilegií stavy zpravidla apelovaly, když se snažily získat podporu pro své požadavky vůči kurfiřtovi. Zájmy stavů dlouho konvenovaly s nizozemskými, neboť pro porýnská vévodství pro Nizozemce představovaly významnou strategickou oblast, a vnitřní poměry v nich proto patřily k prioritním zájmům generálních stavů. Klevsko-marským stavům poskytovala podporu především antioranžistická strana, kterou s nimi spojoval „ideologický“ zájem na blokování panovnické absolutistické moci a posléze i obava ze spojení oranžské dynastie, soupeře v nizozemském vnitropolitickém boji, s braniborským kurfiřtem. Tato konstelace se ale výrazně začala měnit po roce 1650, kdy k vládě v Nizozemí po smrti místodržitele dostala právě regentská strana, která byla nucena uzpůsobit svoji politiku vládní zodpovědnosti. Hlavním zájmem se stalo zajištění výhodných podmínek pro obchod a neutrality na kontinentě. V rámci této politiky byla ukončena i podpora stavů sousedících říšských zemí, a regentská strana naopak hledala konsensus s jejich panovníky.⁶³²

Klevsko-marské stavy proto začaly hledat podporu pro své požadavky jinde - u císaře coby nadřízené říšské instance. Tato změna orientace souvisela i s vnitřní diskusí mezi stavy samotnými, kde se podařilo prosadit straně, která tradičně podporovala prokatolickou zahraničněpolitickou orientaci a směřovala své naděje do Vídně. Iniciovala též navázání intenzivnější spolupráce s jülišsko-berskými stavy, pro něž naopak císař a říše představovaly již po několik desetiletí hlavní záchytný bod vůči panovnickým požadavkům. V případě klevsko-

⁶³² Tuto politickou linii nazval nizozemský historik Johan C. Boogman „holandská tradice“. BOOGMAN, Johan C., *De raison d'état-politicus Johan de Witt*, in: TÝŽ, *Van spel en spelers*, hrsg. van L. Blok, 's-Gravenhage 1982, s. 167.

marských stavů se císařským orgánům podařilo prezentovat se jako nosná alternativa pro jejich požadavky především za düsseldorfské kravské války v roce 1651 prostřednictvím obratné diplomatické činnosti císařských komisařů. Výsledkem této změny orientace bylo vyslání stavovské deputace k císaři a říšskému sněmu v Řezně v roce 1653.

Skutečnost, že říšské instituce poskytovaly záštitu stavovským privilegiím, byla zcela obvyklá, a císaři otevírala možnost využít ji ve prospěch své říšské politiky a k případnému nátlaku na říšské stavy. Ti se naopak logicky snažili za použití různých prostředků možnost odvolání stavů svých zemí k říšským instancím minimalizovat a omezit.

V případě Kleve-Mark však jakákoli aktivita u císařského dvora nabývala pro braniborského kurfiřta charakteru zásadní hrozby. Důvodem byla stále nevyřešená a stále velmi politicky ožehavá otázka držby jülišsko-klevského dědictví a permanentní hrozba císařského zásahu. Pokud navíc stavy zvolily jako platformu svého vystoupení unii s jülišsko-berskými stavy a trvaly na konceptu jednoty jülišsko-klevsko-bersko-marských zemí, celá hrozba rozhodnutí nástupnického sporu v kurfiřtův neprospěch se násobila. Když navíc jülišsko-berským stavům a jimi spoluvyslané deputaci poskytl otevřenou podporu druhý z pretendentů, neuburský falckrabě, nabyla celá akce jasně protibraniborský charakter. Paradoxně díky tomu se podařilo deputaci neutralizovat a dosáhnout její diskreditace na domácím fóru. Klevsko-marské stavy, převážně evangelické, se obávaly možnosti vyřešení jülišsko-berského dědického sporu v katolický prospěch neméně než kurfiřt, a panovnické straně se díky obratné politice, instrumentalizaci „katolického nebezpečí“ a poukazu na ohrožení tradičních pozitivních politických norem ve vztazích mezi panovníkem a stavy, podařilo získat stavovskou většinu na svou stranu a dosáhnout důležitého zbavení legitimacy deputace.

Velmi specifickým prostředkem „zahraniční politiky“ klevsko-marských stavů byla vazba na stavy sousedního Jülichu-Bergu, která našla své nejvýraznější vyjádření ve stavovské unii z roku 1647 a na jejímž základě byla vyslána i deputace do Řezna. Otázka legitimacy tohoto prostředku úzce souvisí s vnímáním státoprávních poměrů na Dolním Rýně, jak ho viděli zúčastnění aktéři. Zatímco pro stavy představovala tato jülišsko-berská vazba zcela samozřejmou alternativu, neboť jejich referenčním rámcem stále zůstával složený jülišsko-klevsko-bersko-

marský stát zpřed roku 1609, v očích Fridricha Viléma se jednalo již o zahraniční vazbu, a proto stejně nepřipustnou, jako byly stavovské kontakty na Nizozemí nebo na císaře. Nutno ale dodat, že ani kurfiřtovo právní stanovisko nebylo tak rigidní v případě, pokud to neodpovídalo jeho politickým záměrům. Za düsseldorfské kravské války tak Fridrich Vilém například neváhal apelovat na jülišsko-berské stavy, čímž se pohyboval na stejné politické platformě složeného jülišsko-klevsko-bersko-marského státu jako zemské stavy.

Argumentace, kterou stavy legitimitu svých zahraničně politických aktivit podepíraly, byly především historické. V případě jülišsko-klevsko-bersko-marské unie se odvolávaly na stará privilegia a historický precedens z roku 1496, v případě aktivit v Haagu na smlouvy z let 1609 a 1614. Význam historické argumentace je možné pochopit pouze v souvislosti s politickou kulturou raného novověku, která připisovala mimořádnou autoritu všemu, co bylo „staré, historické, tradované“, co bylo „dílem předků“ nebo co vyplývalo ze „starých listin“. Naopak vše, co by se mohlo jevit nové, bylo apriori odmítáno nebo alespoň vnímáno skepticky. Vnímání „nového“ jako pokrokového a žádoucího je až záležitostí pozdější doby, spojené s představou modernizace. V raném novověku tomu bylo spíše obráceně. Proto i zdánlivé „novinky“ v jednání každého politického aktéra musely být pečlivě zaobaleny do historického hávu a vyargumentovány s poukazem k uznávaným dějinným precedentům nebo k autoritě starých dokumentů.⁶³³ Proto když stavy aktivovaly unii na základě společného jülišsko-klevsko-bersko-marského státu, zaniklého v roce 1609, která sledovala kvalitativně zcela nové a aktuální cíle, musely tak učinit s odvoláním na „obnovení“ uni z roku 1496. Historická argumentace klevsko-marských stavů při obhajobě legitimacy stavovských privilegií a stavovské politiky navíc představovala pro panovníka při postupu vůči jejich aktivitám překážku, kterou nebylo tak snadné překonat, pokud nechtěl zcela rozbít dosavadní strukturu politické kultury.

Významné vodítko pro pochopení politických představ a koncepcí stavů mohou představovat vedle vazeb, které stavy navázaly a udržovaly, i ty, které nenavázaly. Klevsko-marské stavy se ve sledovaném období v rámci braniborsko-pruského složeného státu nikdy nepokusily navázat kontakty se zemskými stavy

⁶³³ KAMPMANN, Geschichte als Argument, s. 206.

jeho ostatních částí, nemluvě o snaze vyvinout nějakou společnou politiku nebo iniciovat setkání na principu jakýchsi „generálních stavů“ Braniborsko-Pruska. Nikdy nehledaly podporu u pruských, braniborských, pomořanských nebo magdeburských stavů, byť i ony vedly s kurfiřtem obdobné spory. Z toho lze usuzovat, že pro klevsko-marské zemské stavy nepředstavovaly tyto stavy relevantní partnery pro boj proti kurfiřtovi. Podle mého názoru k žádné podobné spolupráci nedošlo nikoli proto, že by tyto stavy nepovažovaly za způsobilé nebo vhodné, ale proto, že celkově braniborsko-pruský stát nepředstavoval pro ně žádný významnější vztažný rámec, na rozdíl od jülišsko-klevsko-bersko-marského složeného státu v podobě z roku 1609 nebo od Svaté říše římské. To zcela odpovídalo jednomu z hlavních charakteristických znaků „složeného státu“ a „složené vlády“ v podmínkách raného novověku – že jeho jednotlivé části k době nejsou vázány žádným poutem loajality a nevnímají se navzájem jako společný celek.⁶³⁴ Spolupracovat za účelem prosazení svých požadavků se stavy ostatních zemí složeného státu jednoduše stavovské představitele z Kleve-Mark nenapadlo, stejně jako naopak. Naopak, pokud by takovou alternativu instrumentalizovaly, potvrdily by tak nepřímou „absolutistický“ pohled panovnické strany, který zájmy tohoto společného státu používal ke své argumentaci proti stavovským námitkám – pohled, který odmítaly a jako argument neuznávaly.

Celkově tedy klevsko-marské stavy vyvíjely poměrně ambiciózní „zahraniční“ politiku, jejímž cílem bylo získat oporu proti některým krokům panovníka, které považovaly za nelegitimní. Zastávám názor, že tyto aktivity neměly pouze okrajový význam a v některých případech byla jejich výsledkem skutečně efektivní podpora stavovské politiky. To platí zejména pro rok 1646, kdy nizozemská intervence, kterou stavy iniciovaly, zabránila kurfiřtovi ve vybírání zemským sněmem neschválených daní, a jako úspěch by se dala hodnotit i mise deputace do Řezna, jejímž výsledkem byl císařský rozkaz, aby oba pretendenti zbourali v Kleve-Mark a Jülichu-Bergu své pevnosti, což byl dlouhodobě jeden ze základních stavovských požadavků.

Stavy tuto „zahraniční“ politiku realizovaly pomocí rozmanitých prostředků, mezi nimiž je na prvním místě třeba zmínit udržování stálého diplomatického agenta v Haagu, publicistická činnost, využití říšských soudních

⁶³⁴ BOSBACH, Krieg und Mehrfachherrschaft, s. 73-74.

instancí nebo přímá deputace k císaři a říšskému sněmu. Při těchto zahraničněpolitických aktivitách se opíraly o letitou tradici, kterou stavy porýnských zemí disponovaly. Vzhledem k ní i vzhledem k tradičnímu vnímání stavovské role považovaly podle mého názoru tyto prostředky za zcela legitimní a neuvědomovaly si střet zájmů s panovnickým nárokem na suverenitu.⁶³⁵

Ve sledovaném období se podle mě dostatečně prokázalo, že jak na panovnické, tak na stavovské straně existovalo několik alternativních strategií, které byly předmětem vnitřní diskuse a komplikovaného rozhodovacího procesu a aktérům poskytovaly širokou škálu prostředků uplatnitelných v praktické politice. Panovnické straně se nabízely k použití dvě hlavní strategie – konsensuální, spočívající ve vyjednávání se stavy, respektování jejich privilegií, poskytnutí jisté formy podílu na vládě a větších či menších ústupcích jejich požadavkům, a „absolutistická“, zaměřená jednostranně na prosazení panovnických požadavků i proti stavovským zájmům a odporu. Jejím nejvýraznějším projevem ve sledovaném období byl pokus o nucené vybírání daní v roce 1646.

Jak upozorňuje i největší odborník na problematiku vztahů Fridricha Viléma s klevsko-marskými stavy Ernst Opgenoorth, v okruhu osob, které se podílely na formování politiky braniborského kurfiřta, vedle sebe vždy existovaly názory více a méně „absolutistické“. Za tradiční příznivce konsensuálního modelu platili zejména klevsko-marský místodržitel kníže Jan Mořic Nasavsko-Siegenský nebo předseda tajné rady Schwerin. Naopak „absolutistické“ řešení sporů se stavy prosazovali například Waldeck nebo kurfiřtovi spolupracovníci měšťanského původu. Fridrich Vilém se pohyboval mezi těmito stranami a bylo na jeho rozhodnutí, ke které z nich se přikloní a jakou strategii pro konkrétní situaci zvolí.⁶³⁶ Tomu odpovídal i výběr konkrétních prostředků a spolupracovníků. Pokud měla být použita konsensuální strategie, nebyl nikdo vhodnější než nasavsko-siegenský kníže. Naopak v pozdějším období, kdy „absolutistický“ program začal nabývat převahy, ustoupil místodržitel do pozadí a na místo hlavního kurfiřtova spolupracovníka pro západní země se prosadil Daniel Weimann, představitel nové vrstvy loajálního úřednictva měšťanského původu ve

⁶³⁵ Odsouzení Augusta von Haeftena, který stavy obvinil z toho, že jejich „opozice dosáhla svého vrcholu v boji proti svému panovníkovi o přízeň a ochranu v hlavním městě cizí mocnosti, vedeném prostřednictvím pomluv a urážek, intrik a úplatků, zatímco se jednalo blaho, bezpečí a samostatnost jejich vlasti právě vůči této mocnosti“ je proto třeba odmítnout jako poplatné pohledu maloněmecko-pruského dějepisce. URKUNDEN und Actenstücke, V., s. 82.

⁶³⁶ OPGENOORTH, *Mehrfachherrschaft im Selbstverständnis*, s. 47-48.

službách státu, kterému nečinilo potíže podílet se na potlačení politického postavení stavů, což bylo pro Jana Mořice nemyslitelné. Pro sledované období, od nástupu Fridricha Viléma až do poloviny 50. let 17. století, nicméně podle mého názoru výrazně dominovala konsensuální strategie. I pro panovnickou stranu a kurfiřta osobně byl tento model určující a rozhodování o tom, zda od něj ustoupit a porušit tak stávající politickou kulturu, bylo velmi komplikované. Pokus z roku 1646 řešit konfliktní situaci „absolutistickou“ cestou ztroskotal a Fridrich Vilém byl nucen od této strategie upustit a vrátit se k jednacímu stolu a ke konsensuálnímu modelu. Důvodem tohoto nezdaru byla především komplikovaná situace kolem otázky jülišsko-klevského dědictví, stav braniborské vlády v západních zemích po třicetileté válce a silná angažovanost Nizozemí v oblasti.

Pokud si mohu dovolit zobecnění, dalo by se říci, že to, co je obvykle nazýváno absolutismus, vnímáno jako označení programu, nikoli historické reality, byla pouze jedna z alternativ, nikoli danost státního vývoje po třicetileté válce. V případě Fridricha Viléma a jeho vztahů s klevsko-marskými stavy ve 40. a první polovině 50. let se jednalo o alternativu nejen hůře prosaditelnou, ale i takovou, která ve srovnání s konsensuálním modelem přinášela více škody a komplikací než užitku.

Podobná dichotomie alternativ ale existovala i na stavovské straně. I ony se mohly rozhodnout, zda se přikloní ke konsensuálnímu modelu a budou usilovat o dohodu s panovníkem, nebo zda se vydají cestou „rebelie“. Ani mezi nimi neexistoval jednoznačný konsensus. Obě strategie zůstávaly ve hře a byly předmětem vnitrostavovské diskuse. Ta byla ovlivněna celou řadou štěpících linií uvnitř stavů, které v žádném případě nelze zjednodušovat na propanovnickou a protipanovnickou stranu. Další názorové rozdíly a odlišné politické představy stavovských představitelů vyplývaly z náboženského štěpení, protikladu měst a šlechty nebo rozdílů mezi vévodstvím Kleve a hrabstvím Mark.

Za klíčové pro výsledek celého sporu o řezenskou deputaci považuji, že opět převážil konsensuální mechanismus, tedy snaha o narovnání sporů mezi panovníkem a stavy cestou dohody, kompromisu a v rámci stávající, oběma stranami respektované politické kultury – panovník se rozhodl nepostupovat proti stavům násilně a stavy zavrhl řešení, které nabízela strana kolem Winnenthala a dalších organizátorů deputace, poté, co se ukázalo, že by tento postup znamenal otevřenou roztržku s panovníkem a ohrožení státoprávního uspořádání na Dolním

Rýně. Vzpoura proti vlastnímu panovníkovi, ve kterou se nakonec deputace ve svém faktickém významu vyvinula, byla něco jiného než legitimní hájení stavovských privilegií na říšské úrovni. Tento případ podle mě jasně ukazuje, že alespoň ve sledovaném období stavy v žádném případě nevnímaly konflikty s panovníkem jako nesmiřitelný boj dvou stran a jejich myšlení zůstávalo pevně ukotveno ve stávající konsensuální politické kultuře. Konsensuální model stále ještě obě strany považovaly za primární a teprve po jeho neúspěchu se orientovaly na jiná řešení.

Zároveň je ale třeba dodat, že konsensuální politické kultuře ve stavovské perspektivě nikterak neodporovalo sebevědomé hájení vlastních privilegií, třeba i na říšské a jiných úrovních přesahujících hranice státu, které bylo stavovskými představiteli považováno za naprosto nezávadné, obvyklé a legitimní. Pokud se ve sledovaném období objevila aktivita, která by tuto hranici konsensuální politické kultury překračovala a zpochybňovala samotné základy státoprávního uspořádání, jako například působení řezenské deputace, stavy ji se vši rozhodností odmítly.

Pro vztahy s kurfiřtem však důležité bylo nejen to, jakou strategii stavové použijí, ale také to, co pod ní rozumí a jak ji naopak vnímá panovník. Zatímco samotné stavy neměly žádný problém s legitimitou vyžádání nizozemské intervence v roce 1646, s vydržováním placeného agenta v Haagu ani s vysláním deputace k říšskému sněmu do Řezna v její počáteční fázi a nevnímaly tyto aktivity jako kolidující s konsensuálním modelem, v očích panovníka už tuto hranici mezi přípustnou a nepřípustnou stavovskou politikou, a tím i mezi konsensuální strategií a rebelií, překračovaly.

Jaké tedy vlastně byly hlavní zájmy panovnické a stavovské strany, jejich představy o žádoucím uspořádání v porýnských zemích? Na straně stavů, při zdůraznění názorových a zájmových rozdílů, které mezi nimi panovaly, lze za hlavní charakteristiku považovat lpění na zachovávání stavovských privilegií. Stavy trvaly na svém právu schvalovat daně na zemských sněmech a trvaly na jejich mimořádném charakteru, tj. bránily se představě, že by schvalování daní mělo být něčím automatickým nebo pravidelným. Nucené vybírání daní proto logicky znamenalo neslýchaný zásah proti jejich privilegiím. Stejně tak si nárokovaly právo schvalovat případný pobyt vojenských jednotek v zemi a podílet se na vládě formou stavovské vlády nebo indigenátního principu pro obsazování zemských úřadů. V situaci, kdy se po táhlých sporech o jülišsko-klevské dědictví

na počátku sedmnáctého století a třicetileté válce fakticky teprve formovala braniborská vláda v těchto zemích, se stavy snažily uchovat své vlivné postavení, kterým tradičně disponovaly za vlády jülišsko-klevských vévodů a které si dokázaly udržet právě díky chaosu, který v dolnorýnsko-vestfálské oblasti vzhledem k válečnému dění panoval. Jejich ideál tak v podstatě směřoval k návratu k poměrům z roku 1609, k tehdejšímu podílu stavů na politické moci a jejich institucionálnímu zajištění a zárukám ze strany nového panovníka.⁶³⁷ Pokud nebyl schopen zajistit dodržování jejich privilegií on nebo je dokonce sám porušoval, považovaly stavy za nutné a nadto legitimní obrátit se k jiným autoritám, které by toho mohly dosáhnout nebo pomoci stavům v jejich snaze zjednat v tomto ohledu nápravu – ať už to byl cizí stát, stavy sousední země nebo centrální instituce nadřazeného celku říše. Ve vnímání stavů navíc tyto „zahraničněpolitické“ aktivity neznamenalý výrazný problém a nebyly vnímány jako ohrožení suverenity panovníka.

Na straně panovníka hodnotím jako primární zájem ve vztahu ke Kleve-Mark obnovení braniborské vlády v porýnských zemích, ať už prostřednictvím spolupráce s místními stavy a neozbrojené nebo později ozbrojené neutrality, a snahu obhájit svůj nárok na tuto část jülišsko-klevského dědictví.

Pokud lze z prostředků použitých proti klevsko-marským stavům usuzovat na obecné maximy vlády Fridricha Viléma, zastávám názor, že jeho hlavním zájmem bylo konsolidovat svoji vládu, otřesenou za třicetileté války, a demonstrovat svoji suverenitu, a to především navenek, vůči tzv. „dvorské veřejnosti“. K tomuto účelu mělo vést jak budování vlastní stálé armády, tak prosazení monopolu zahraniční politiky. Podobně v rámci říše se snažil dosáhnout co nejsamostatnějšího postavení, jaké nabízela právní a politická situace v říši po vestfálském míru, a vydobýt si v jejím rámci vlivnou pozici.

Ve svém „panovnickém programu“ se Fridrich Vilém omezil pouze na oblasti, které pro něj byly klíčové. Nesnažil se o bezpodmínečnou centralizaci svého složeného státu, integraci jednotlivých zemí nebo prosazení nějaké společné „státní myšlenky“, jak mu podsouvalo dějepisce 19. století, ale omezil se pouze na oblasti, které pro něj byly klíčové. Pokud použijeme termín Ernsta Opgenoortha, usiloval kurfiřt o realizaci jakéhosi „minimálního programu“.

⁶³⁷ SERESSE, Politische Normen, s. 60.

Panovnická politika se realizovala v několika základních oblastech, kterými byla armáda, s ní související finance a zahraniční, resp. říšská politika.⁶³⁸ Formování státu se tak orientovalo spíše „navenek“. Zatímco dřívější historiografie považovala za hlavní oblasti formování státu v raném novověku vnitropolitické faktory, v pohledu některých novějších studií se právě prosazení monopolu zahraniční politiky stává rozhodujícím faktorem formování státu.⁶³⁹ Podle mě i z politiky Fridricha Viléma vůči klevsko-marským stavům vyplývá, že právě této oblasti přikládal klíčovou důležitost. Aktivitu stavů, kteří iniciovali intervence ze strany cizího státu, vydržovali vlastního diplomatického zástupce v zahraničí a obraceli se na centrální říšské instituce, jejichž vliv na vlastní stát se Fridrich Vilém jako většina říšských stavů snažil omezit, byly s jeho pojetím panovnické suverenity neslučitelné. Proto proti nim důrazně postupoval.

Naopak faktory, které byly tradičně považovány za rozhodující pro formování moderního státu, jako bylo prosazení monopolu na výkon násilí uvnitř státu, monopolizace zdanění a jeho pravidelnost⁶⁴⁰ a šance na prosazení vydávaných norem, pro panovnické sebevědomí Fridricha Viléma tak rozhodující nebyly. Opatření, která byla v tomto směru učiněna, sledovala pouze onen „minimální program“ a nepřesahovala vědomě jeho rámec. Naopak, sám Fridrich Vilém, označovaný za zakladatele jednotného, centralizovaného byrokratického státu se příznačně nechal slyšet ve smyslu, že byrokratický aparát žije vlastním životem a omezuje tak roli panovníka.⁶⁴¹ Cesta k „modernímu státu“ tak v této oblasti byla ještě méně přímočará a ještě více provázena neúspěchy než v případě monopolizace zahraniční politiky.⁶⁴²

Kurfířt, konfrontovaný se situací, kdy nebyl schopen konsolidovat situaci v zemi ani financovat vydržování jednotek na její obranu jinak než s pomocí stavů, například narazil na opakovaný stavovský odpor vůči schvalování jím požadovaných daní. Stavby předkládané daňové požadavky odmítaly, povolovaly

⁶³⁸ Wolfgang Neugebauer tuto skutečnost nazývá selektivní nebo částečné formování státu (selektive oder partielle Staatsbildung). NEUGEBAUER, Wolfgang, Staatliche Einheit und politischer Regionalismus. Das Problem der Interpretation in der brandenburgisch-preußischen Geschichte bis zum Jahre 1740, in: Staatliche Vereinigung. Fördernde und hemmende Elemente in der deutschen Geschichte, hrsg. von Wilhelm Brauner, Berlin 1998, s. 53 (Der Staat, Beiheft 12).

⁶³⁹ GRÄF, Funktionsweisen und Träger, s. 111.

⁶⁴⁰ Viz např. HROCH, K problému definice, s. 11, 13.

⁶⁴¹ OPGENOORTH, Mehrfachherrschaft im Selbstverständnis, s. 48.

⁶⁴² Podobně viz STIEVERMANN, Absolutistischer Zentralismus, s. 51.

pouze menší částky, kladly si podmínky a s panovníkem o výši daní i jejich použití vyjednávaly. To, co starší historiografie interpretovala jako stavovskou neposlušnost a co se takto jeví jako stavění se do cesty přímočarému historickému vývoji k modernímu státu, bylo však v raném novověku zcela běžné.⁶⁴³ Poslušnost vůči panovnickým normám a požadavkům se ani zdaleka neblížila té, kterou známe z moderní doby, 19. nebo 20. století. Naopak, řada studií upozorňuje na to, že proces prosazování norem a panovnické vůle nebyl pouze jednostranný, směřující od ovládajícího k ovládaným, ale byl výsledkem vícestranného působení, kdy se adresátům norem často podařilo prosadit jejich změnu nebo vydání normy nové.⁶⁴⁴ V tomto kontextu je třeba vnímat i boj klevských stavů a braniborského panovníka o financování a umístění armády i o indigenát. Stavby disponovaly celou řadou prostředků, jak prosadit své požadavky nebo působit proti těm kurfiřtovým. Kromě nejsilnější zbraně v podobě schvalování daní k tomu patřila například hrozba neúčasti na zemském sněmu, zdržování holdování novému panovníkovi, mezinárodně politické aktivity nebo propagandistický boj v dobovém tisku. „Absolutistický“ panovník, jehož pozice v tomto ohledu zdaleka nebyla tak silná jako dnešních demokratických států, nebyl schopen prosadit své požadavky a byl odkázán na vyjednávání a metodu pokusu a omylu, a to bez jakékoli negativní konotace.⁶⁴⁵

Sám Fridrich Vilém ostatně o prosazení monopolu v těchto oblastech nijak důrazně neusiloval. Naopak, si byl vědom důležitosti stavů a jejich nepostradatelnosti pro braniborsko-pruský stát a jeho fungování. Byly to stavovské daně, které umožnily konsolidaci státu po válce a jeho další rozvoj. V mnoha oblastech dokonce ocenil jejich spolupráci, bez níž by vláda v západních zemích nebyla za daných podmínek myslitelná, neboť stavby zajišťovaly podstatnou část státní agendy, kterou by si panovník ještě dlouho po třicetileté válce nemohl dovolit ani finančně ani personálně. Proto byl ochoten uznat indigenátní princip pro obsazování úřadů, stavovský podíl na schvalování daní a udílet jurisdikce. Postoupení ekonomických nebo správních, soudních funkcí

⁶⁴³ SCHLUMBOHM, Gesetze; LANDWEHR, „Normdurchsetzung“, s. 146-150.

⁶⁴⁴ LANDWEHR, „Normdurchsetzung“, s. 155.

⁶⁴⁵ Jako metodu „pokusů a omylů“ nazývá politiku Velkého kurfiřta v prvních letech jeho vlády např. KOPPEL, Cleves-Mark, s. 89, zde ovšem, v souladu s tradičním vnímáním boje panovníka jako nositele ideje moderního státu proti zpátečnickému stavovskému faktoru, v negativním smyslu.

zejména šlechtě pro něj nepředstavovalo výraznější ústupek, neboť nekolidovalo s jeho panovnickým programem.

Pokud stavovské aktivity nepřesahovaly tuto oblast a nenarušovaly „minimalistický program“, nijak proti nim nepostupoval, naopak, snažil se zachovat charakteristické prvky západních částí svého složeného státu, zcela v souladu s obvyklým, osvědčeným a nejefektivnějším postupem vícenásobných vládců. Zcela v souladu s dobovou politickou kulturou respektoval stavovská privilegia i místo stavů ve společensko-politickém uspořádání.⁶⁴⁶ Nelze mu podsouvat pohled historiografie 19. století, která považovala stavy za retardační faktor, který bylo potřeba co nejrychleji v zájmu moderního státu odstranit. Se vši pravděpodobností by se tedy Fridrich Vilém velmi divil, kdyby slyšel o pruském státu svého pravnuka Fridricha II. nebo dokonce jeho dalších následovníků z 19. století.

⁶⁴⁶ Tento názor především Opgenoorth. Viz např. OPGENOORTH, Friedrich Wilhelm, I., s. 211.

V-1) RESUMÉ

Práce se zabývá vztahy kurfiřta Fridricha Viléma Braniborského a zemských stavů západních zemí jeho složeného státu, Kleve-Mark, ve 40. a první polovině 50. let 17. století. Prostřednictvím analyzování prostředků, které ve vzájemných interakcích používaly, se snaží sledovat obecné strategie obou stran a jejich politické koncepce. Pozornost je soustředěna na jeden z hlavních sporných bodů mezi panovníkem a stavy – zahraniční politiku stavů. Ta se orientovala především do Nizozemí, k jülišsko-berským stavům a k centrálním institucím Svaté říše římské. Zatímco zemské stavy považovaly zahraničně politické aktivity za zcela legitimní prostředek obrany svých privilegií, pro kurfiřta znamenaly ohrožení jeho suverenity, a proto proti nim důrazně postupoval. Zajištění monopolu na výkon zahraniční politiky bylo součástí tzv. „minimálního programu“ panovníka, souboru požadavků, jejichž realizaci považoval za nutnou pro prosazení své suverenity. Ve sledovaném období nicméně ve vztazích panovníka a stavů dominovala konsensuální strategie, založená na vyjednávání a dohodě.

V-2) SUMMARY

The study deals with the relations between Frederick William, the Elector of Brandenburg, and the Estates of the western countries within his composite state, Cleves-Mark, during the 1640 and the first half of the 1650. Using the analysis of the means which they used for their mutual interaction, it tries to follow the general strategies of both parts as well as their political concepts. The attention is focused on one of the main controversial points between the ruler and the Estates – the foreign policy of the Estates, which was turned mainly towards Netherlands, towards the Estates of Jülich-Berg and towards the central institutions of the Holy Roman Empire. While the Estates considered their foreign policy activities to be completely legitimate means of protection of their own rights, the elector saw them as a threat to his sovereignty, and therefore he operated forcefully against them. Part of the so called “minimal programme” of the ruler, which was a collection of requirements he considered necessary to enforce his own sovereignty, were attempts to secure his own monopoly on the execution of foreign policy. Within the relations between the ruler and the Estates

during the pursued period dominated consensual strategy, based in negotiations and agreements.

VI) PRAMENY A LITERATURA

VI-1) Nevydané prameny

Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz, Berlin-Dahlem (GStA PK)

I. Hauptabteilung

Rep. 34 Herzogtum Kleve, Grafschaft Mark, Grafschaft Ravensberg, Beziehungen zu den Niederlanden

- **Nr. 133 I** – Landtagsacten; (deputace)

- **Nr. 161** – Correspondenz mit den Fürsten und Grafen von Nassau in den Niederlanden

Rep. 92 Canzlers Weijmann Verhandlungen zu Grafenhagen

- **Vol. IV.** (1659-1657)

VI-2) Vydané prameny

AITZEMA, Lieuwe van, Saken van Staet en Oorlogh in ende omtrent de vereenigde Nederlanden, III., 's Graven-Haghe 1669.

EIGENHÄNDIGE Briefe des Großen Kurfürsten an Johann Moritz von Nassau, hrsg. von Otto Meinardus, in: FBPG 19, 1906, s. 115-155.

KURBRANDENBURGS Staatsverträge von 1601 bis 1700, bearb. von Theodor von Moerner, Berlin 1867.

PROTOKOLLE und Relationen des Brandenburgischen Geheimen Rates aus der Zeit des Kurfürsten Friedrich Wilhelm, III., hrsg. von Otto Meinardus, Leipzig 1893 (Publikationen aus den preussischen Staatsarchiven, 55).

URKUNDEN und Actenstücke zur Geschichte des Kurfürsten Friedrich Wilhelm von Brandenburg, V., Ständische Verhandlungen. Cleve-Mark, hrsg. von August von Haeften, Berlin 1869.

URKUNDEN und Actenstücke zur Geschichte des Kurfürsten Friedrich Wilhelm von Brandenburg, VI., Politische Verhandlungen 3, hrsg. von Bernhard Erdmannsdörfer, Berlin 1872.

URKUNDEN und Actenstücke zur Geschichte des Kurfürsten Friedrich Wilhelm von Brandenburg, III., Auswärtige Acten 2, hrsg. von Heinrich Peter, Berlin 1866.

URKUNDEN und Actenstücke zur Geschichte des Kurfürsten Friedrich Wilhelm von Brandenburg, VI., Politische Verhandlungen 2, hrsg. von Bernhard Erdmannsdörfer, Berlin 1867.

VI-3) Literatura

ARNDT, Johannes, Der Grosse Kurfürst, ein Herrscher des Absolutismus? Über die Möglichkeiten und Grenzen monokratischer Herrschaft im 17. Jahrhundert, in: Der Absolutismus – ein Mythos? Strukturwandel monarchischer Herrschaft in West- und Mitteleuropa (ca. 1550-1700), hrsg. von Ronald G. Asch, Heinz Duchhardt, Köln, Weimar, Wien 1996, s. 249-273.

ASCH, Ronald G., DUCHHARDT, Heinz, Einleitung. Die Geburt des „Absolutismus“ im 17. Jahrhundert. Epochenwende der europäischen Geschichte oder optische Täuschung?, in: Der Absolutismus – ein Mythos? Strukturwandel monarchischer Herrschaft in West- und Mitteleuropa (ca. 1550-1700), hrsg. von Ronald G. Asch, Heinz Duchhardt, Köln, Weimar, Wien 1996, s. 3-24.

BAHL, Peter, Der Hof des Großen Kurfürsten. Studien zur höheren Amtsträgerschaft Brandenburg-Preußens, Köln, Weimar, Wien 2001 (Veröffentlichungen aus den Archiven Preußischer Kulturbesitz, Beiheft 8).

BAUER, Volker, Höfische Gesellschaft und höfische Öffentlichkeit im Alten Reich. Überlegungen zur Mediengeschichte des Fürstenhofs im 17. und 18. Jh., in: Jahrbuch für Kommunikationsgeschichte, 5, 2003, s. 29-68.

BAUMGARTEN, Ernst, Der Kampf des Pfalzgrafen Philipp Wilhelm mit den jülich-bergischen Ständen von 1669-1672, in: Beiträge zur Geschichte des Niederrheins 18, 1903, s. 30-133, 19, 1905, s. 1-63.

BÉLY, Lucien, La paix, dynamique de l'Europe moderne. L'exemple de Westphalie, in: Le diplomate au travail. Entscheidungsprozesse, Information und Kommunikation im Umkreis des Westfälischen Friedenskongresses, hrsg. von Rainer Babel, München 2005, s. 199-217.

BIJL, Murk van der, Johann Moritz von Nassau-Siegen (1604-1679). Eine vermittelnde Persönlichkeit, in: Oranien-Nassau, die Niederlande und das Reich. Beiträge zur Geschichte einer Dynastie, hrsg. von Lademacher, Horst, Münster, Hamburg 1995, s. 125-154.

BOOGMAN, Johan C., De raison d'état-politicus Johan de Witt, in: BOOGMAN, Johan C., Van spel en spelers, hrsg. van L. Blok, 's-Gravenhage 1982, s. 162-189.

BOSBACH, Franz, Krieg und Mehrfachherrschaft im 17. Jahrhundert, in: Prague Papers on History of International Relations 2000, s. 69-83.

BOSBACH, Franz, Mehrfachherrschaft – eine Organisationsform frühmoderner Herrschaft, in: Membra unius capitis. Studien zur Herrschaftsauffassungen und Regierungspraxis in Kurbrandenburg (1640-1688), hrsg. von Michael Kaiser, Michael Rohrschneider, Berlin 2005, s. 19-34 (FBPG, NF, Beiheft 7)

BOSBACH, Franz, Mehrfachherrschaften im 17. Jahrhundert, in: Naturwissenschaft und Technik im Barock. Innovation, Repräsentation, Diffusion, hrsg. von Uta Lindgren, Köln, Weimar, Wien 1997, s. 19-35 (Bayreuther historische Kolloquien, 11).

BOTS, Hans, Johann Moritz und seine Beziehungen zu Constantijn Huygens, in: Soweit der Erdkreis reicht. Johann Moritz von Nassau-Siegen 1604-1679. Ausstellungskatalog, hrsg. von der Stadt Kleve, Kleve 1979, s. 101-106.

BRUNERT, Maria-Elisabeth, Der Mehrfachherrscher und das politische System des Reiches. Das Ringen um Pommern auf dem Westfälischen Friedenskongreß, in: *Membra unius capitis. Studien zur Herrschaftsauffassungen und Regierungspraxis in Kurbrandenburg (1640-1688)*, hrsg. von Michael Kaiser, Michael Rohrschneider, Berlin 2005, s. 147-169 (FBPG, NF, Beiheft 7).

BRUNN, Gerhard, Die brasilianischen Jahre, in: Aufbruch in neue Welten. Johann Moritz von Nassau-Siegen (1604 - 1679), der Brasilianer, hrsg. von Gerhard Brunn, Siegen 2004, s. 27-37.

BURKHARDT, Johannes, Die Friedlosigkeit der Frühen Neuzeit. Grundlegung einer Theorie der Bellizität Europas, in: ZHF 24, 1997, s. 509-574.

CARSTEN, Francis L., Die Entstehung der brandenburgisch-preußischen Monarchie, in: Das Preussenbild in der Geschichte. Protokoll eines Symposiums, hrsg. von Otto Büsch, Berlin, New York 1981, s. 53-63 (Veröffentlichungen der Historischen Kommission zu Berlin, 50).

CARSTEN, Francis L., The Resistance of Cleves and Mark to the Despotic Policy of the Great Elector, in: EHR, 66, 1951, s. 219-241.

COBBERS, Arnt, Kleine Berlin-Geschichte, Berlin 2005.

DICKMANN, Fritz, Der Westfälische Frieden und die Reichsverfassung, in: Forschungen und Studien zur Geschichte des Westfälischen Friedens. Vorträge bei dem Colloquium französischer und deutscher Historiker vom 28. April – 30. April 1963 in Münster, Münster 1965, s. 5-32.

DIESTELKAMP, Bernhard, Reichskammergericht und Reichshofrat im Spannungsfeld zwischen Reichständischer Libertät und Habsburgischem Kaisertum, in: Reichsständische Libertät und habsburgisches Kaisertum, hrsg. von Heinz Duchhardt, Matthias Schnettger, Mainz, 1999, s. 185-194 (Veröffentlichungen des Instituts für Europäische Geschichte Mainz, Abt. Universalgeschichte, Beiheft 48).

DUCHHARDT, Heinz, Friedrich Wilhelm, der Große Kurfürst (1640-1688), in: Preußens Herrscher. Von den ersten Hohenzollern bis Wilhelm II., hrsg. von Frank-Lothar Kroll, München 2000, s. 95-112.

DUCHHARDT, Heinz, Das Protestantische Herrscherbild des 17. Jahrhunderts im Reich, in: Das Herrscherbild im 17. Jahrhundert, hrsg. von Konrad Repgen,

Münster 1991, s. 26-42 (Schriftenreihe der Vereinigung zur Erforschung der neueren Geschichte, 19).

DUCHHARDT, Heinz, Das Zeitalter des Absolutismus, München 1992 (Oldenbourg Grundriss der Geschichte, 11).

DUINDAM, Jeroen, Wien – Versailles – Berlin. Fragen zum brandenburgischen Hof aus europäischer Perspektive, in: *Membra unius capitis. Studien zur Herrschaftsauffassungen und Regierungspraxis in Kurbrandenburg (1640-1688)*, hrsg. von Michael Kaiser, Michael Rohrschneider, Berlin 2005, s. 193-212 (FBPG, NF, Beiheft 7).

DRULÁK, Petr, Teorie mezinárodních vztahů, Praha 2003.

EHRENPREIS, Stefan, Der Dreißigjährige Krieg als Krise der Landesherrschaft. Das Beispiel Wolfgang Wilhelm von Pfalz-Neuburg, in: *Der dreißigjährige Krieg im Herzogtum Berg und in seinen Nachbarregionen*, hrsg. von Stefan Ehrenpreis, Neustadt/Aisch 2002, s. 66-101 (Bergische Forschungen, 28).

EHRENPREIS, Stefan, Die Reichshofratsagenten. Mittler zwischen Kaiserhof und Territorien, in: *Reichspersonal. Funktionsträger für Kaiser und Reich*, hrsg. von Anette Baumann, Peter Oestmann, Stephan Wendehorst, Siegrid Westphal, Köln, Weimar, Wien 2003, s. 165-177.

ELLIOTT, John H., A Europe of Composite Monarchies, in: *Past & Present* 137, 1992, s. 48-71.

ENGLUND, Peter, Nepřemožitelný. Historie první severní války, Praha 2004.

ESCHBACH, Peter, Der Krieg des Kurfürsten Friedrich Wilhelm von Brandenburg gegen Pfalzgraf Wolfgang Wilhelm von Neuburg 1651, Duisburg 1895.

EXTERNBRINK, Sven, Internationale Politik in der Frühen Neuzeit. Stand und Perspektiven der Forschung zu Diplomatie und Staatensystem, in: *Geschichte der Politik. Alte und Neue Wege*, hrsg. von Hans-Christof Kraus, Thomas Nicklas, München, 2007, s. 15-39 (HZ, Beiheft 44).

FERNHOUT, Jan, Niederländisches Archivgut außer Landes. Archivalien von Wilhelm II., Prinz von Oranien (1626 - 1650), Amalia von Solms (1602 - 1675) und Wilhelm Friedrich von Nassau-Diez (1613-1664) im Landeshauptarchiv Sachsen-Anhalt, Abteilung Dessau, in: *Oranienbaum - Huis van Oranje. Wiederentdeckung eines anhaltinischen Fürstenschlosses. Oranische Bildnisse aus fünf Jahrhunderten Im Schloß Oranienbaum 14. Juni bis 24. August 2003*. Landesausstellung Sachsen-Anhalt 2003, hrsg. von Thomas Weiss, Dessau 2003, s. 104-111.

FRANÇOIS, Etienne, Der Hof Ludwigs XIV., in: *Europäische Hofkultur im 16. und 17. Jahrhundert. Vorträge und Referate gehalten anlässlich des Kongresses des Wolfenbütteler Arbeitskreises für Barockliteratur in der Herzog August*

Bibliothek Wolfenbüttel vom 4. bis 8. September 1979, hrsg. von August Buck, Geogr Kauffmann, Blake Lee Spahr, Conrad Wiedemann, Hamburg 1981, s. 725-733.

FREIST, Dagmar, Einleitung. Staatsbildung, lokale Herrschaftsprozesse und kultureller Wandel in der Frühen Neuzeit, in: Staatsbildung als kultureller Prozess. Strukturwandel und Legitimation von Herrschaft in der Frühen Neuzeit, hrsg. von Donald G. Asch und Dagmar Freist, Köln, Weimar, Wien 2005, s. 1-47.

FRÖLICH, Jürgen, KÖRBER, Esther-Beate, ROHRSCHEIDER, Michael, Die brandenburg-preußische Geschichte, das Historische Seminar der Universität Bonn und Ernst Opgenoorth, in: Preußen und Preußentum vom 17. Jahrhundert bis zur Gegenwart. Beiträge des Kolloquiums aus Anlaß des 65. Geburtstages von Ernst Opgenoorth am 12.2.2001, hrsg. von Jürgen Frölich, Esther-Beate Körber, Berlin 2002. s. 7-14.

GAHRIG, Werner, Hugenotten in Berlin und Brandenburg. Historische Spaziergänge, Berlin 2005.

GÖSE, Frank, Der erste brandenburg-preußische Generalfeldmarschall. Otto Christoph Freiherr von Sparr 1605-1668, Berlin 2006.

GOTTHARD, Axel, Das alte Reich 1495-1806, Darmstadt 2003.

GOTTHARD, Axel, Benjamin Bouwinghausen. Wie bekommen wir die „Männer im zweiten Glied“ in den Griff?, in: Persönlichkeit und Geschichte, hrsg. von Helmut Altrichter, Erlangen, Jena 1997, s. 69-103 (Erlanger Studien zur Geschichte, 3).

GOTTHARD, Axel, Preußens deutsche Sendung, in: Mythen in der Geschichte, hrsg. von Helmut Altrichter, Klaus Herbers, Helmut Neuhaus, Freiburg im Breisgau 2004, s. 321-369.

GRÄF, Holger Th., Funktionsweisen und Träger internationaler Politik in der Frühen Neuzeit, in: Strukturwandel internationaler Beziehungen. Zum Verhältnis von Staat und internationalem System seit dem Westfälischen Frieden, hrsg. von Jens Siegelburg, hrsg. von Jens Siegelburg, Klaus Schlichte, Wiesbaden 2000, s. 105-123.

GROENVELD, Simon, Princes and Regents. The Relation between the Princes of Orange and Dutch Aristocrats and the Making of Dutch Foreign Policy in Theory and Practice during the Seventeenth Century, in: Frieden und Krieg in der Frühen Neuzeit. Die europäische Staatenordnung und die außereuropäische Welt, hrsg. von Ronald G. Asch, Wulf Eckart Voß, Martin Wrede, München 2001, s. 181-192 (Der Frieden, 2).

HAHN, Peter-Michael, Aristokratisierung und Professionalisierung. Der Aufstieg der Obristen zu einer militärischen und höfischen Elite in Brandenburg-Preußen von 1650 – 1725, in: FBPG, NF 1, 1991, s. 161-208.

HAHN, Peter-Michael, Dynastische Selbstdarstellung und Militärmacht. Kriegerische Symbolik als höfische Zeichensprache in Brandenburg-Preußen im 17. Jahrhundert, in: Frieden und Krieg in der Frühen Neuzeit. Die europäische Staatenordnung und die Außereuropäische Welt, hrsg. von Ronald G. Asch, Wulf Eckart Voß, Martin Wrede, München 2001, s. 115-138

HAMMER, Ulrike, Kurfürstin Luise Henriette. Eine Oranierin als Mittlerin zwischen den Niederlanden und Brandenburg-Preußen, Münster, New York, München, Berlin 2001.

HANSCHMIDT, Alwin, Kurbrandenburg als Kreisstand im Niederrheinisch-Westfälischen Kreis vom Westfälischen Frieden bis zum Spanischen Erbfolgekrieg, in: Preußen, Europa und das Reich, hrsg. von Oswald Hauser, Köln, Wien 1987, s. 47-64 (Neue Forschungen zur brandenburg-preussischen Geschichte, 7).

HARTMANN, Anja Victorine, Diplomatie auf Umwegen? Gedanken zu Struktur und Effizienz diplomatischer Beziehungen im Umfeld des Dreißigjährigen Krieges, in: Formen internationaler Beziehungen in der Frühen Neuzeit. Frankreich und das Alte Reich im europäischen Staatensystem. Festschrift für Klaus Malettke zum 65. Geburtstag, hrsg. von Sven Externbrink, Jörg Ullbert, Berlin 2001, s. 419-430.

HAUG-MORITZ, Gabriele, Des „Keysers rechter Arm“. Der Reichshofrat und die Reichspolitik des Kaisers, in: Das Reich und seine Territorialstaaten im 17. und 18. Jahrhundert. Aspekte des Mit-, Neben- und Gegeneinander, hrsg. von Harm Klueting, Wolfgang Schmale, Münster 2004, s. 23-42 (Historia profana et ecclesiastica, 10).

HOLENSTEIN, André, Formen politischen Handelns der kleve-märkischen Landstände 1640-1660, in: Parliaments, Estates and Representation, 5, 1985, s. 59-70.

HÖTZSCH, Otto, Fürst Johann Moritz von Nassau-Siegen als brandenburgischer Staatsmann (1647-1679), in: FBPG 19, 1906, s. 89-113.

HROCH, Miroslav, K problému definice absolutismu a jeho geneze, in: Acta Universitatis Carolinae, Philosophica et Historica 3, Studia historica 36, 1989, s. 9-22.

HUGHES, Michael, The Imperial Aulic Council („Reichshofrat“) as guardian of the rights of mediate Estates in the later Holy Roman Empire: Some Suggestions for further research, in: Herrschaftsverträge, Wahlkapitulationen, Fundamentalgesetze, hrsg. von Rudolf Vierhaus, Göttingen 1977, s. 192-204.

JOUANNA, Arlette, Die Debatte über die absolute Gewalt im Frankreich der Religionskriege, in: Der Absolutismus – ein Mythos? Strukturwandel monarchischer Herrschaft in West- und Mitteleuropa (ca. 1550-1700), hrsg. von Ronald G. Asch, Heinz Duchhardt, Köln, Weimar, Wien 1996, s. 57-78.

KAISER, Michael, Kleve und Mark als Komponenten einer Mehrfachherrschaft: Landesherrliche und landständische Entwürfe im Widerstreit, in: *Membra unius capitis. Studien zur Herrschaftsauffassungen und Regierungspraxis in Kurbrandenburg (1640-1688)*, hrsg. von Michael Kaiser und Michael Rohrschneider, Berlin 2005, s. 99-119 (FBPG, NF, Beiheft 7).

KAISER, Michael, Nähe und Distanz. Beobachtungen zum Verhältnis zwischen den Landständen von Kleve und Mark und ihrem Landesherrn im 17. Jahrhundert, in: *Westfälische Forschungen* 53, 2003, s. 71-108.

KAISER, Michael, „Pro Principe“ auf dem Landtag. Johann Moritz und die Stände von Kleve und Mark, in: *Johann Moritz von Nassau-Siegen (1604-1679) als Vermittler. Politik und Kultur am Niederrhein im 17. Jahrhundert*, hrsg. von Irmgard Hantsche, Münster 2005, s. 85-105.

KAISER, Michael, Die vereinbarte Okkupation. Generalstaatliche Besatzungen in brandenburgischen Festungen am Niederrhein, in: *Die besetzte res publica. Zum Verhältnis von ziviler Obrigkeit und militärischer Herrschaft in den besetzten Gebieten vom Spätmittelalter bis zum 18. Jahrhundert*, hrsg. von Markus Meumann und Jörg Rogge, Münster, Hamburg, London 2005, s. 271-314. (Herrschaft und soziale Systeme in der Frühen Neuzeit, 3).

KAISER, Michael, ROHRSCHEIDER, Michael, Einführung, in: *Membra unius capitis. Studien zur Herrschaftsauffassungen und Regierungspraxis in Kurbrandenburg (1640-1688)*, hrsg. von Michael Kaiser, Michael Rohrschneider, Berlin 2005, s. 9-18.

KAMIŃSKI, Andrzej, Die Anfänge des Absolutismus in Brandenburg-Preußen um die Mitte des 17. Jahrhunderts, in: *Jahrbuch für die Geschichte Mittel- und Ostdeutschlands* 43, 1995, s. 25-44.

KAMIŃSKI, Andrzej, Das Ringen der Stände von Kleve-Mark mit den absolutistischen Bestrebungen des Grossen Kurfürsten, in: *FBPG, NF* 3, 1993, s. 145-166.

KAMPMANN, Christoph, Geschichte als Argument. Historische Mythen im Wandel des frühneuzeitlichen Staatensystems, in: *ZHF* 32, 2005, s. 199-220.

KAUSCHE, Dietrich, Zur Geschichte der brandenburgisch-preußischen Statthalter, in: *FBPG*, 52, 1940, s. 1-25.

KNOZ, Tomáš, Absolutismus nebo "absolutismus"? K dějinám jednoho pojmu, in: *ČMM* 121, 2002, s. 451-483.

KOBER, Ulrich, Der Favorit als „Factotum“. Graf Adam von Schwarzenberg als Oberkämmerer und Direktor des Geheimen Rates unter Kurfürst Georg Wilhelm von Brandenburg, in: *Der zweite Mann im Staat. Oberste Amtsträger und Favoriten im Umkreis der Reichsfürsten in der Frühen Neuzeit*, hrsg. von Michael Kaiser, Andreas Pečar, s. 231-252 (*ZHF*, Beiheft 32).

KOENIGSBERGER, Helmut G., Dominium regale or Dominium Politicum et Regale. Monarchies and Parliaments in Early Modern Europe, in: Ders., Politicians and Virtuosi. Essays in Early modern History, London 1986, s. 1-25.

KOPPEL, Reynold Samuel, Cleves-Mark in the Reign of the Great Elector (1640-1688), Washington 1969.

KÖRBER, Esther-Beate, Postverbindungen im jülich-klevischen Erbfolgestreit, in: Wissen ist Macht. Herrschaft und Kommunikation in Brandenburg-Preußen 1600-1850, hrsg. von Ralf Pröve, Berlin 2001, s. 23-31.

KOVÁŘ, Martin, Král versus parlament. K formování a fungování parlamentní opozice vůči Karlu I. Stuartovi v letech 1625-1629, in: Pocta profesoru Janu Kuklíkovi, Acta Universitatis Carolinae, Philosophica et Historica 1, 1998, Studia Historica XLVIII, Praha 2000, s. 115-124.

KOVÁŘ, Martin, Stuartovská Anglie. Stát a společnost v letech 1603-1689, Praha 2001.

KUGELER, Heidrun, SEPP, Christian, WOLF, Georg, Einführung. Internationale Beziehungen in der Frühen Neuzeit. Ansätze und Perspektiven, in: Internationale Beziehungen in der Frühen Neuzeit. Ansätze und Perspektiven, hrsg. von Heidrun Kugeler, Christian Sepp, Georg Wolf, Hamburg 2006, s. 9-35.

KUNISCH, Johannes, Der Grosse Kurfürst als Feldherr, in: ZHF 33, 2006, s. 67-87.

LADEMACHER, Horst, Einleitung. Die Republik der Vereinigten Niederlande. Skizze eines politisch-kulturellen Erscheinungsbildes, in: Onder den Oranje Boom. Niederländische Kunst und Kultur im 17. und 18. Jahrhundert an deutschen Fürstenthöfen, Textband zur gleichnamigen Ausstellung. Dynastie in der Republik. Das Haus Oranien-Nassau als Vermittler niederländischer Kultur in deutschen Territorien im 17. und 18. Jahrhundert, hrsg. von Horst Lademacher, München 1999, s. 9-23.

LANDWEHR, Achim, Diskurs – Macht – Wissen. Perspektiven einer Kulturgeschichte des Politischen, in: AKG 85, 2003, s. 71-117.

LANDWEHR, Achim, „Normdurchsetzung“ in der Frühen Neuzeit? Kritik eines Begriffs, in: ZfG 48, 2000, s. 146-162.

LEHMKUHL, Ursula, Diplomatiegeschichte als internationale Kulturgeschichte. Theoretische Ansätze und empirische Forschung zwischen Historischer Kulturwissenschaft und Soziologischem Institutionalismus, in: GG 27, 2001, s. 394-423

LUDA, Manfred, Kleve-Mark unter dem Großen Kurfürsten. Ein Beitrag zur Vorgeschichte des Landes Nordrhein-Westfalen, Iserlohn 1996.

LUH, Jürgen, Heer und Herrschaft. Zur Rolle der Armee im Integrationsprozeß der kurbrandenburgischen Territorien, in: *Membra unius capitis. Studien zur Herrschaftsauffassungen und Regierungspraxis in Kurbrandenburg (1640-1688)*, hrsg. von Michael Kaiser und Michael Rohrschneider, Berlin 2005, s. 235-245.

LUH, Jürgen, *Kriegskunst in Europa 1650-1800*, Köln, Weimar, Wien 2004.

MAŤA, Petr, WINKELBAUER, Thomas, Einleitung. Das Absolutismuskonzept, die Neubewertung des frühneuzeitlichen Monarchie und der zusammengesetzte Staat der österreichischen Habsburger im 17. und 18. Jahrhundert, in: *Die Habsburgermonarchie 1620 bis 1740. Leistungen und Grenzen des Absolutismusparadigmas*, hrsg. von Petr Maťa, Thomas Winkelbauer, Stuttgart 2006, s. 7-24.

McKAY, Derek, *The Great Elector*, Harlow 2001.

MEUMANN, Markus, Herrschaft oder Tyrannis? Zur Legitimation von Gewalt bei militärischer Besetzung, in: *Gewalt in der Frühen Neuzeit. Beiträge zur 5. Tagung der Arbeitsgemeinschaft Frühe Neuzeit im VHD*, hrsg. von Claudia Ulbrich, Claudia Jarzebowski, Michaela Hohkamp, Berlin 2005, s. 173-187. (*Historische Forschungen*, 81).

MIECK, Ilja, Die Frühe Neuzeit. Definitionsprobleme, Methodendiskussion, Forschungstendenzen, in: *Die Frühe Neuzeit in der Geschichtswissenschaft. Forschungstendenzen und Forschungserträge*, hrsg. von Nada Boškovska Leimgruber, Paderborn, München, Wien, Zürich 1997, s. 17-38.

MIECK, Ilja, Westeuropareisen der Hohenzollernherrscher im 17. und 18. Jahrhundert, in: *FBPG*, NF 15, 2005, s. 1-26.

MITTENZWEI, Ingrid, HERZFELD, Erika, *Brandenburg-Preußen 1648-1789. Das Zeitalter des Absolutismus in Text und Bild*, Köln 1987.

MORAW, Peter, Über Patrone und Klienten im Heiligen Römischen Reich des späten Mittelalters und der frühen Neuzeit, in: *Klientelsysteme im Europa der frühen Neuzeit*, hrsg. von Antoni Mączak, München 1988, s. 1-18 (*Schriften des Historischen Kollegs: Kolloquien*, 9).

MÜLLER, Andreas, *Der Regensburger Reichstag von 1653/54. Eine Studie zur Entwicklung des Alten Reiches nach dem Westfälischen Frieden*, Frankfurt/Main, Bern, New York, Paris 1992 (*Europäische Hochschulschriften, Reihe 3, Geschichte und ihre Hilfswissenschaften*, 511).

NEUGEBAUER, Wolfgang, *Geschichte Preußens*, Hildesheim, Zürich, New York 2004.

NEUGEBAUER, Wolfgang, Staatliche Einheit und politischer Regionalismus. Das Problem der Interpretation in der brandenburgisch-preußischen Geschichte bis zum Jahre 1740, in: *Staatliche Vereinigung. Fördernde und hemmende*

Elemente in der deutschen Geschichte, hrsg. von Wilhelm Brauneder, Berlin 1998, s. 49-87 (Der Staat, Beiheft 12).

NEUHAUS, Helmut, Der Niederrheinisch-Westfälische Reichskreis – eine Region der Frühen Neuzeit?, in: Westfälische Forschungen 52, 2002. s. 95-110.

NEUHAUS, Helmut, Das Reich als Mythos in der neueren Geschichte, in: Mythen in der Geschichte, hrsg. von Helmut Altrichter, Klaus Herbers, Helmut Neuhaus, Freiburg im Breisgau 2004, s. 293-320.

NEUHAUS, Helmut, Supplikationen auf Reichstagen des 16. Jahrhunderts. Zahl, Inhalt und Funktion, in: Der Reichstag 1486-1613. Kommunikation – Wahrnehmung – Öffentlichkeiten, hrsg. von Maximilian Lanzinner, Arno Strohmeyer, Göttingen 2006, s. 149-161. (Schriftenreihe der Historische Kommission bei der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, 73).

OESTREICH, Gerhard, Friedrich Wilhelm, der Große Kurfürst, Göttingen, Zürich, Frankfurt/Main 1971 (Persönlichkeit und Geschichte, 65).

OPGENOORTH, Ernst, „Ausländer“ in Brandenburg-Preußen als leitende Beamte und Offiziere 1604-1871, Würzburg 1976 (Jahrbuch der Albertus-Universität Königsberg, Beiheft 28).

OPGENOORTH, Ernst, Friedrich Wilhelm, der Große Kurfürst von Brandenburg. Eine politische Biographie, I., Göttingen, Frankfurt/Main, Zürich 1971.

OPGENOORTH, Ernst, Johan Maurits as the Stadholder of Cleves under the Elector of Brandenburg, in: A Humanist Prince in Europe and Brazil. Johan Maurits van Nassau-Siegen 1604-1679. Essays on the occasion of the tercentenary of his death, ed. by Ernst van den Boogaart, The Hague 1979, s. 39-53.

OPGENOORTH, Ernst, Johann Moritz von Nassau-Siegen als klevischer Statthalter, in: Soweit der Erdkreis reicht. Johann Moritz von Nassau-Siegen 1604-1679. Ausstellungskatalog, hrsg. von der Stadt Kleve, Kleve 1979, s. 61-70.

OPGENOORTH, Ernst, Mehrfachherrschaft im Selbstverständnis Kurfürst Friedrich Wilhelms, in: Membra unius capitis. Studien zur Herrschaftsauffassungen und Regierungspraxis in Kurbrandenburg (1640-1688), hrsg. von Michael Kaiser, Michael Rohrschneider, Berlin 2005, s. 35-52 (FBPG, NF, Beiheft 7).

OPGENOORTH, Ernst, ‚Nervus rerum‘. Die Auseinandersetzung mit den Ständen um die Staatsfinanzierung, in: Ein sonderbares Licht in Teutschland. Beiträge zur Geschichte des Großen Kurfürsten Friedrich Wilhelm von Brandenburg (1640-1688), hrsg. von Gerd Heinrich, Berlin 1990, s. 99-111 (ZHF, Beiheft 8).

OPGENOORTH, Ernst, Die rheinischen Gebiete Brandenburg-Preußens im 17. und 18. Jahrhundert, in: Expansion und Integration. Zur Eingliederung

neugewonnener Gebiete in den preußischen Staat, hrsg. von Peter Baumgart, Köln, Wien, 1984, s. 33-44.

OPGENOORTH, Ernst, Die Reformierten in Brandenburg-Preußen – Minderheit und Elite?, in: ZHF 8, 1981, s. 439-459.

OPGENOORTH, Ernst, Stände im Spannungsfeld zwischen Brandenburg-Preußen, Pfalz-Neuburg und den niederländischen Generalstaaten. Cleve-Mark und Jülich-Berg im Vergleich, in: Ständetum und Staatsbildung in Brandenburg-Preußen. Ergebnisse einer internationalen Fachtagung, Arbeitstagung "Ständetum und Staatsbildung in Brandenburg-Preußen" vom 29. Oktober - 1. November 1980, hrsg. von Peter Baumgart, Berlin, New York, 1983, s. 243-262.

ORTLIEB, Eva, Reichshofrat und kaiserliche Kommissionen in der Regierungszeit Kaiser Ferdinands III. (1637-1657), in: Reichshofrat und Reichskammergericht. Ein Konkurrenzverhältnis, hrsg. von Wolfgang Sellert, Köln, Weimar, Wien 1999, s. 47-81. (Quellen und Forschungen zur höchsten Gerichtsbarkeit im alten Reich, 34).

OUDESLUIJS, Diedericke Maurina, Die Beziehungen der Oranier zu Brandenburg-Preußen, in: Auf den Spuren der Niederländer zwischen Thüringer Wald und Ostsee, II. Symposium, Deutsch-Niederländische Gesellschaft, Berlin 1994, s. 11-27.

OUDESLUIJS, Diedericke Maurina, Johann Moritz von Nassau-Siegen als Vermittler von wirtschaftlichen und technischen Methoden und Ergebnissen, in: Johann Moritz von Nassau-Siegen (1604-1679) als Vermittler. Politik und Kultur am Niederrhein im 17. Jahrhundert, hrsg. von Irmgard Hantsche, Münster 2005, s. 207-226 (Studien zur Geschichte und Kultur Nordwesteuropas, 13).

PALM, Erwin Walter, Überlegungen zu Mauritiopolis-Recife, in: Soweit der Erdkreis reicht. Johann Moritz von Nassau-Siegen 1604-1679. Ausstellungskatalog, hrsg. von der Stadt Kleve, Kleve 1979, s. 25-32.

PARKER, Geoffrey, Voják, in: Barokní člověk a jeho svět, ed. Rosario Villari, Praha 2004, s. 39-62.

PETERSDORFF, Hermann von, Der Große Kurfürst, Leipzig 1939.

POELHEKKE, Jan J., Friedrich Heinrich und Wilhelm II., in: Nassau und Oranien. Statthalter und Könige der Niederlande, hrsg. von Coenraad A. Tamse, Göttingen, Zürich 1985, s. 111-150.

POELHEKKE, Jan J., Enkele aantekeningen over Lieuwe van Aitzema, Amsterdam 1960 (Mededelingen der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, Afdeling Letterkunde, Nieuwe Reeks 23/15).

POELHEKKE, Jan J., Qua patet orbis – „Soweit der Erdkreis reicht“, in: Soweit der Erdkreis reicht. Johann Moritz von Nassau-Siegen 1604-1679. Ausstellungskatalog, hrsg. von der Stadt Kleve, Kleve 1979, s. 15-22.

REINHARD, Wolfgang, Das Wachstum der Staatsgewalt. Historische Reflexionen, in: Der Staat 31, 1992, s. 59-75

REPERTORIUM der buitenlandse vertegenwoordigers, residerende in Nederland, 1584-1810, samengesteld door O. Schutte, 's-Gravenshage 1983.

REPGEN, Konrad, Ferdinand III. (1637-1657), in: Ders., Dreißigjähriger Krieg und Westfälischer Friede. Studien und Quellen, hrsg. von Franz Bosbach, Christoph Kampmann, Paderborn, München, Wien, Zürich 1998, s. 319-343 (Rechts- und staatswissenschaftliche Veröffentlichungen der Görres-Gesellschaft, Neue Folge, 81).

REPGEN, Konrad, Der Westfälische Friede. Ereignis, Fest und Erinnerungen, Opladen 1999 (Vorträge der Nordrhein-Westfälischen Akademie der Wissenschaften, 358).

REPGEN, Konrad, Der Westfälische Friede und die zeitgenössische Öffentlichkeit, in: Ders., Dreißigjähriger Krieg und Westfälischer Friede. Studien und Quellen, hrsg. von Franz Bosbach, Christoph Kampmann, Paderborn, München, Wien, Zürich 1998, s. 723-765 (Rechts- und staatswissenschaftliche Veröffentlichungen der Görres-Gesellschaft, Neue Folge, 81).

ROHRSCHEIDER, Michael, Johann Georg II. von Anhalt-Dessau (1627-1693). Eine politische Biographie, Berlin 1998. (Quellen und Forschungen zur Brandenburgischen und Preussischen Geschichte, 16).

ROHRSCHEIDER, Michael, Krieg oder Frieden? Entscheidungsmomente kurbrandenburgischer Außenpolitik im Spiegel zweier Gutachten (1660/1671), in: FBPG, NF 11, 2001, s. 1-22.

ROHRSCHEIDER, Michael, Die Statthalter des Großen Kurfürsten als außenpolitische Akteure, in: Membra unius capitis. Studien zur Herrschaftsauffassungen und Regierungspraxis in Kurbrandenburg (1640-1688), hrsg. von Michael Kaiser und Michael Rohrschneider, Berlin 2005, s. 213-234 (FBPG, NF, Beiheft 7).

ROHRSCHEIDER, Michael, „... vndt keine favoritten ahn Euerem hoffe haltet“: Zur Stellung Ottos von Schwerin im Regierungssystem des Großen Kurfürsten, in: Der zweite Mann im Staat. Oberste Amtsträger und Favoriten im Umkreis der Reichsfürsten in der Frühen Neuzeit, hrsg. von Michael Kaiser und Andreas Pečar, Berlin 2003, s. 253-269 (ZHF, Beiheft 32).

SARING, Hans, Christoph Kaspar Freiherr von Blumenthal, ein Diplomat zur Zeit des Grossen Kurfürsten, in: FBPG 51, 1939, s. 1-40.

SCHILLING, Heinz, Höfe und Allianzen. Deutschland 1648-1763, Berlin 1989 (Das Reich und die Deutschen, 5).

SCHILLING, Heinz, Der libertär-radikale Republikanismus der holländischen Regenten, in: GG 10, 1984, s. 489-533.

SCHILLING, Heinz, Die Republik der Vereinigten Niederlande – ein bewunderter und beargwöhnter Nachbar, in: In Europas Mitte. Deutschland und seine Nachbarn, hrsg. von Heinz Duchhardt, Bonn 1988, s. 20-28.

SCHINDLING, Anton, Leopold I. 1658-1705, in: Die Kaiser der Neuzeit: 1519-1918. Heiliges Römisches Reich, Österreich, Deutschland, hrsg. von Anton Schindling, München 1990, s. 169-185.

SCHULZE, Winfried, Dimensionen der europäischen Außenpolitik zur Zeit der Wende vom 16. zum 17. Jahrhundert, in: Dimensionen der europäischen Außenpolitik zur Zeit der Wende vom 16. zum 17. Jahrhundert, hrsg. von Friedrich Biederbeck, Gregor Horstkemper, Winfried Schulze, Berlin 2003, s. 23-33 (Innovationen. Bibliothek zur Neueren und Neuesten Geschichte, 10).

SCHULZE, Winfried, Regensburg. Der Sitz des Immerwährenden Reichstags, in: Schauplätze der Geschichte in Bayern, München 2003, s. 257-275.

SCHLUMBOHM, Jürgen, Gesetze, die nicht durchgesetzt werden – ein Strukturmerkmal des frühneuzeitlichen Staates?, in: GG 23, 1997, s. 647-663.

SCHMIDT, Hans, Philipp Wilhelm von Pfalz-Neuburg (1615 – 1690) als Gestalt der deutschen und europäischen Politik des 17. Jahrhunderts, Düsseldorf 1973.

SERESSE, Volker, Politische Normen in Kleve-Mark während des 17. Jahrhunderts. Argumentationsgeschichtliche und herrschaftstheoretische Zugänge zur politischen Kultur der frühen Neuzeit, Epfendorf/Neckar 2005.

SERESSE, Volker, Zur Bedeutung der 'necessitas' für den Wandel politischer Normen im 17. Jahrhundert. Der Fall Kleve-Mark, in: FBPG, NF 11, 2001, s. 139-159.

SKŘIVAN, Aleš, Evropská politika 1648-1914, Praha 1999.

SMOLINSKY, Heribert, Jülich-Kleve-Berg, in: Die Territorien des Reichs im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung. Land und Konfession 1500-1650, III., Der Nordwesten, Münster 1999, s. 86-106.

SON, Maria van, Johann Moritz und die Stadt Nimwegen, in: Soweit der Erdkreis reicht. Johann Moritz von Nassau-Siegen 1604-1679. Ausstellungskatalog, hrsg. von der Stadt Kleve, Kleve 1979, s. 91-94.

STELLNER, František, Cesta Pruska k velmocenskému postavení, in: HO 3, 1992, s. 242-249.

STELLNER, František, Fridrich Veliký. Cesta Pruska k velmocenskému postavení, Praha 1998.

STIEVERMANN, Dieter, Absolutistischer Zentralismus oder ständischer Regionalismus? Preußen und seine westlichen Provinzen im 17. und 18. Jahrhundert, in: Westfälische Zeitschrift, 138, 1988, s. 51-65.

STOLLBERG-RILINGER, Barbara, Höfische Öffentlichkeit. Zur zeremoniellen Selbstdarstellung des brandenburgischen Hofes vor dem europäischen Publikum, in: FBPG, NF 6, 1996, s. 145-176.

STOLLBERG-RILINGER, Barbara, Politisch-soziale Praxis und symbolische Kultur der landständischen Verfassungen im westfälischen Raum. Einleitung, in: Westfälische Forschungen 53, 2003, s. 1-11.

STOLLBERG-RILINGER, Barbara, Zeremoniell, Ritual, Symbol. Neue Forschungen zur symbolischen Kommunikation in Spätmittelalter und Früher Neuzeit, in: ZHF 27, 2000, s. 389-405.

STOLLBERG-RILINGER, Barbara, Was heißt landständische Repräsentation? Überlegungen zur argumentativen Verwendeung eines politischen Begriffs, in: Zeitsprünge. Forschungen zur Frühen Neuzeit, 2000, s. 120-136.

TEKATH, Karl-Heinz, Johann Moritz von Nassau-Siegen. Herkunft, Laufbahn und Beziehungsgeflecht, in: Johann Moritz von Nassau-Siegen (1604-1679) als Vermittler. Politik und Kultur am Niederrhein im 17. Jahrhundert, hrsg. von Irmgard Hantsche, Münster 2005, s. 29-42 (Studien zur Geschichte und Kultur Nordwesteuropas, 13).

THISSEN, Bert, Der Statthalter und die Residenz. Johann Moritz von Nassau-Siegen und die Stadt Kleve, in: Johann Moritz von Nassau-Siegen (1604-1679) als Vermittler. Politik und Kultur am Niederrhein im 17. Jahrhundert, hrsg. von Irmgard Hantsche, Münster 2005, s. 107-129.

TIPPELSKIRCH, Egloff, Die Statthalter des Großen Kurfürsten, Kiel 1937.

WALZ, Rainer, Stände und frühmoderner Staat. Die Landstände von Jülich-Berg – 16. und 17. Jahrhundert, Neustadt/Aisch 1982 (Bergische Forschungen, 17).

WESTPHAL, Siegrid, Stabilisierung durch Recht. Reichsgerichte als Schiedsstelle territorialer Konflikte, in: Staatsbildung als kultureller Prozess. Strukturwandel und Legitimation von Herrschaft in der Frühen Neuzeit, hrsg. von Ronald G. Ash, Dagmar Freist, Köln, Weimar, Wien 2005, s. 240-241.

WITTEVEEN-VAN LENNEP, Kitty, Johan Maurits van Nassau-Siegen. 1604-1679. Leven als een vorst in de Gouden Eeuw, Den Haag 2003.

WOLF, Manfred, Das 17. Jahrhundert, in: Westfälische Geschichte, Bd 1., hrsg. von Wilhelm Kohl, Düsseldorf 1983, s. 537-604.

ZIEGLER, Walter, Die Regensburger Reichstage der frühen Neuzeit, in: Zwei Jahrtausende Regensburg. Vortragsreihe der Universität Regensburg zum Stadtjubiläum 1979, hrsg. von Dieter Albrecht, Regensburg 1979, s. 97-119.

VI-4) Seznam zkratk

AKG – Archiv für Kulturgeschichte

ČMM – Časopis Matice moravské

EHR – English Historical Review

FBPG – Forschungen zur Brandenburgischen und Preußischen Geschichte

FBPG, NF - Forschungen zur Brandenburgischen und Preußischen Geschichte,
Neue Folge

GG – Geschichte und Gesellschaft

GStA PK – Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz

HO – Historický obzor

HZ – Historische Zeitschrift

ZfG – Zeitschrift für Geschichtswissenschaft

ZHF – Zeitschrift für Historische Forschung

